

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

15

Dr. Rétvári László

Győr-Sopron megye népesedése

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

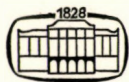

Győr-Sopron megye népesedése

Földrajzi tanulmányok 15.

Ez a munka sokrétűen, földrajzilag elemezve mutatja be a dinamikusan fejlődő Győr-Sopron megye népesedési folyamatait és településhálózatát. A mintegy két évszázadra terjedő népesség-földrajzi vizsgálat országos és megyei szinten tárja fel a népesedésben és a különböző indítékú vándorlásokban szerepet játszó „vonzó” és „taszító” tényezőket. Ezzel fontos és új adalékokat szolgáltat a társadalmi-gazdasági fejlődés és a területi kapcsolatok közötti általános és különös összefüggések megítéléséhez.

A felszabadulás utáni népesedési folyamatok vizsgálata során a szerző főleg a népesség foglalkozási-területi átrétegződésének, térbeli differenciálódásának mechanizmusát elemzi, és ezek eredményeit összegezi több területi típusban. Ezzel, valamint a megye népességének fejlődését a jövőben befolyásoló földrajzi potenciálok értékelésével mértéktartó középtávú prognózisokat vázol fel a mezőgazdaság és ipar fejlesztési lehetőségeiről, a munkaerő problémáiról és a településhálózat várható fejlődéséről.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

15

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZETÉNEK

KIADVÁNYAI

Szerkesztő

MAROSI SÁNDOR

a földrajztudományok kandidátusa

Szerkesztő bizottság

BORAI ÁKOS

a földrajztudományok kandidátusa

ENYEDI GYÖRGY

a földrajztudományok doktora

PÉCSI MÁRTON (főszerkesztő)

akadémikus

SZILÁRD JENŐ

a földrajztudományok kandidátusa

Dr. Rétvári László

Győr-Sopron megye népesedése

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1977

Lektorok

DR. GÖCSEI IMRE

a földrajztudományok kandidátusa

DR. KOLTA JÁNOS

a földrajztudományok kandidátusa

ISBN 963 05 1318 8

© Akadémiai kiadó, Budapest 1977 • Rétvári László

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

<i>Bevezetés</i>	7
<i>I. A munka tudományos célkitűzése és módszere</i>	11
<i>II. A gazdasági fejlődés és a népesedés területileg differenciált folyamatának történeti áttekintése Magyarországon</i>	15
1. A népesedési folyamatok sajátosságai a kapitalizmus kibontakozása előtt	15
2. A népesedési folyamatok alakulása, regionális eltérései a kapitalizmus korában	23
3. A foglalkozási—területi átrétegződés felszabadulás utáni folyamatainak áttekintése	31
4. A területi foglalkozási szerkezet átalakulása	39
<i>III. Győr-Sopron megye népesedési folyamatainak történeti áttekintése</i>	44
1. A területileg differenciált benépesülés és településsűrűség földrajzi alapjai	44
2. A megye népességföldrajzi arculata a XVIII. század végén	47
3. Győr-Sopron megye népesedése a kapitalizmus kibontakozásáig	49
4. Győr-Sopron megye népesedési folyamatainak regionális eltérései a kapitalizmus korában	51
5. Vándormozgalom a kapitalizmus korában	61
<i>IV. A szocialista társadalmi-gazdasági átalakulás hatása Győr-Sopron megye népesedési folyamatára</i>	67
1. A megye település- és népességföldrajza a szocialista termelési mód kialakulása idején	67
2. A népesség területi átrétegződésének folyamata, a vándorlások térbeli szerkezete	73
3. A kereső népesség foglalkozási megoszlása, a terület nemek és korcsoportok szerinti szerkezete	79
4. A foglalkozási—területi átrétegződés mechanizmusa és területi típusai	90
<i>V. Győr-Sopron megye népességfejlődésének földrajzi potenciálja, településszerkezetének várható fejlődése</i>	102
1. A mezőgazdasági termelés intenzifikálásának alapjai; a munkaerő területi és előregedési problémái	102
2. A megye iparosodása és munkaerő-problémái	109
3. Az infrastruktúra fejlődési tendenciái	115
4. A településállomány nagyságcsoporthoz szerinti fejlődési problémái	119
5. A településhálózat funkcionális differenciálódása, a foglalkozási—területi átrétegződés perspektívái	128
<i>Irodalom</i>	138

1. The first of the two main groups of the ...
2. The second of the two main groups of the ...
3. The third of the two main groups of the ...
4. The fourth of the two main groups of the ...
5. The fifth of the two main groups of the ...
6. The sixth of the two main groups of the ...
7. The seventh of the two main groups of the ...
8. The eighth of the two main groups of the ...
9. The ninth of the two main groups of the ...
10. The tenth of the two main groups of the ...
11. The eleventh of the two main groups of the ...
12. The twelfth of the two main groups of the ...
13. The thirteenth of the two main groups of the ...
14. The fourteenth of the two main groups of the ...
15. The fifteenth of the two main groups of the ...
16. The sixteenth of the two main groups of the ...
17. The seventeenth of the two main groups of the ...
18. The eighteenth of the two main groups of the ...
19. The nineteenth of the two main groups of the ...
20. The twentieth of the two main groups of the ...
21. The twenty-first of the two main groups of the ...
22. The twenty-second of the two main groups of the ...
23. The twenty-third of the two main groups of the ...
24. The twenty-fourth of the two main groups of the ...
25. The twenty-fifth of the two main groups of the ...
26. The twenty-sixth of the two main groups of the ...
27. The twenty-seventh of the two main groups of the ...
28. The twenty-eighth of the two main groups of the ...
29. The twenty-ninth of the two main groups of the ...
30. The thirtieth of the two main groups of the ...
31. The thirty-first of the two main groups of the ...
32. The thirty-second of the two main groups of the ...
33. The thirty-third of the two main groups of the ...
34. The thirty-fourth of the two main groups of the ...
35. The thirty-fifth of the two main groups of the ...
36. The thirty-sixth of the two main groups of the ...
37. The thirty-seventh of the two main groups of the ...
38. The thirty-eighth of the two main groups of the ...
39. The thirty-ninth of the two main groups of the ...
40. The fortieth of the two main groups of the ...
41. The forty-first of the two main groups of the ...
42. The forty-second of the two main groups of the ...
43. The forty-third of the two main groups of the ...
44. The forty-fourth of the two main groups of the ...
45. The forty-fifth of the two main groups of the ...
46. The forty-sixth of the two main groups of the ...
47. The forty-seventh of the two main groups of the ...
48. The forty-eighth of the two main groups of the ...
49. The forty-ninth of the two main groups of the ...
50. The fiftieth of the two main groups of the ...

Bevezetés

Az elmúlt negyedszázad hazánkban a szocialista társadalmi-gazdasági rendszer kialakulásának és fejlődésének kiemelkedő időszaka volt:

Népességföldrajzi szempontból legszembeötlőbb jelenség a *nagyarányú foglalkozási-területi átrétegződés* volt, amely a mezőgazdasági népesség csökkenésével, a városiasodás fokozódásával a múlthoz képest alapvető változást eredményezett az ország népességének területi elhelyezkedésében, az egyes területek népsűrűségében, életkori és foglalkozási szerkezetében. A milliókat közvetlenül érintő foglalkozási átrétegződés és az ezzel kapcsolatos vándorlások – végleges áttelepülések vagy időszakos és napi ingázások – kiváltó oka és a folyamat intenzitása a szocialista építés egymást követő szakaszaiban lényeges változáson ment keresztül. A felszabadulás előtti elmaradott agrár-ipari gazdasági szerkezet örökségeként a népesség belső vándorlása az 1950-es években volt a legerősebb. Ekkor még csaknem valamennyi mezőgazdasági terület „túlnépesedett”-nek számított, s a meginduló extenzív iparfejlesztés, a szocialista ipari bázis kiépítése tette lehetővé az agrárteréseken felhalmozódott, gyakorlatilag kihasználatlan munkaerő folyamatos átrétegződését. A következő évtized első felének ugyancsak élénk népesség-migrációját a mezőgazdaság szocialista átszervezése segítette elő. Az intenzív nagyüzemi mezőgazdasági termelés feltételeinek megteremtése ugyanis újabb, nagy tömegű munkaerőt szabadított fel az agrártermelésből, amelynek révén az extenzív iparfejlesztés és a terciér népgazdasági ágazatok megfelelő számban jutottak munkaerőhöz. Az 1960-as évek végére folyamatosan csökkentek a mezőgazdasági és az ipari övezetek közötti foglalkozási-területi átrétegződés belső forrásai, s ezzel a vándorlás – elsődlegesen a végleges lakhelyváltoztatás – intenzitása is mérséklődött. Más tényezők mellett éppen a munkaerő-tartalékok folyamatos kimerülése, a falvakból származó munkaerő-utánpótlás hiánya, ill. az ipari, mezőgazdasági övezetekben egyaránt megvalósult csaknem teljes foglalkoztatottság következtében a népgazdaság valamennyi szektorában az intenzív fejlesztés előtérbe került. Erre annál is inkább szükség volt, mivel – fölös munkaerő híján – a gazdasági növekedés alapvető forrásaként a termelékenység növelése kínálkozott.

Az elmúlt negyedszázad szükségszerű, de alapjában véve mégis spontán módon lezajló átrétegződési folyamatai nem csökkentették, hanem egyes körzetek viszonylatában fokozták a gazdasági fejlettségi színvonal területi különbségeit. Ezen túlmenően a kapitalista fejlődés örökségeként reánk maradt, túlzottan Budapest-centrikus gazdasági szerkezet sem változott meg alapvetően. Az utóbbi évtized decentralizáló gazdaságpolitikája is csak tendenciájában érzékelteti a főváros gazdasági súlyának

csökkenését, ill. az ország településhálózatában olyan ellenpólusok kialakulását, amelyek az ipari, kereskedelmi, szállítási, kulturális stb. funkciók ellátásában magas színvonalon képesek betölteni tágabb környezetük központi szerepkörét.

A KGST Komplex Program megállapítása szerint „A szocialista közösség országai gazdasági fejlettségi színvonalainak fokozatos közeledése és kiegyenlítődése a szocialista világrendszer fejlődésében objektív történelmi folyamat.” A fenti, nemzetközileg általános érvényű megállapításból nyilvánvalóan következik, hogy a szocialista országokon belül a termelőerők területi elhelyezkedésében és a munka termelékenységében ma még meglevő jelentős különbségeknek a jövőben fokról fokra csökkenteni kell.

Hazánk régióinak területi potenciáljával *arányos gazdasági szerkezet tervszerű kialakítása*, s általában a *területi tervezés* tudományos megalapozása fontos és új típusú feladatokat jelöl ki a földrajztudomány számára. Minthogy a termelőerők területi elhelyezkedésével és fejlettségi szintjével, valamint egyes elemeinek oknyomozó tanulmányozásával számos tudomány (közgazdaságtudomány, demográfia, szociológia, település- és közlekedéstudomány stb.) foglalkozik, csakis a társtudományok eredményeinek maximális figyelembevételével lehet a regionális sajátosságokat feltárni, s alternatívákat felvázolni a különböző földrajzi térségek közötti mind hatékonyabb és gazdaságosabb munkamegosztás kialakítására, a természeti erőforrások, a termelőerők optimális felhasználására.

A gazdaságföldrajz a termelőerők területi elhelyezkedésének vizsgálata során tehát tudatosan számbaveszi a lejátszódott társadalmi-gazdasági folyamatokat és azok következményeit, felhasználja a társtudományok alapvető megállapításait, s nemritkán módszereit is. A társadalmi-gazdasági elemek és természetföldrajzi tényezők funkcionális összefonódásának feltárásával, a térben kimutatható kedvező és kedvezőtlen adottságok értékelésével azonban nem csupán a részeredmények, az ismeretek körét gyarapítja, hanem az arányos gazdasági szerkezet tervszerű kialakításával kapcsolatos megismerési folyamatot konkrétabbá, objektívebbé teszi. A földrajznak tehát sajátos komplex kutatási módszere az, hogy részletesen elemzi a gazdaságföldrajzi jelenségek megismeréséhez elengedhetetlenül szükséges geográfiai tényezőket. Ugyanakkor adaptálja és egyben szintetizálja a társadalomtudományoknak a vizsgált jelenség más aspektusára vonatkozó eredményeit; ezáltal megfelelő alapot szolgáltat a regionális fejlesztési, ill. településhálózat-fejlesztési koncepciók kialakításához, valamint az ezekből származó konkrét feladatok megoldásához.

Az alábbiakban a legdinamikusabb termelőerő, a népesség fejlődését, területi elhelyezkedésében bekövetkezett változások regionális kérdését tanulmányozom. A népességföldrajzi vizsgálat területétül Győr-Sopron megyét, országunknak népesedési szempontból ama ellentmondásosnak tűnő területét választottam, amely mintegy két évszázada csaknem mindig az elvándorlás zónájába tartozott, holott mezőgazdaságának színvonala és az iparosodás intenzitása alapján hazánk egyik élenjáró területe volt. A kutatás középpontjába így *Győr-Sopron megye alacsony népesedésének és nép-sűrűsödésének oknyomozó tanulmányozása* került. Ezzel összefüggésben azonban sokoldalú elemzést igényeltek az ország megyéi közötti és a Győr-Sopron megyén belüli regionális különbségek. A munka mégsem tekinthető monografikus jellegűnek, mivel a vizsgálat nem terjed ki azonos súllyal a népességföldrajzi viszonyok és vál-

tozások valamennyi elemére. Ugyanakkor nem lehet csupán a népességföldrajz keretei között maradni, mivel a népesedés intenzitása, a területek közötti különböző indítékú vándorlások a legszorosabb összefüggésben vannak a termelési viszonyokkal és a termelőerők területi eloszlásával és a fejlettségükben mutatkozó különbségekkel.

Győr-Sopron megye alacsony intenzitású népességfejlődése, valamint az idő múlásával egyre erősebb vándorlások mozgató rugóinak, okozati összefüggéseinek keresésekor *módszertanilag négy vezérlő elvet* követtünk:

1. a terület országon belüli „népességi súlyá”-nak változása a társadalmi-gazdasági fejlődés tükrében;

2. Győr-Sopron megye népesedésében, foglalkozási és területi átrétegződésében szerepet játszó általános és különös hatótényezők differenciált figyelembevételével;

3. az egymást követő társadalmi-gazdasági formációk egyes szakaszai sajátos népesedési, népsűrűsödési ciklusainak tükrözése, területi típusainak elhatárolása;

4. a települések, településcsoportok földrajzi helyzete, funkciója és nagysága szerint a területileg különböző népességfejlődés és átrétegződés kimutatása.

A fenti négy vezérlő elv következetes figyelembevételével, a földrajzi potenciálok értékelésével, valamint az általános fejlesztési koncepciók ismeretében lehetett vállalkozni a megye jövőbeni népességi struktúrájában bekövetkező változások, a *prognózis felvázolására*.

Ezeket az elveket a következő fejezetek belső logikája kutatástörténeti sorrendben igyekszik visszatükrözni. Itt kell megjegyezni, hogy e munka keretei között nem vállalkozhattam a népesedési folyamatok vizsgálatával, megismerésével kapcsolatos rendszerelméleti kérdésekben való vitára, s az érdekelt diszciplínák közötti munkamegosztásra vonatkozó állásfoglalásra. Ezt annál is inkább kívánatos hangsúlyozni, mivel az interdiszciplináris kutatások következetes híveként a népesedési folyamatok vizsgálata során nem vettem figyelembe a tudományágak határait.

Mivel a népesedési folyamatok regionális jelenségeinek, megnyilvánulási formáinak elemzése során különös hangsúlyt kaptak a vándorlások s az azokat kiváltó okozati összefüggések, egy terminológiai kérdésben, nevezetesen az *átrétegződés fogalmának földrajzi értelmezésében* állást kell foglalnunk. Az egyes társadalomtudományok értelmezésében, szóhasználatában ugyanis az átrétegződés fogalma nem azonos. A fogalom több oldalú értelmezése és széles körű használata nem véletlen, mivel a társadalmi-gazdasági fejlődés hatására a *népesség differenciálódásának objektíven számos megnyilvánulása létezik*, s a különböző átrétegződési formákat (politikai, jogi, közigazgatási, közgazdasági, demográfiai, szociológiai stb.) az érdekelt tudományok külön-külön is vizsgálják és saját kutatási problematikájuk jelölésére alkalmazzák. Az átrétegződés fogalma tehát szűkebb és tágabb értelemben is használatos, attól függően, hogy a jelenség egy-egy aspektusa vagy komplex jellege kerül-e előtérbe.

A gazdaságföldrajz egyik központi feladata a termelőerők területi elhelyezkedésének, tér- és időbeli változásának a kutatása. A népességföldrajznak tehát különös figyelemmel kell vizsgálnia a népesedés minden mozgásformáját, ezek közül is kiemelten a népesség foglalkozás szerinti megoszlását. A társadalmi termelésben elfoglalt helyzet változásainak következményei ugyanis nem csupán a foglalkozási szerkezet térbeli változásában mutatkoznak meg, hanem az esetek többségében a népesség mozgásában, területi átrétegződésében is. A két átrétegződési forma tehát összefügg, kölcsönösen feltételezi egymást.

Értelmezésünkben tehát a *foglalkozási–területi átrétegződés a vándorlások ok-okozati összefüggésének lényegét fejezi ki*. A vándorlások társadalmi-gazdasági mozgató rugója a felszabadulás előtt alapvetően más volt, ezért a foglalkozási–területi átrétegződés kifejezést főleg a szocialista iparosítás hatására meginduló migrációs folyamatok jelölésére alkalmazom.

A fordulat éve után meginduló hatalmas méretű belső vándorlások alapvető kiváltó oka tehát a területileg differenciált iparfejlesztés. Ezzel szemben korábban a vándorlások jelentős részének fő oka a proletárság elnyomorodása, a föld- és munkanélküliség volt. Emiatt a vándorlás egyrészt külföld felé irányult, másrészt a sűrűn, ill. ritkán lakott, vagy földesúri és „szabad” földek, tehát alapvetően agrárterületek között zajlott le.

A munka során felhasznált és értékelt adatok nagy többségét kandidátusi értekezésem elkészítésekor (1968–1972 között) gyűjtöttem. Ezt az adatbázist 1974-ben néhány időközben megjelent tanulmány és „Magyarország tervezési-gazdasági körzetei” V. atlaszkötetének adataival egészítettem ki.

*

Ezúton szeretnék köszönetet mondani *dr. Sárfalvi Béla* tanszékvezetőnek, aki aspirantúráim keretében végzett kutatásaim során mind a tematika kialakítása, mind pedig a módszerek kiválasztása terén maximális segítséget nyújtott. Ugyancsak köszönet illeti *Boros Ferenc* és *Kolta János* kandidátusokat, akik a kandidátusi disszertációmmal kapcsolatos opponensi véleményükkel útmutató segítséget nyújtottak ahhoz, hogy e munka megírására vállalkozni merjek.

I. A munka tudományos célkitűzése és módszere

E tanulmány a mintegy másfél évtizede megkezdett regionális népességföldrajzi kutatásainkból levonható elvi és gyakorlati következtetéseket kívánja rendszerezni és összefoglalni. A korábbi, elemző vizsgálatok az 1970-es évek elején elsődlegesen abba az irányba terjedtek, hogy az ország nagy tájegységei, ill. megyei közötti kapcsolatok, s a Győr-Sopron megyén belüli területek sokoldalú összehasonlító földrajzi vizsgálata során tényszerűen is bizonyítást nyerjen az általánosan érvényesülő törvényszerűség, mely szerint *egy-egy terület népesedési folyamatait*, tényleges népességének számszerű fejlődését, foglalkozás- és korösszetétel szerinti differenciálódását, s a népesség migrációjának intenzitását döntően *a mindenkori regionális gazdasági fejlettség különbözőségei határozzák meg*. A népesség fejlődésének és mozgásának, azaz foglalkozási és területi átrétegződésének mozgatóit a legalapvetőbb népességföldrajzi jelenségek és folyamatok történeti áttekintésével, a termelőerők területi átrendeződésének és jelenlegi elhelyezkedésének felvázolásával igyekeztünk feltárni. A tanulmány egészen végigvonuló egyik legfontosabb vezérlő elv, hogy *a társadalmi-gazdasági változások hatása miként tükröződött Győr-Sopron megye népesedési és népsűrűsödési folyamatainak alakulásában, a vizsgált korszakokban végbemenő népességmozgások arányaiban és irányjaiban, a foglalkozási szerkezet változásaiban*. Mindezekből a jövőre vonatkozóan is levonható néhány következtetés.

A regionális gazdasági fejlettség különbözőségei, valamint a népesség migrációjának irányai között az összefüggés azonban csak részben nyújtott magyarázatot a jelenségek sokféleségének megértéséhez. A vizsgálatok során világossá vált, hogy a legutóbbi időkig a különböző területek népességmegtartó potenciáljában jelentős szerepet játszottak a mezőgazdasági termelés területi terebélyesedésének, extenzív fejlesztésének lehetőségei.

A népesség területi elhelyezkedésének és mozgásának okait keresve a vizsgálatokat tehát térben és időben ki kellett terjeszteni. Emellett részletesen tanulmányozni kellett a népesedés keretében az átrétegződési folyamatok és a korösszetétel változásának, valamint a településállománynak az egymásra hatását is. Lényeges ellentmondás tapasztalható ugyanis a népesség és annak lakhelyéül szolgáló településállomány változás-érzékenysége között. Míg ugyanis a népesség a társadalmi-gazdasági változások minden rezdülésére érzékenyen reagál — azaz a termelőerők legdinamikusabb elemeként viselkedik —, addig *a településállomány magán viseli a korábbi gazdasági-társadalmi formációk jegyeit*, amelyeknek szüleménye.

A célok megközelítése, a sokrétű és néhol ellentmondásosnak tűnő problémák feloldása érdekében a vizsgálatok során egyaránt alkalmazni kellett *induktív és deduktív eljárásokat*, hogy a népességföldrajzi jelenségek lényegének minél jobb megközelítésénél az ok-okozati összefüggések feltárhatók legyenek.

Deduktív módszerekkel vizsgáltuk meg, hogy a nyugati irodalomban az egyes területek *elmaradottságának* kritériumaként hangsúlyozott *elvándorlás* Győr-Sopron megyében érvényesül-e?

A megye mindenkorai fejlettségi színvonalának és a migráció folyamatának összevetése önmagában nem vezetett megfelelő eredményre; a migráció irányainak és arányainak csaknem két évszázados tendenciája nem mutatott korrelációt a terület országon belüli tényleges fejlettségi színvonalának alakulásával. Győr-Sopron megye II. József korától a legutóbbi időkig mindig népességekibocsátó terület volt, holott mezőgazdaságának színvonala a megyék között minden vizsgált időszakban magas, s a századforduló táján megindult iparosodásban is a kedvezőbb területek közé tartozott.

E jelenség adatsorokkal történt igazolása után induktív módszerekkel az elmaradottság, ill. a fejlettség ismérveinek sokoldalú vizsgálatát kellett elvégezni a népesség tényleges fejlődésének megyék szerinti tükröződésében. E módszer vezetett a gazdasági fejlettség és a népesedés jelenségei közötti látszólagos ellentmondás feloldására. A társadalmi-gazdasági adottságok csaknem két évszázadot felölelő vizsgálatának megyék szerinti összevetése vezetett arra a felismerésre, hogy *Győr-Sopron megye lakói évszázados elvándorlásának alapvető rugója a viszonylagos elmaradottság*, vagyis az erősen halmozódó munkaerő és az ehhez képest gyenge ütemű iparosodás közötti ellentmondás volt. A viszonylagos elmaradottság hangsúlyozásával, a gazdasági fejlettség legtöbb faktorának és e faktorok területi megjelenési formáinak oknyomozó tanulmányozásával Győr-Sopron megye példáján keresztül is szükséges ráirányítani a figyelmet arra, hogy a területek közötti szintkülönbségek fokozatos csökkentése, s ennek során a népesség foglalkozási-területi átrétegződése összetett folyamatának helyes értelmezése és visszatükröződése megköveteli a történeti, gazdaságföldrajzi és egyéb tényezők komplex értékelését. Csak komplex értékeléssel biztosítható a területek között a fejlettségi különbségek nivellálódási folyamatának segítése, s az országon belül a társadalmi munkamegosztás szempontjából kedvező — a természeti erőforrásokhoz és a földrajzi környezetben rejlő előnyökhöz igazodó — gazdasági régiók kialakítása.

A tanulmány a népesedés és népsűrűsödés területileg differenciált folyamatának bemutatása során feldolgozza a különböző megyékre és Győr-Sopron megyére vonatkozó demográfiai adatokat; az ok-okozati összefüggések megvilágításához adaptálja a termelőerők történeti fejlődésével, földrajzi megoszlásával és fejlettségi szintjével kapcsolatos legfontosabb kutatási eredményeket.

Az ország népessége területi elhelyezkedésében általánosan érvényesülő kiegyenlítődési tendencia bemutatását célzó és megyei adatokra támaszkodó vizsgálatok a társadalmi-gazdasági változásokat jól reprezentáló időszakokra (XVIII. sz. vége, kiegyezés kora, századforduló, felszabadulás) összpontosultak.

A kapitalista iparosodás hatására meginduló s egyre erősebbé váló vándorlások számszerű adatait a természetes és tényleges szaporodás egybevetésével, statisztikai módszerek alkalmazásával próbáltuk megközelíteni. Ezek a számítások alapvetőek

voltak a belső vándorlások irányainak és arányainak meghatározásában. A vándorlási különbözet területi értékeinek elemzése nemcsak a *népsűrűség-kiegyenlítődés* felszabadulás előtti folyamatának igazolására nyújtott lehetőséget, hanem a megyék népességének növekedési üteme alapján területi típusok elhatárolására is. A népesedési mérlegek megyék szerinti szóródása alapján a XVIII. sz. vége és 1869 közötti időszakra öt, a kapitalizmus korára pedig négy területi típust különítettünk el.

A felszabadulás utáni időszak megyei összehasonlító vizsgálata során a különböző megyék népessége pozitív, ill. negatív értékű vándorlásának adatai mellett figyelembe lehetett venni a *gazdasági fejlettség területi mutatószámait* is. Ez utóbbira vonatkozó adatokat az OT Tervgazdasági Intézete munkatársainak munkáiból merítettük. Ezzel egzaktabb alapokra sikerült helyezni a gazdasági fejlődés és a területi népesedés összefüggésének vizsgálatát. Ezt a korrelációs számítások is igazolják. A megyék felszabadulás utáni pozitív, ill. negatív népességszám-változásának és az iparosodás színvonalának összevetése ugyancsak *négy területi típus* elhatárolására adott lehetőséget.

A különböző korszakok területileg differenciált népesedési folyamatainak dinamizmusát térképek is bemutatják. Bár több térképnél más és más kartográfiai eljárást kellett alkalmazni, azok így is megfelelőek országosan a népesség területileg és időbelileg differenciált fejlődésének bemutatására, mivel a szaktérképek adatai a népesedési folyamatok azonos aspektusait emelik ki.

Az országos és a megyék szerinti összehasonlító vizsgálatok eredményeire támaszkodva, az általános és a területi összefüggések ismeretében megkíséreltük Győr-Sopron megye sajátos népesedési, népsűrűsödési ciklusainak bemutatását, a megyén belüli átrétegződési folyamatok megnyilvánulási formáinak visszatükrözését. Az összefüggések ilyen értelmű figyelembevételével világítunk rá arra, hogy Győr-Sopron megye milyen szerepet játszott a XVIII. sz.-tól hazánk népesedési folyamataiban, és arra, hogyan változott a terület „népességi súlya”, a társadalmi munkamegosztásban.

A megye népességföldrajzi viszonyainak vizsgálata során kiemelkedő szerepet kapott a migráció térben és időben, valamint tendenciájában változó jellegének és folyamatának bemutatása. Ehhez szükséges volt a jelenlegi Győr-Sopron megye területére vonatkozóan a tíz évenkénti vándorlási különbözet értékeinek megállapítása, valamint a népességfejlődés menetét befolyásoló történeti és gazdasági tényezők, a természeti és gazdaságföldrajzi adottságok, továbbá a múltból örökölt településhálózat szerepének értékelése.

Győr-Sopron megye különböző népsűrűségi zónáinak bemutatására, a népsűrűsödés területileg differenciált intenzitásának illusztrálására az 1784–87., az 1869., az 1900. és az 1960. évi adatok alapján településenként népsűrűségi térképek készültek. A felszabadulás utáni időszak egyes intervallumaiban lejátszódó népesedési, népsűrűsödési folyamatok intenzitásának, a jelenségek dinamikájának bemutatását általában két vagy több tényező együttes feltüntetésével szerkesztett komplex kartogramok, kartodiagramok, ill. grafikus ábrák és területi megoszlást bemutató térképek teszik szemléletessé. Az ábrák számszerű adatait csaknem mindig táblázatok támasztják alá. Így a természetes és tényleges szaporodásra, valamint a kettő közötti pozitív vagy negatív mérlegből adódó két évtizedes vándorlási különbözetre vonatkozó összehasonlító vizsgálatok eredményei alapján szerkesztett kartodiagram a falvak és városok,

a kedvező közlekedési adottságokkal rendelkező, és a „város és közlekedés árnyékában” levő falusi térség ellentétes fejlődését foglalja össze.

A felszabadulás utáni időszak népességföldrajzi vizsgálatai a népesség abszolút számának és migrációjának területi változásaiéhoz hasonló részletességgel terjednek ki a megye, a városok és falvak

- kereső népességének foglalkozási szerkezetében bekövetkezett változásoknak;
- a nem és kor szerinti megoszlás és differenciálódás folyamatainak bemutatására.

A megye ipari, mezőgazdasági és infrastrukturális szerkezetében bekövetkezett változások rögzítése és a jövőre vonatkozó fejlődési lehetőségek, tendenciák előrejelzése megkívánta a települések foglalkozási főcsoportjainak és korszerkezetének részletes vizsgálatát is.

A települések aktív kereső népességének számszerű alakulása, ill. a foglalkozási szerkezet változásaira vonatkozó elemzések területi típusok elhatárolására vezettek. A településenkénti foglalkozási megoszlásra vonatkozó adatok földrajzi értékelése alapján megszerkesztett térképek dinamikus képet nyújtanak az 1949-es, 1960-as és az 1970-es évek foglalkozási–területi átrétegződésének területi típusairól, a foglalkozási összetétel változásairól. A térképek ezen túlmenően lehetőséget adnak a további átrétegződési tendenciák és területi potenciálok meghatározására is.

A népesedési folyamatok több évtizedes adatai, a településhálózat komplex értékelése, a megye iparjának, mezőgazdaságának és infrastruktúrájának földrajzi alapjai, fejlődési tendenciái, valamint a terület távlati fejlesztésére vonatkozó koncepciók alapján a dolgozat megkísérli a *foglalkozási–területi átrétegződés jövőbeni alakulásának* felvázolását.

A számítások alapján, grafikus módon ábrázolt trendvonalak a következő 10–15 évre vonatkozóan *prognózisokat* tartalmaznak:

- a településállomány településnagyság-csoportok szerinti fejlődési tendenciáira;
- a megyén belüli települések, településcsoportok területi és funkcionális differenciálódásának problémáira;
- a mezőgazdaság és az ipar munkaerő-problémáira, e két alapvető népgazdasági ág dolgozóinak egymással ellentétes előjelű korszerkezeti differenciálódására;
- a munkaerő átrétegződésének, területi átcsoportosulásának – a korábbi időkhöz viszonyítottan változó – tendenciáira;
- a megye össznépességének, s ezen belül a városok, a falusi települések és településcsoportok népességének várható fejlődésére.

II. A gazdasági fejlődés és a népesedés területileg differenciált folyamatának történeti áttekintése Magyarországon

1. A népesedési folyamatok sajátosságai a kapitalizmus kibontakozása előtt

A törökök kiűzését és a Rákóczi-szabadságharc évtizedes villongásait követő XVIII. sz. az újjáépítés, az óriási lakatlan területek benépesülésének korszaka volt. Az évszázados háborúk az ország középső részén a települések nagy többségét elpusztították.

Az újjáépítés korszakában a visszatérő, vagy új – gyakran idegen nemzetiségű – telepesek többnyire valamelyik régi, elpusztult szálláshelyre építették fel otthonukat, az ország település-állománya azonban a múlthoz viszonyítva alapvetően megváltozott. E kérdés okozati összefüggései, a települések regionális megjelenési formái – számos megjelent tanulmányból – közismertek. Ezért most csupán annyit kell összefoglalóan leszögezni, hogy a változás különösen a település-sűrűség regionális eltéréseiben következett be. Elsődlegesen tehát történeti okok miatt alakult ki az a heterogén településszerkezet, amelyben az ország középső részeitől a törökök által ritkábban járt határterületek felé általában csökken a települések lakóinak száma, még inkább azok határának nagysága. A feudális társadalmi viszonyok következtében a népesedés gazdasági alapja csaknem kizárólag a mezőgazdasági termelés növelése volt.

A szántóföldek térhódítása a XVIII. sz. folyamán fokról fokra az ország K-i részére is áterjedt. A kezdeti, szabad földfoglalást fokozatosan a földesúri majorsági gazdálkodás váltotta fel, amely a feudalizmus e késői korszakában főleg abban mutatkozott meg, hogy felgyorsult a jobbágytelkek allodizálási folyamata, a telekrendszer kiépülése, ill. fokozódott a zselléresedés üteme. Az ország népesedése azonban ilyen gazdasági alapon is igen erőteljes volt, mivel a mai emberöltőnek közel megfelelő időszak folyamán – 1720–1787 között – az ország népessége több mint kétszeresére nőtt. A XVIII. sz.-ra tehát a hatalmas méreteket öltött „új hon- és földfoglalás”, az idegenek betelepítése, ill. betelepődése volt jellemző, s főleg ez, vagyis a bevándorlás eredményezte a népesség számának rohamos növekedését. Az ország középső és déli területein számos régi település újjáalakult, ill. mérnöki munkával újak születtek.

Az ország egyes tájegységei közötti természetföldrajzi adottságok különbözőségei befolyásolták ugyan a mezőgazdasági termelés fejlődését, de a török háborúk okozta – szélső értékekben mintegy hatszoros értékű – népsűrűségi különbségek a XVIII. sz. folyamán lényegesen nivellálódtak.

Az újjáépítés e századának gazdasági fejlődését tehát döntően a földek földesúri kisajátítása, a földközösség felbomlása, valamint a szántóföldek arányának rohamos növelése jellemezte. A folyamat eredményeként a népesség „átrétegződése” elsősorban a jobbágy–zsellér viszony kialakulásában, valamint a sűrűn és ritkán lakott területek közötti népességmozgásban mutatkozott meg. Ennek megfelelően a városiasodás, a településhálózat funkcionális differenciálódása nem járt számottevő eredménnyel.

1. TÁBLÁZAT

A megyék népességszáma és népsűrűsége* 1784–87-ben

Megye, város	A közigazgatási egységek részesedése				Népsűrűség, fő/km ²
	az ország				
	összterületéből		össznépességéből		
	km ²	%	számban	%	
Győr-Sopron	4 013	4,3	171 877	6,4	42,8
Komárom	2 254	2,4	96 472	3,6	42,8
Baranya	4 532	4,9	170 864	6,4	37,7
Nógrád	2 546	2,8	94 571	3,5	37,1
Borsod-Abaúj-Zemplén	7 247	7,8	264 735	9,9	36,5
Veszprém	5 185	5,6	188 797	7,0	36,4
Heves	3 637	3,9	132 141	4,9	36,3
Vas	3 339	3,6	120 427	4,5	36,1
Tolna	3 584	3,9	129 203	4,8	36,0
Zala	3 281	3,5	115 928	4,3	35,3
Pest	6 386	6,9	181 640	6,8	28,4
Fejér	4 403	4,7	115 471	4,3	26,2
Somogy	6 085	6,5	146 329	5,5	24,0
Hajdú-Bihar	6 211	6,7	143 818	5,4	23,2
Szolnok	5 571	6,0	120 960	4,5	21,7
Csongrád	4 263	4,6	89 504	3,3	21,0
Szabolcs-Szatmár	5 937	6,4	122 410	4,6	20,6
Bács-Kiskun	8 362	9,0	140 873	5,3	16,8
Békés	5 668	6,1	78 475	2,9	13,8
Megyék összesen	92 505	99,4	2 624 495	97,9	28,4
Budapest	525	0,6	57 100	2,1	108,8
Magyarország összesen	93 030	100,0	2 681 595	100,0	28,8

*KSH „Az első magyarországi népszámlálás” c. kötete alapján (Bp. 1960).

A II. József rendeletére végrehajtott első népszámlálás idején az ország jelenlegi területén 2 681 595 ember élt. Bár a XVIII. sz. a népsűrűség kiegyenlítődésének igen intenzív korszaka volt, a népesség területi megoszlásában még 1784–87-ben is igen nagy eltérések mutatkoztak (1. táblázat). Az ország átlagos népsűrűsége 28,8 fő/km² volt, de a középértéktől pozitív és negatív irányban ekkor még igen jelentős (kb. ± 50%) eltérések tapasztalhatók.

Nagyrészt a Kisalföld területére eső Győr-Sopron és Komárom megye – 42,8 fő/km² népsűrűségi értékkel – a legsűrűbben lakott terület volt. A szomszédos Vas, Veszprém, valamint Zala megye 36 fő/km² körüli népsűrűsége az országos átlag értékét ugyancsak jelentősen felülmúlta. Fentiekén kívül az országos átlagot még meghaladó népsűrűsége volt Baranya, Tolna, Nógrád, Heves és Borsod megyéknek is. A felsorolt magas népsűrűségű területek – kedvezőbb társadalmi-gazdasági viszonyokat fel-

tételezve — már ebben az időben is megfelelő tartalékokkal rendelkeztek volna az ipar munkaerő-szükségletének folyamatos biztosításához.

A dunántúli és északi-középhegységi területekkel szemben az Alföld valamennyi megyéjének népsűrűsége alatt maradt, ill. volt az országos átlagnak. Különösen szembeötlő Bács-Kiskun, Békés megye 15 fő/km² körüli, alacsony népsűrűségi értéke, bár a többi alföldi megye is rendkívül ritkán lakott volt ebben az időszakban (Csongrád megye Szeged nélkül 16,6 fő/km²).

Nagyon tanulságos a XVIII. sz. vége népsűrűségi megoszlásának összevetése Magyarország árvízmentesítés előtti vízrajzi térképével, ill. a részletek tanulmányozása a II. József kori népszámlálás közszégi eredményei, valamint az ugyancsak e korban készített, 1: 28 800 méretarányú I. katonai felvétel szelvénylapjai alapján. A vizsgálódások igazolják, hogy a felszíni és vízrajzi viszonyok és a kor technikai színvonala által biztosítható szántóföldi növénytermesztés kiterjedése csaknem teljes korrelációt mutat a különböző területek népsűrűségével.

Minthogy az anyagi javak termelésében az ipar részesedése igen alárendelt hányaddal szerepelt, a megyék népsűrűsége ebben az időszakban — néhány város kivételével — nagyrészt az agrárnépsűrűséggel azonosítható. Ez a jelenség különösen szembeötlő azokban a dunántúli és Északi-középhegységből részesedő megyékben, amelyekben az összterületre jutó mezőgazdasági népesség már e korban is magasabb volt, mint jelenleg. Az természetesen nyilvánvaló, hogy a XVIII. sz. végének mezőgazdasági technikai színvonala nagyobb számú földműves népesség foglalkoztatását kívánta meg. Mégis pl. Győr-Sopron megye jelenlegi területén az akkor mintegy 150 ezer fős mezőgazdasági népesség igen magas agrár-népsűrűségnek számított. Több megye „agrártelítettségét” csak részben ellensúlyozhatta további földek művelésbe vonása, s a belterjesebb mezőgazdasági kultúrák térhódítása is csak részben biztosíthatta az újabb nemzedékeknek a mezőgazdaságban való foglalkoztatását. A nyugati és északi területeken uralkodó latifundiumok, ill. az iparosodás hiánya miatt tehát kialakultak olyan „túlnépesedett területek”, amelyekről az elvándorlásnak már ebben az időben meg kellett indulnia.

Néhány terület népsűrűségi képének és földbirtok-megoszlásának összehasonlítása szemléletes képet nyújt arról az átalakulásról, amit a földesurak rabló földszerzése okozott a tulajdonviszonyok területi megoszlásában, s ezen keresztül a népsűrűség területi eltéréseiben. A nyugati országrész nagyobb határu községeknek alacsonyabb népsűrűsége ugyanis csaknem mindig azokkal a területekkel azonos, amelyeken a földeket a nagybirtok uralta. A kis területre szorított paraszti, ill. „nemesi” falvak egy területegységre jutó népessége viszont már a XVIII. sz. végén is olyan magas volt, hogy az mindenképpen telített agrárnépsűrűségnek számított.

A feudális termelési viszonyoknak megfelelően a XVIII. sz. utolsó évtizedétől a kiegyezés koráig a *népesedés, a népsűrűsödés gazdasági alapja továbbra is a termőföld* maradt. Az ország gazdasági elmaradottsága a feudalizmus e késői korszakában tehát továbbra is jellemezhető azzal, hogy a népesség növekedése és annak területileg különböző intenzitása a mezőgazdasági termelés növekedési lehetőségétől függött, más szóval a ritkán lakott, s emiatt földfoglalásra még alkalmas szabad földterületek között a legszorosabb összefüggés állt fenn. Tehát a 85 éves időszak folyamán a népesség fejlődésének még mindig a legfontosabb természeti erőforrása, gazdasági alapja a szántóföld volt. Míg a XVIII. sz.-i polgári átalakulás és az ipari forradalom a nyugat-

európai országokban a földjétől megfosztott parasztságnak az iparba való foglalkozási átrétegződését, városokba való beözönlését eredményezte, addig hazánkban még a XIX. sz. első fele is csak az agrárkultúra átalakulásához, továbbfejlődéséhez vezethetett. E nem lényegtelen átalakulás forrásai a nyugat-európai értékesítési lehetőségek voltak. Az iparosodó nyugat mezőgazdasági termékek iránti igénye sürgette az áru-termelésre való áttérést, s ezáltal közvetlen kiváltója volt a feudális nagyüzemi gazdálkodás kiterjedésének. E gazdasági „kényszer” természetesen lépésről lépésre haladva hatott, s ez a földrajzi térben, valamint a különböző időszakokban más-más intenzitással jelentkezett. E megállapítás illusztrálására vessük össze az 1784/87-es, valamint az 1869-es népszámlálás adatait (2. táblázat). Ezek alapján megvizsgálható, hogy az ország népességszámának növekedésében és területi elhelyezkedésében milyen jellegű változások következtek be.

A XVIII. sz. vége (1784–87), valamint a kiegyezés kora (1869) között az ország tényleges népessége 2 681 595-ről 5 011 310-re emelkedett, ami összességében 86,9%-os népességyaradást jelentett. Nemzetközi összehasonlításban e fejlődés jónak mondható, annál is inkább, mivel a népesség növekedése – szemben a XVIII. sz. első kétharmadával – döntően a helyben lakók természetes szaporodásából származott. Minthogy vizsgálataink elsődlegesen a népesség területi elhelyezkedésében bekövetkezett változásokra, az ország népsűrűségében megmutatkozó kiegyenlítődési tendencia bemutatására terjedtek ki, a folyamat illusztrálásához elegendőnek bizonyult a két népszámlálási időpont alapvető népesedési adatainak összehasonlítása, statisztikai módszerekkel történő értékelése.

Az ország népsűrűségi kiegyenlítődésének dinamikáját, ill. a különböző területek népesedési intenzitásában megmutatkozó nagymérvű különbséget az 1. ábra szemlélteti.

A népesség növekedésére vonatkozó adatok értékelése során kialakított kategóriák öt területi típus elkülönítésére vezethetnek:

– igen erős	> 200 % tényleges szaporodás
– erős	100–199,9% tényleges szaporodás
– átlagos	75–99,9% tényleges szaporodás
– gyenge	50– 74,9% tényleges szaporodás
– igen gyenge	< 50 % tényleges szaporodás

A növekedés üteme tekintetében valamennyi alföldi megye az igen erős, vagy az erős tényleges népesség-szaporodási kategóriába tartozott. Az országos átlag körüli fejlődési intenzitást mindössze három megye – Pest, Fejér és Somogy – érte el. Gyenge és igen gyenge népességfejlődés jellemezte az Északi-középhegység és a Dunántúl összefüggő területeit.

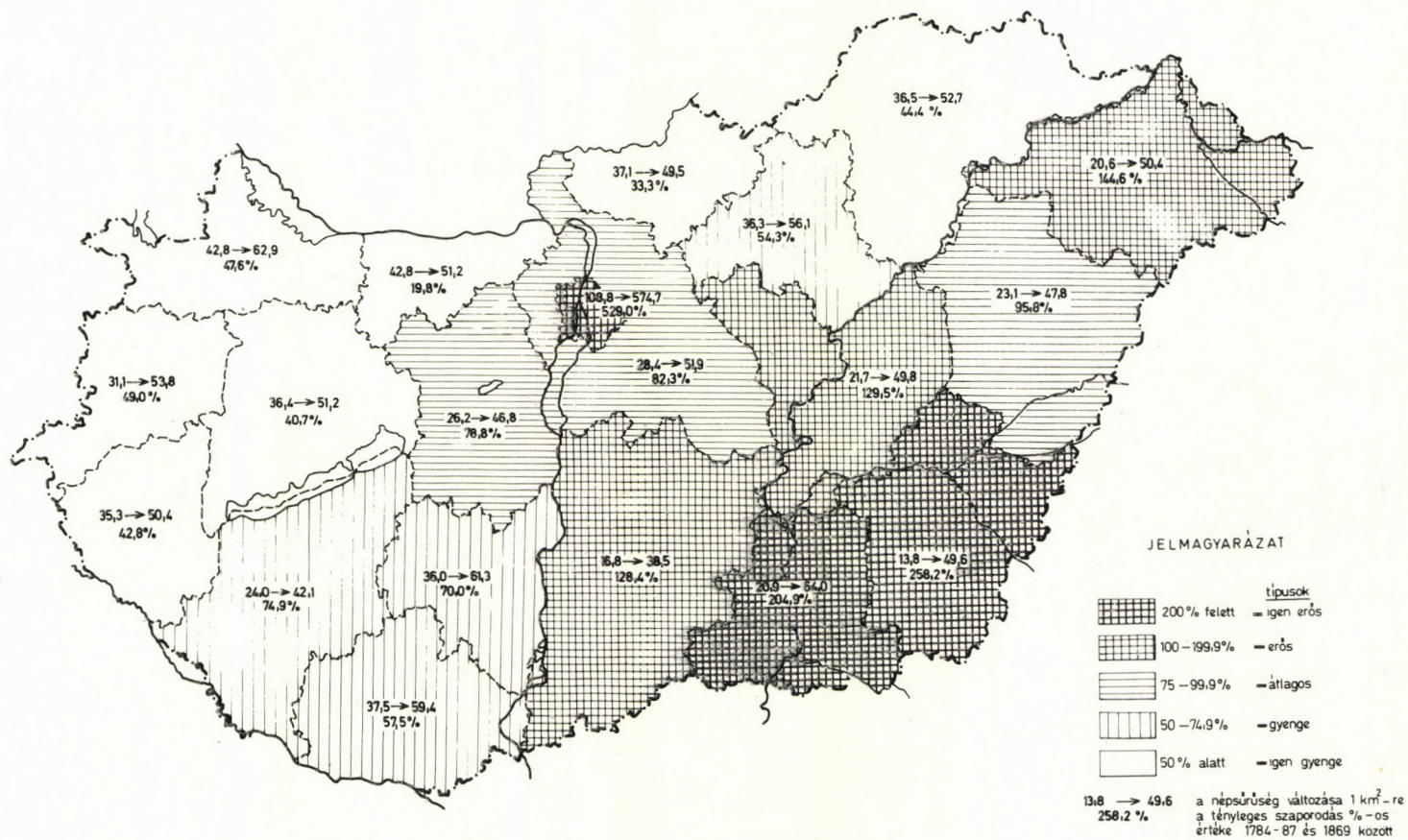
Az 1. ábra és a 2. táblázat adatsora jól szemlélteti, hogy a népesedés területi intenzitása és a korabeli Magyarország elmaradott gazdasági viszonyai között szoros a korreláció. Első pillantásra feltűnik ugyanis, hogy a korábban legritkábban lakott alföldi megyék népességnövekedése volt a legintenzívebb, ezzel szemben a leglassúbb a már korábban is sűrűbben lakott dunántúli, kistáplai, északi-középhegységi területeké. Ez az inverzió nyilvánvalóan a hazai gazdasági viszonyok elmaradottságára, az

2. TÁBLÁZAT

Népesedés és népsűrűség 1784/87 és 1869 között Magyarországon jelenlegi megyéinek területén*

Sor- szám	Megye	A népesség száma		Tényleg. szaporodás		Terület km ² -ben	A km ² -enkénti népsűrűség			Növekedés üteme
		1784–87	1869	számban	%-ban		1784–87	1869	növekedés	
1.	Békés	78 475	281 062	202 587	258,2	5 668	13,8	49,6	35,8	igen erős
2.	Csongrád	89 504	272 841	183 337	204,9	4 263	21,0	64,0	43,0	igen erős
3.	Szabolcs-Szatmár	122 410	299 441	177 031	144,6	5 937	20,6	50,5	29,9	erős
4.	Szolnok	120 960	277 591	156 631	129,5	5 571	21,7	49,8	28,1	erős
5.	Bács-Kiskun	140 873	321 760	180 887	128,4	8 362	16,8	38,5	21,7	erős
6.	Hajdú-Bihar	143 818	281 554	137 736	95,8	6 211	23,2	45,3	22,1	erős
7.	Pest	181 640	331 188	149 548	82,3	6 386	28,4	51,9	23,5	átlagos
8.	Fejér	115 471	206 419	90 949	78,8	4 403	26,2	46,9	20,7	átlagos
9.	Somogy	146 329	255 907	109 578	74,9	6 085	24,0	42,1	18,1	átlagos
10.	Tolna	129 203	219 659	90 456	70,0	3 584	36,0	61,3	25,3	gyenge
11.	Baranya	170 864	269 315	98 451	57,7	4 532	37,7	59,4	21,7	gyenge
12.	Heves	132 141	203 927	71 786	54,3	3 637	36,3	56,1	19,8	gyenge
13.	Vas	120 427	179 701	59 274	49,0	3 339	36,1	53,8	17,7	igen gyenge
14.	Győr-Sopron	171 877	253 750	81 873	47,6	4 013	42,8	63,2	20,4	igen gyenge
15.	Borsod-Abaúj- Zemplén	264 735	382 323	117 588	44,5	7 247	36,5	52,8	16,3	igen gyenge
16.	Zala	115 928	165 532	49 604	42,8	3 281	35,3	50,5	15,2	igen gyenge
17.	Veszprém	188 797	265 601	76 804	40,7	5 185	36,4	51,2	14,8	igen gyenge
18.	Nógrád	94 571	126 089	31 518	33,3	2 546	37,1	49,5	12,4	igen gyenge
19.	Komárom	96 472	115 591	19 119	19,8	2 254	42,8	51,3	8,5	igen gyenge
20.	Megyék összesen	2 624 495	4 709 251	2 084 756	79,5	92 505	28,4	50,9	22,5	
21.	Budapest	57 100	302 059	244 959	529,0	525	108,8	575,4	466,6	igen erős
22.	Magyarország összesen:	2 681 595	5 011 310	2 329 715	86,9	93 030	28,8	53,9	25,1	

*KSH „Az első magyarországi népszámlálás” c. kötet adatai alapján (Bp. 1960).

1. ábra. Népesedés és népsűrűsödés 1784-87 és 1869 között Magyarország jelenlegi megyéinek területén

iparosodás gyenge voltára vezethető vissza. Az Alföld jelentős térségei ugyanis a nagybirtoktól és ezzel az intenzívebb mezőgazdasági üzemeiktől mentesek voltak.

Az árvízmentesítések után azonban az agrártermelés bázisa itt óriási mértékben növekedett meg, és az extenzív mezőgazdasági termelés térhódításával a népesség növekedése igen nagymértvű (Délkelet-Alföldön 200% feletti) volt. Népességnövelő hatású volt a jobbágyfelszabadítás is, amely nagy területeken az önálló, kisárutermelő gazdaságok létrejöttét segítette elő. Bár ennek népességnövelő hatása a kisparaszti gazdaságok gyors elaprózódása miatt nem volt hosszú életű, a tökehiánnyal küzdő alföldi nagybirtokokon sokkal inkább nyílt lehetőség földek bérlésére, feles majd később harmados részesedésért való megművelésére, mint másutt. Talán éppen a kisparaszti művelés lehetőségeinek szélesebb skálája adhat magyarázatot arra, hogy miért is volt vonzóbb a XIX. sz.-i jobbágy, zsellér, majd a nincstelen napszámos számára az Alföld. Ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy az alföldi területek e látszólag kedvezőbb helyzete hosszabb ideig hátráltatta a parasztság nagyobb mértékű differenciálódását, ami a Dunántúlon már jóval korábban megindult.

Az alföldi területekkel szemben az Északi-középhegység, a Dunántúl és a Kisalföld megyéinek többsége a vizsgált 82 éves időszak alatt csak gyenge, vagy igen gyenge népességfejlődést ért el. Ezek az ugyancsak agrárterületek ugyanis már a XVIII. sz. végére jórészt telítődtek, s a latifundiumokon kibontakozó majorsági gazdálkodás, az intenzívebb mezőgazdasági termelés gátat szabott a jobbágyi réteg képződésének. Ugyanakkor fokozódott a zselléresedés üteme, a nincstelenek foglalkoztatásának viszont gátat szabott a nagybirtok igénye. Árvízmentesítéssel nyerhető szántóföld is sokkal kevesebb adódott, s a XVIII. sz.-i irtásföldek nagyobb részét is bekebelezték a nagybirtokok. A helyben lakó népesség intenzív fejlődésének azonban az volt a legfőbb akadálya, hogy a Ny-i és É-i megyék — nemritkán történelmi múltú — városai a gyenge ipari fejlődés miatt inkább csak megtűrői, mint gyűjtői lehettek a beáramló, földnélküli agrárnépességnek. A tökehiánnyal küszködő városok ipara és kereskedelme nem fejlődhetett számottevően, hiszen a beáramló agrárelem — munkavállalási lehetőségek hiányában — nem jelentett új vásárlóerőt. Mivel pedig a közel egy évszázad gazdasági lehetőségei elsődlegesen és továbbra is a földművelés kiterjesztésére korlátozódtak, a falvakban a természetes szaporodás útján képződő új nemzedék jelentős része elvándorolni volt kénytelen. Ennek az elvándorlásnak tudható be az É-i és Ny-i országrész alacsony ütemű népesedése.

Az országos átlagot többé-kevésbé csupán Pest (82,3%) és Fejér (78,8%) megye népesedése érte el. Az itteni mérsékelt fejlődés forrásait — bár korlátozottabb mértékben — ugyancsak az agrárfejlődés lehetőségei jelentették. Az értékhatárt éppenhogy csak súrolta Somogy megye népeségfejlődése.

A fenti adatok összegezése alapján megállapítható, hogy a XVIII. sz. végétől a kiegyezés koráig a népesedés és népsűrűsödés területi differenciálódását döntően a földterületek birtokbavétele, ill. a birtokbavétel lehetőségei határozták meg. Minthogy a korábban ritkán lakott területeken a művelhető földek birtokbavételének lehetőségei egy ideig igen kedvezőek voltak, a népesség száma itt a természetes szaporodást meghaladó mértékben nőhetett. Az országon belül lezajló népességcsera eredményeként az ország népsűrűsége a korszak végén kiegyenlítetté vált. Míg ugyanis 1784–87-ben a megyék népsűrűségi különbségének szélső értékei 13,8, ill. 42,8 fő/km² voltak, (abszolút különbségben 210%-os), a kiegyezés korára a különbség szélső értékei (Bács-Kiskun 38,5, ill. Csongrád 64,0 fő/km²) lényegesen (66,2%-ra) csökkentek.

A népsűrűség területi szóródásának kiszámítása az alábbi képlet segítségével történt:

$$I = \sqrt{\frac{\sum (x_i - \bar{x})^2 \cdot t_i}{\sum t_i}} \quad r = \frac{s}{x}$$

ahol $x_i = i$ megye népsűrűsége; $t_i = i$ megye területe; \bar{x} országos átlagos népsűrűség (Budapest nélkül). A képletbe behelyettesítve az egyes megyék megfelelő adatait (3. táblázat), a további számítások elvégzése után a népsűrűség területi szóródásának értékei az alábbiak szerint alakultak.

3. TÁBLÁZAT

A népsűrűség területi szóródása 1784–87 és 1869 között

$x_i - \bar{x}$	$(x_i - \bar{x})^2 \cdot t_i$
13,8–28,4 = – 14,6	(– 14,6) ² = – 213,2×5668 = – 1208417,6
20,9–28,4 = – 7,5	(– 7,5) ² = – 56,3×4263 = – 240006,9
20,6–28,4 = – 7,8	(– 7,8) ² = – 60,8×5937 = – 360969,6
21,7–28,4 = – 6,7	(– 6,7) ² = – 44,9×5571 = – 250137,9
16,8–28,4 = – 11,6	(– 11,6) ² = – 134,6×8362 = – 1125525,2
23,1–28,4 = – 5,3	(– 5,3) ² = – 28,1×5211 = – 147529,1
28,4–28,4 = 0,0	(0,0) ² = 0,0×6382 = 0,0
26,2–28,4 = – 2,2	(– 2,2) ² = – 4,8×4403 = – 21134,4
24,0–28,4 = – 4,4	(– 4,4) ² = – 19,4×6085 = – 118049,0
36,0–28,4 = – 7,6	(– 7,6) ² = – 57,8×3584 = – 207155,2
37,5–28,4 = 9,1	(9,1) ² = 82,8×4532 = 375249,6
36,3–28,4 = 7,9	(7,9) ² = 62,4×3637 = 226948,8
31,1–28,4 = 2,7	(2,7) ² = 7,3×3339 = 24374,7
42,8–28,4 = 14,4	(14,4) ² = 207,4×4013 = 8322962,0
36,5–28,4 = 8,1	(8,1) ² = 65,6×7247 = 475475,7
35,3–28,4 = 6,9	(6,9) ² = 47,6×3281 = 156208,5
36,4–28,4 = 8,0	(8,0) ² = 64,0×5185 = 331840,0
37,1–28,4 = 8,7	(8,7) ² = 75,7×2541 = 192328,3
42,8–28,4 = 14,4	(14,4) ² = 207,4×2254 = 4674796,0
$\sum t_i = 12\,505 \quad \sum (x_i - \bar{x})^2 \cdot t_i = 18\,946\,608,4$	

$$I = \sqrt{\frac{18946608,4}{92505}} = \sqrt{203,99} = 14,28 \quad 14,28 : 28,4 = 50\%$$

A számítások *rendkívül erős népsűrűsödés-kiegyenlítődési tendencia* érvényesülését igazolják, s egyben arra is rámutatnak, hogy hazánk még 1869-ben is döntően és egyértelműen agrár jellegű terület volt. A különböző adottságú területek közötti munkamegosztás kialakulásának és a foglalkozási, ill. területi átrétegződésnek a nyomait is alig lehet megtalálni. Ez természetesen megmutatkozott a településhálózat differenciálatlanságában is, amelynek maradványai még ma is fellelhetők. A XIX. sz. utolsó harmadának csaknem homogén agrárstruktúrájában a népsűrűség területi különbségeit a természetföldrajzi adottságok mellett jórészt az egyenlőtlen földbirtok-megosztás idézte elő. Így pl. a Dunántúlon a kishatáru paraszti falvak jelentős részében oly erős volt a túlnépesedés, amely mindenképpen a kisbirtokok további elaprózódá-

sához vezetett. Itt az egy főre jutó földterület néhol még az 1 há-t sem érte el. Ugyanakkor a nagybirtok-területeken a népsűrűség továbbra is alacsony szinten maradt, mivel a termelés fokozását nem annyira újabb munkaerő felvételével, hanem sokkal inkább a modernebb agrotechnika alkalmazásával igyekeztek biztosítani. Ez a körülmény természetesen fokozta a nagyüzemek termelékenységét a kisparaszti gazdaságokkal szemben, ami kihatott a paraszti tömegek további polarizációjára, s fokról fokra növelte az el-, ill. a kivándorlást.

2. A népesedési folyamatok alakulása, regionális eltérései a kapitalizmus korában

Az 1867-es kiegyezés a dualista Osztrák–Magyar Monarchia keretén belül – a befejezetlen polgári forradalom és az idegen orientációjú gazdasági és politikai függőség korlátaival – megnyitotta hazánkban is a kapitalista fejlődés útját.

A XIX. sz. utolsó harmadában erősebb fejlődésnek induló magyar kapitalizmus a gazdasági prosperitás lassúbb ütemével, az osztályszerkezet örökölt aránytalanságával és sajátos korlátaival, a gazdasági-társadalmi átrétegződés lassú tempójával, a termelőerők, elsősorban az ipar térbeli fejlődésének nagymérvű egyenetlenségeivel jellemezhető. A kapitalizmus természetéből általánosságban eredő káros konjunktúra-változások mellett a hazai tőkés termelés fejlődése más korlátokkal és krízisekkel is terhelt volt, amelyek hatása egyértelműen kimutatható a népesedés egyenetlenségében és a népesség mozgásában is. Hogy csak a leglényegesebb korlátokat említsük, ilyenek voltak a feudális maradványok (kötött birtokrendszer, túltengő nagybirtok, a kis- és középparaszti gazdaságok aprózódása), az iparosítás lökésszerű, egyenetlen fejlődése, az ipartelepítés térbeli aránytalanságai, igen erős koncentrálttsága, ezzel összefüggésben a túlzottan centralizált jellegű út- és vasúthálózat kialakulása, továbbá a lassú és földrajzilag egyenetlen városhálózat fejlődése, a városiasodás gyenge üteme stb.

A kiegyezés kora után erősebben meginduló kapitalista gazdasági fejlődés végeredményben mégis jelentős fordulatot hozott a népesedés jellegében, mivel ez időben felgyorsult a népesség foglalkozási-területi átrétegződése. A népesség foglalkozási szerkezetében és térbeli elrendeződésében megmutatkozó fejlődés, differenciálódás a korábbi, csaknem homogén jellegű gazdasági struktúra felbomlására vezetett. Az ipar fejlődésével törvényszerűen *érvényre jutottak azok a földrajzi térben rejlő helyzeti energiák, természeti erőforrások*, amelyek a feudalizmus idején nagyrészt kihasználatlanul maradtak.

A népesedés, a népsűrűsödés területi differenciálódása hatótényezői között szükséges megemlíteni, hogy a XIX. sz. utolsó harmadában teremtdtek meg a *minimális közegészségügyi feltételek* (pl. járványok elleni védőoltások, közegészségügyi hálózat). Ezek a halálozás nagymértékű csökkenésére, az átlagos életkor folyamatos növekedésére, s ezáltal korábban sohasem tapasztalt *demográfiai hullám* kialakulására vezettek. Az elemi népoktatás általános bevezetése, a kor igényeihez igazodó felsőoktatási hálózat kiépítése viszont a gyáripari termelés fokozásához, a differenciáltabb politikai, közigazgatási, kereskedelmi, kulturális intézmények működéséhez, irányításához teremtette meg az előfeltételeket.

A korszak általános gazdaságtörténeti jellemzése után tekintsük át a hazai kapitalizmus 80 éves időszaka népesedési folyamatainak jellemzőit a gazdasági-társadalmi fejlődés, a mélyreható politikai változások és földrajzi energiák egyes elemeinek, ill. a fenti tényezők összefüggéseinek tükrében.

A népesedés intenzitásának tér- és időbeli különbségeire vonatkozó adatokat a Kovacsics J. (1963) által szerkesztett „Magyarország történeti demográfiájá”-ból és más demográfiai munkákból merítettük. A demográfiai adatok alapján végzett számítások és a gazdálkodás, a településhálózat térbeli fejlődésének összevetése vezetett a népesedés regionális eltéréseivel kapcsolatos összefüggések feltárásához.

Az 1869. évi első rendszeres és általános népszámlálástól kezdődően a kapitalizmus időszakának végéig (1949) a jelenlegi ország össznépessége csaknem 4,3 millióval nőtt, ami 83,7%-os fejlődést jelentett. Ez az összességében kedvezőnek ítélt eredmény számos történelmi megrázkódtatás, gazdasági-politikai krízisek, háborús időszakok közbeiktatásával alakult ki, amelyek nyomai néhány demográfiai mutatóban még ma is számszerűen kifejezésre jutnak.

A nyolc évtizedes időszak folyamán a legfőbb demográfiai fejlődést kifejező mérleg ellentmondásos voltát hangsúlyozzák Thirring L. (in: Kovacsics J. 1963) számításai, amelyek szerint egyenletes népességnövekedési ütemet feltételezve a jelenlegi ország összlakossága az 1869. évi 5 millióról 11 millióra nőhetett volna 1949-ig. Ehelyett a népességszám csupán 9,2 millióra emelkedett, mert a gazdasági-társadalmi elmaradottság és az említett krízisek következtében rendkívül hullámzó volt e hosszú időszak születési aránya, s így egyenetlen kor és nemek szerinti megoszlás, kedvezőtlen foglalkozási szerkezet stb. maradt ránk. A kapitalizmus időszaka eme rendkívül egyenetlen tényleges népszaporodásának igazolására statisztikai módszerekkel kíséreltük meg kiszámítani a tényleges szaporodás vagy fogyás százalékos értékeit megyei bontásban (4. táblázat).

E táblázat adataiból élesen kiütözik az utolsó, 1873–1874. évi kolerajárvány embervesztesége, amelyet az ország csak az évtized végére tudott kiheverni. Ezen évtized alacsony, évi átlagban 0,56%-os tényleges szaporodási értékét követi a század, s egyben a kapitalizmus korának két legmagasabb intenzitású népesedési évtizede, amikor a gazdasági prosperitás, az erőteljes iparosodás és a megfelelő értékesítési lehetőségek eredményeként a népesség tényleges fejlődése országosan magas – évi 1,28, ill. 1,32%-os értéket ért el. Az 1900–1920 közötti évek időszakában a kapitalizmus általános politikai és gazdasági válsága következett be, amely elsődlegesen a külső és belső vándormozgalom erős fellendülésében mutatkozott meg. Az első évtized még magas tényleges szaporodási értéke után (1,11%) a második évtized népesedési mutatója (0,49%) a korábbinak közel kétötödére esett vissza, az első években az egyre erősödő kivándorlás, majd az első világháború vérveszteségei következtében. (A háborúban elesettek számát 230–250 ezerre becsülik.) A tényleges népességfejlődés mutatójának eme zuhanásszerű visszaesése sem fejezi ki megfelelően az első világháború valóságos veszteségeit, mivel a világháború után rendkívüli bevándorlás indult a korábbi ország peremi területeiről az ország közepe felé. Thirring L. a menekültek számát mintegy 350 ezer főre becsüli (in: Kovacsics 1963).

A kapitalizmus utolsó negyedszázadában az ország tényleges népszaporodásának mértéke a korábbi évtizedekéhez viszonyítottnál tovább csökkent (0,87, 0,72 és

4. TÁBLÁZAT

Magyarország jelenlegi közigazgatási egységeinek tényleges népszaporodása 1869 és 1949 között a megyék rangsora szerint

Sor- szám	Megye	Az évi átlagos tényleges népszaporodás vagy fogyás* %-ban								Tényleges népszaporodás 1869–1949 között %-ban	
		1869– 1880	1880– 1890	1890– 1900	1900– 1910	1910– 1920	1920– 1930	1930– 1941	1941– 1949	összesen	városok nélkül
1.	Pest	0,66	1,17	1,37	1,66	0,90	1,10	0,77	0,07	108,7	118,2
2.	Komárom	0,67	0,67	1,25	1,07	0,73	0,71	1,04	0,50	90,8	57,5
3.	Szabolcs-Szatmár	–0,34**	1,42	1,62	0,90	0,40	1,54	0,88	0,26	86,4	81,3
4.	Bács-Kiskun	0,62	1,34	1,03	1,17	0,31	0,85	0,58	0,35	82,3	85,2
5.	Hajdú-Bihar	0,26	1,13	1,24	1,14	0,50	0,96	0,61	0,07	77,3	63,7
6.	Nógrád	–0,16**	1,47	1,26	0,94	0,64	0,82	0,53	0,21	71,1	58,1
7.	Békés	0,82	1,50	0,86	0,71	0,48	0,68	0,27	–0,17	66,0	69,4
8.	Borsod-Abaúj-Zemplén	–0,20**	0,92	1,44	0,93	0,44	0,93	0,81	–0,05	65,0	42,5
9.	Szolnok	0,71	1,43	0,96	0,64	0,36	0,65	0,28	–0,09	62,3	65,2
10.	Zala	0,83	1,37	0,98	0,58	0,45	0,50	0,06	0,04	60,5	53,9
11.	Csongrád	0,57	1,41	1,02	0,88	0,29	0,45	0,18	–0,16	58,6	83,4
12.	Vas	0,95	0,88	1,02	0,84	0,58	0,23	0,16	–0,15	57,5	41,5
13.	Heves	–0,08**	1,17	0,19	1,03	0,62	0,68	0,22	–0,11	54,1	50,1
14.	Fejér	0,59	0,59	0,53	0,58	0,46	0,31	0,55	–0,01	44,1	39,2
15.	Győr-Sopron	0,57	0,53	0,75	0,48	0,59	0,47	0,47	–0,48	43,4	29,9
16.	Somogy	0,67	0,64	0,51	0,67	0,14	0,48	0,18	0,26	42,1	32,5
17.	Veszprém	0,31	0,57	0,28	0,36	0,09	0,47	0,75	–0,24	30,4	27,9
18.	Tolna	0,57	0,76	0,02	0,57	–0,16	0,14	0,14	–0,04	22,4	21,7
19.	Baranya	–0,08**	0,84	0,12	0,37	–0,49	0,42	0,10	0,15	16,4	14,2
20.	Budapest	3,03	3,91	5,09	2,89	1,10	1,70	1,86	–0,90	526,4	–
	<i>Magyarország</i>	0,56	1,28	1,32	1,11	0,49	0,87	0,72	–0,15	83,7	54,4

*Az évi arányszámok évtizedenként = az évtized eleji lélekszámok kiszámított arányszáma (mérlegelt számtani átlag)

**1873–74. évi kolerajárvány

–0,15%) a kapitalizmus általános válsága, a hazai tőkés rendszer rendkívüli elmaradottsága, majd végül a második világháború következményeként.

A közvetlen háborús veszteséget a számítások mintegy 420 ezerre becsülik, amely kb. 75%-kal haladta túl az első világháború veszteségét. A második világháború ember-veszteségét volumenében csaknem elérte a háborút követő jelentős politikai indítékú emigráció, majd a fasizmus idején magukat kompromittáló német nemzetiségiek kitelepítése. A kapitalizmus 80 éves időszakának egyenetlen népesedését tehát döntően a gazdasági depressziók, válságok, politikai krízisek (háborúk, politikai határok megváltozása) okozták, amelyek a kedvezőtlen születési és halálozási mutatók kialakulása mellett a népesség ki- és beáramlását rendkívülivé tették.

A térben és időben egyaránt differenciált népesedési, népsűrűsödési intenzitást az 5. táblázat foglalja rendszerbe, amely a megyék számszerű eredményeinek bemutatása mellett lehetőséget nyújt a jelenség területi típusainak elkülönítésére is. A táblázat adatai alapján készített kartodiagram (2. ábra) viszont szemléletes képet nyújt a vizsgált időszak népesedési folyamatainak térben és időben differenciált jellegéről, a területi differenciálódás változásairól. Az adatok értékelése *négy népsűrűsödési területi típus* elkülönítéséhez vezetett – szemben a késői feudalizmus 82 évének öt területi típusával –, az alábbi értékhatárokkal:

erős tényleges szaporodás: $> 75\%$

átlagos tényleges szaporodás: 50–74,9%

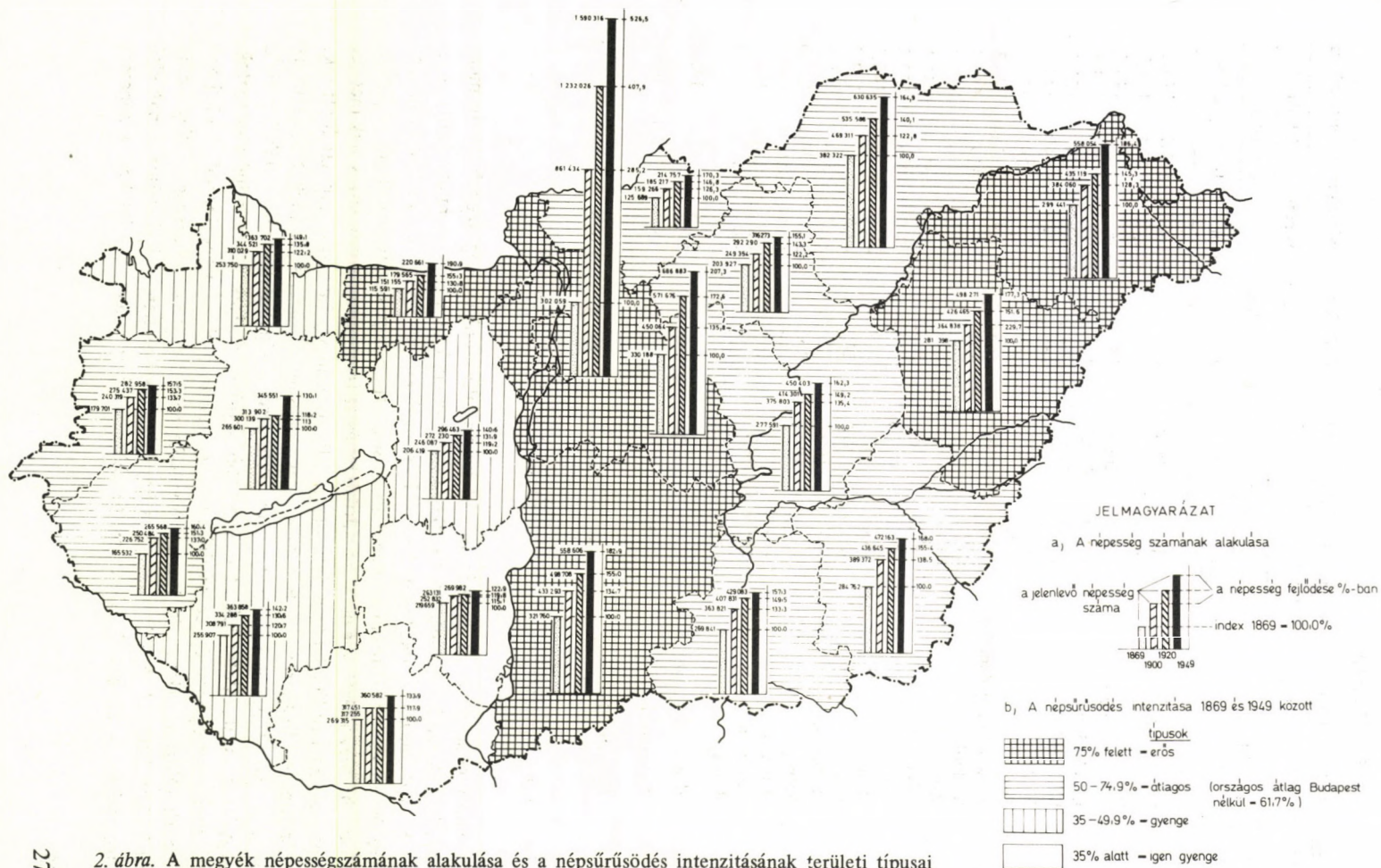
gyenge tényleges szaporodás: 35–49,9%

igen gyenge tényleges szaporodás: $< 35\%$

(az országos átlag Budapest nélkül 61,7%).

Mivel a jelzett időszakban az ország tényleges népességfejlődésének csaknem harmadát a Budapestre való bevándorlás kötötte le, a valóság hű megközelítése érdekében a megyék együttes – Budapest nélküli – népesedési adatainak százalékos értékét kellett kiszámítani. Az ily módon nyert értékek alapján állapítható meg, hogy a kapitalizmus eme időszakában már közel sem volt a korábbi – 1784–87 és 1869 közötti – időtartamhoz hasonló igen erős (200% feletti) népsűrűsödési terület, s csupán Pest megye volt az egyetlen olyan terület, ahol a tényleges népességfejlődés értéke meghaladta a 100%-ot. Mivel a 83,7%-os országos népességnövekedési értékhez – Budapesttel együtt – viszonyítva Pest megye fejlődési üteme sem volt sokkal magasabb, az igen erős népsűrűsödési területi típus elhatárolásától ebben az időközben eltekinthettünk. Így a 75% feletti népsűrűsödési intenzitású területeket egyetlen kategóriába, az erősen fejlődő területi típusba vontuk össze. Az adatok alapján e kategóriába mindössze öt megye – Pest, Komárom, Szabolcs-Szatmár, Bács-Kiskun és Hajdú-Bihar – kerülhetett. A kapitalizmus idején az 50–75% közötti átlagos népsűrűsödési intenzitású megyék száma volt a legnagyobb, elsődlegesen az ország É-i és DK-i részén. Ezzel szemben az 50% alatti gyenge és a 35% alatti igen gyenge népsűrűsödési intenzitású megyék mind a Dunántúl területére estek.

A területi adatok összefoglaló felsorolásából világosan kitűnik, hogy a kapitalizmus korában a vidék ipari fejlődésének üteme – az egyetlen Komárom megyét kivéve – sehol sem volt olyan intenzív, hogy az a népesség belső migrációjának alapvető

2. ábra. A megyék népességszámának alakulása és a népsűrűsödés intenzitásának területi típusai a kapitalizmus korában (1869-1949)

5. TÁBLÁZAT

A népesség számának alakulása 1869-ben, 1900-ban, 1920-ban és 1949-ben, s a népsűrűsödés intenzitása

Sor-szám	Megye	A tényleges népesség alakulása*					
		1869		1900		1920	
		1000 fő	%-ban	1000 fő	%-ban	1000 fő	%-ban
1.	Pest	330,1	100,0	450,1	136,4	571,7	173,2
2.	Komárom	115,7	100,0	151,2	130,7	179,6	155,2
3.	Szabolcs-Szatmár	299,4	100,0	384,0	128,3	435,1	145,3
4.	Bács-Kiskun	323,0	100,0	433,3	134,2	498,7	154,4
5.	Hajdú-Bihar	281,3	100,0	364,9	129,7	426,5	151,6
6.	Nógrád	125,6	100,0	159,3	126,9	185,2	147,6
7.	Békés	284,8	100,0	389,4	136,7	436,6	153,3
8.	Borsod-Abaúj-Zemplén	382,3	100,0	469,7	122,9	535,6	140,1
9.	Szolnok	277,2	100,0	375,8	135,6	414,3	149,4
10.	Zala	165,4	100,0	226,7	137,0	250,4	151,3
11.	Csongrád	269,8	100,0	363,8	134,8	407,8	151,1
12.	Vas	179,8	100,0	240,4	133,7	275,6	153,3
13.	Heves	205,1	100,0	249,4	121,5	292,3	142,5
14.	Fejér	205,3	100,0	245,5	119,6	271,7	132,3
15.	Győr-Sopron	253,7	100,0	310,0	122,2	344,5	135,8
16.	Somogy	255,9	100,0	308,7	120,6	334,1	130,6
17.	Baranya	269,4	100,0	317,3	118,2	317,6	118,3
18.	Veszprém	265,7	100,0	300,1	113,0	313,9	118,1
19.	Tolna	220,6	100,0	253,3	114,2	263,6	119,5
20.	Megyék összesen:	4709,2	100,0	5993,0	127,3	6754,8	143,4
21.	Budapest	302,1	100,0	861,4	285,2	1232,0	407,8
22.	Magyarország összesen:	5011,3	100,0	6854,4	136,8	7986,8	159,4

* KSH 1970. évi népszámlálás 23. „Demográfiai adatok I. kötet” alapján (Bp. 1973.)

mozgató rugója, ill. a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő egészének lokális megkötéséhez elegendő lehetett volna. Bár az alapanyag-kitermelő, energiaszolgáltató és egyéb ipari ágazatok megtelepedése a Dunántúli-középhegység és az Északi-középhegység vidékein és városaiban nagyban elősegítette a népesség növekedését és foglalkozási átrétegződését, mégis a népsűrűsödés és az ipari fejlődés intenzitásának megyei szintű összehasonlítása során látszólagos ellentmondást, inverziót tapasztalhattunk. Győr-Sopron, Veszprém és Baranya megye néhány városát, szénvidékét valóban az intenzív ipari fejlődés jellemezte, ennek ellenére a népesedés szempontjából ezek a megyék az összterületet tekintve a gyengén fejlődő térségek kategóriájába tartoztak. Az Északi-középhegység szénvidékeit is magukba foglaló, nehéziparral rendelkező megyék (Nógrád, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén) is csak az országos átlagú népsűrűsödést érték el. Ezzel szemben a kapitalizmus korában — különösen annak első harmadában — az alföldi, döntően továbbra is agrár jellegű területeken a népesség

1869 és 1949 között a jelenlegi közigazgatási beosztás szerint

1949		Terület km ²	A km ² -enkénti népsűrűség				Kategória
			alakulása		különbsége számban	növekedése %-ban	1869–1949
1000 fő	%-ban		1869	1949			
686,9	208,2	6,382	51,6	107,4	55,8	108,2	erős
220,7	190,7	2 254	51,3	97,9	46,6	90,7	erős
558,1	186,4	5 937	50,4	94,0	43,6	86,4	erős
558,6	182,2	8 362	38,6	70,4	31,8	82,2	erős
498,3	177,3	6 211	45,3	80,3	35,0	77,3	erős
214,8	171,1	2 546	49,3	84,4	35,1	71,1	átlagos
472,1	165,8	5 668	50,2	83,3	33,1	65,8	átlagos
630,6	164,9	7 247	52,8	87,1	34,3	64,9	átlagos
450,4	162,5	5 571	49,8	80,8	31,0	62,5	átlagos
265,4	160,5	3 281	50,4	80,8	30,4	60,5	átlagos
429,1	159,0	4 263	63,3	100,7	37,4	59,0	átlagos
283,1	157,5	3 339	53,8	84,7	30,9	57,5	átlagos
316,2	154,2	3 637	56,4	86,9	30,5	54,2	átlagos
296,0	144,2	4 403	46,9	67,7	20,8	44,2	gyenge
363,7	143,4	4 013	63,2	90,6	27,4	43,4	gyenge
363,8	142,1	6 085	42,1	59,8	17,7	42,1	gyenge
360,6	134,4	4 532	59,3	79,6	20,3	34,4	igen gyenge
345,5	130,1	5 185	51,2	66,6	15,4	30,1	igen gyenge
270,3	122,6	3 584	61,1	74,9	13,8	22,6	igen gyenge
7614,5	161,7	92 505	50,9	82,3	31,4	61,7	
1590,3	526,4	525	574,7	3029,2	2454,5	426,4	
9204,8	183,7	93 030	53,8	98,9	45,1	83,7	

fejlődési üteme jóval magasabb volt. Ez egyben azt is jelenti, hogy a korszakban a nem egészen telített alföldi agrártérségek még mindig jelentős népességmegtartó erőt képviseltek, más szóval az extenzív fejlesztési lehetőségek még mindig inkább lehetővé tudták tenni a felnövekvő népesség mezőgazdaságban való foglalkoztatását.

Az agrártermelésnek a népesség fejlődésében betöltött szerepe fontosságát az a tény is alátámasztja, hogy az alföldi megyék lakóinak tényleges szaporodása a városok adatai nélkül magasabb értékű volt (4. táblázat). Ez pontosabban azt jelenti, hogy a tipikusan alföldi megyékben – Hajdú-Bihar kivételével – a közigazgatásilag „város”-nak számító települések alacsonyabb tényleges népességlejtelést értek el, mint a községek együttesen.

Valamennyi alföldi megye népessége – s ezen belül az agrárnépesség száma is – ha csökkenő ütemben ugyan, de 1949-ig folyamatosan növekedett. Ezzel szemben a Dunántúl területén az agrárnépesség növekedésére – a már korábban kialakult igen magas agrárnépsűrűség miatt – alig volt lehetőség. Az ipar viszont nem volt képes

maradéktalanul felszívni a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt. Az iparosodás és a népesedés területi inverziójának különösen szembeötlő véglete, hogy míg az Alföldön belül is jórészt homokos talajú, s így kedvezőtlen adottságú Bács-Kiskun és Szabolcs-Szatmár alapvetően agrár jellegű területei a népesedés, népsűrűsödés intenzitása tekintetében az erősen fejlődő kategóriába tartoztak, addig az ásványi nyersanyag-lelőhelyekkel is rendelkező Veszprém és Baranya megye népességnövekedése az igen gyenge kategóriába tartozott. Meg kell azonban jegyezni, hogy a két utóbbi megye, valamint Tolna megye igen gyenge népességfejlődését — különösen az időszak végén — a kivándorlás magasabb üteme, valamint a német nemzetiségűek felszabadulás utáni kitelepítése is fokozta.

Úgy gondoljuk, hogy a társadalmi-gazdasági okok mellett utalnunk kell bizonyos *szubjektív tényezőkre* is, amelyek hatása nemritkán érzékelhető a népesedés területi differenciáltságában. Különösen szembeötlő Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megye népességnövekedése. A magas növekedési ráta elérésében — a korábban említett, s a fejlődés irányában ható objektív tényezők mellett — véleményünk szerint fontos szerepet játszottak a területek népességének magas fokú vitalitása is. Az igen jelentős vándorlási veszteség ellenére itt kedvezőbb volt a népesség reprodukciós eredménye, elsődlegesen a magas születési arány miatt.

Ezzel szemben a latifundiumok gyűrűjében levő kis határu dunántúli falvakban a kiscsalád eszményébe való kényszerű menekülés már a század elején jelentkezett.

Bár Budapest központi helyzete, a hazai ipari fejlődésben betöltött kiemelkedő szerepe hatalmas erejű centripetális irányú vándorlást indított meg, ez a vándorláshullám csak a főváros közvetlen környékére hatott ki. Emiatt a központi fekvésű Pest megyében a városiasodás, az ipar fejlődése az alföldi területekhez hasonlóan alacsony ütemű volt, s az ingavándorforgalom is csak néhány főváros környéki településre terjedt ki, főleg a kapitalista időszak legvégén.

Az ipar és a bányászat népességnövelő, népességszívó, urbanizációt elősegítő hatása nagyobb mértékben Komárom megye néhány zónájában mutatható ki.

A kapitalizmus mintegy nyolcvanéves időszakának területileg differenciált népesedését tehát jórészt még mindig a feudalizmusból örökölt társadalmi-gazdasági korlátok határozták meg. A befejezetlen polgári átalakulás, a tőkehiány, az egyenlőtlen földbirtokmegoszlás miatt legtöbb megye tényleges népesedésére és népsűrűségére, a pozitív vagy negatív migrációra, s magára a regionális megtartó képességre még ekkor is főleg az *extenzív mezőgazdaság fejlődésének lehetőségei* hatottak. Ebből viszont nyilvánvalóan következik, hogy az ipari fejlődés üteme — ami fejlett gazdasági formációkban a népesség belső mozgásának alapvető rugója — általában nem volt olyan intenzív, hogy a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő egészének lokális megkötéséhez elegendő lett volna. Ezen ellentmondásos gazdasági helyzet következményeként a K-i országrész népessége erősebben növekedett, és ezáltal az *ország népességi súlypontja K-i irányba továbbtolódott*. Miközben az alföldi mezőgazdasági területek extenzív népességnövekedésével a K-i és Ny-i országrészek népsűrűsége tovább nivellálódott, azaz továbbra is érvényesült a népesség területi elhelyezkedésének *kiegyenlítődési tendenciája*, a népesség foglalkozási szerkezetének alapvető átalakulása, a népsűrűség területi differenciálódása csak néhány körzetben öltött határozott formát. Ezek közül kiemelendő a főváros fejlődése, ahol a sokirányú

gazdasági fejlődés, a központi funkciók koncentrációja révén másfél milliót meghaladó nagyváros jött létre. Emellett csupán a szénfeldolgozókkal rendelkező közép-hegységi övezet energiakitermelő és alapanyag-előállító ipara, valamint néhány kedvező földrajzi helyzetű városban az élelmiszer-, gép- és textilipar megtelepedése eredményezett az 1869-es igen egyenletes népsűrűséghez képest jelentős változást. A mikrorégiók között végbemenő népsűrűségi differenciálódás tehát már a gazdasági térszerkezet fejlődésének, a társadalmi munkamegosztás területi különbségeinek eredményeként jött létre.

3. A foglalkozási–területi átrétegződés felszabadulás utáni folyamatainak áttekintése

A felszabadulás utáni szocialista társadalmi-gazdasági átalakulás hatására meginduló egyre intenzívebb gazdasági fejlődés alapvető változásokat eredményezett a termelőerők – ezen belül a népesség – területi elrendeződésében. A rohamos gazdasági fejlődés ugyanakkor megfelelő alapot teremtett a szocialista termelési viszonyok kívánalmainak megfelelő, korszerű gazdasági szerkezet, differenciáltabb területi munkamegosztás megteremtésére és tervszerű továbbfejlesztésére.

Amint azt a bevezetőben is hangsúlyoztuk, az elmúlt negyedszázad jórészt extenzív ipari fejlődésének egyik leglényegesebb – s egyben igen szembeötlő – kísérő jelensége a népesség nagyarányú foglalkozási és területi átrétegződése volt. A népesség átrétegződésének mozgató rugója tehát az ipar dinamikus fejlődése volt, amely alapvető szerkezeti változásokat eredményezett mind a népesség foglalkozási megoszlásában, mind pedig regionális elrendeződésében.

Boros F. (1970) a hosszú távú tervezési munkák tapasztalatai és irányelvei alapján így ír erről: „a termelőerők területi elhelyezkedésének ésszerű arányai és szerkezeti rendszere a gazdasági növekedés, a társadalmi termelés hatékonyságának is fontos tényezője.” Az arányosabb gazdasági szerkezet jövőbeni kialakítása, a földrajzi adottságokhoz, természeti erőforrásokhoz megfelelően igazodó népgazdasági, ágazati fejlesztés tervezése azonban mindenképpen igényli, hogy pontos képet nyerjünk a belső vándormozgalom eredményeként kialakult népességföldrajzi helyzetről. Az ipari ágazatok beruházásai, az infrastruktúra fejlődése ugyanis törvényszerűen további koncentrációkat, ill. területi differenciálódást eredményez a népesség földrajzi elhelyezkedésében. E folyamatnak azonban összhangban kell lennie azzal is, hogy egyes területek ne néptelenedjenek el, s az erőforrások mindenütt racionálisan kihasználásra kerüljenek.

Ismeretes, hogy a területileg differenciált gazdasági növekedés és a népesség számának alakulása között szoros összefüggés áll fenn. Éppen ezért az ország egésze és a megyék felszabadulás utáni népesedési folyamatainak bemutatásakor a gazdasági fejlettség színvonala és a belső vándorlások közötti kölcsönhatást kívánjuk kiemelni. Az ipari és mezőgazdasági beruházások adott területen belüli részesevése jelenti azt az alapvető mozgató rugót, amely meghatározza a népesség migrációjának irányát és arányát. A gazdasági fejlettség mutatóinak elemzése segített az általánosan érvényesülő tendenciák feltárásához, a népesedési folyamatok regionális eltérései okozati össze-

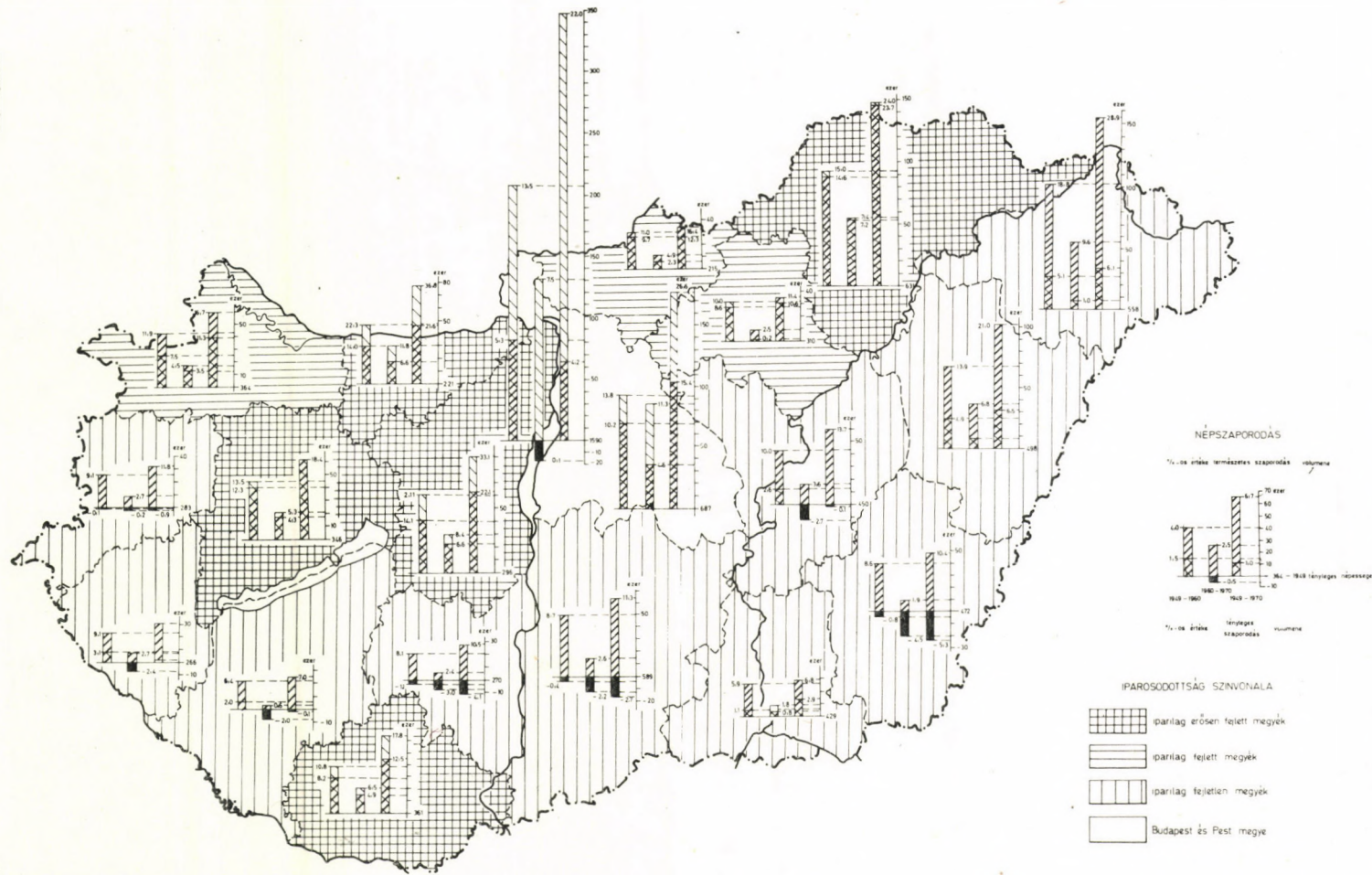
függéseinek megértéséhez, s ezeken keresztül a népességfejlődésben hasonlóan viselkedő *tipusterületek* elhatárolásához. Pontosabban, a területi típusok elkülönítése az egyes megyék népességfejlődését reprezentáló demográfiai adatoknak, valamint a gazdasági fejlettség mutatószámainak összevetése útján történt. A gazdasági fejlettség mutatószámait az Országos Tervhivatal (Nagy K. 1969), az OT Tervgazdasági Intézete (Bartke I. – Kulcsár V. 1968) munkatársainak, valamint a hosszú távú népgazdasági tervezés területi bizottsága kiadványaiból, legutóbb pedig Barta Gy. (1973) tanulmányából merítettük. Külön számításokat végeztünk az ipar fejlettségi mutatószámai és a népesedés összefüggéseire. (A gazdasági fejlettség mutatói a területi egységekre eső, 1000 lakosra jutó korrigált nemzeti jövedelemre vonatkoznak.) A gazdasági fejlettségnek, a korrigált nemzeti jövedelemnek megyékre vonatkozó mutatószámai megfelelően jellemzik az egyes területek iparának és mezőgazdaságának színvonalát, az ipar és a mezőgazdaság korrigált nemzeti jövedelemből való részesedését. A népesség 20 éves természetes és tényleges szaporodásának adatai, valamint a területi fejlettségnek 1965-re vonatkozó mutatószámai* négy területi típus elkülönítésére, meghatározására vezettek (6. táblázat), amelyek komplex kartográfiai módszerekkel történő feldolgozása szemléletesen tárja fel az intenzíven népesedő megyék, a pozitív értékű belső vándorlási zónák és az iparosodottság magas színvonalával jellemezhető területek közötti szoros összefüggést (3. ábra).

A 6. táblázat adataiból, azok térképi kivetítéséből világosan kitűnik, hogy a fel szabadulás utáni időszak megyék szerinti tényleges népszaporodása, a pozitív vagy negatív egyenlegű vándorlás tekintetében döntő jelentőségű szerepet az ipar fejlődése játszott. E szerint

a) Az *iparilag erősen fejlett* területi típusba öt megye tartozik, ahol 1949–1970 között a tényleges szaporodás meghaladta a természetes szaporodás értékét, azaz e területek összességükben és külön-külön is a területi átrétegződés pozitív értékű zónái voltak. Az öt megyében az ipar fejlettségi mutatója a 7,00 egységet meghaladja, s a tényleges szaporodás itt csaknem 25%-os volt az elmúlt két évtizedben. Érdemes megjegyezni, hogy mind az öt iparilag erősen fejlett megyében pozitív értékű volt a vándorlási különbözet, függetlenül attól, hogy a mezőgazdasági fejlettség mutatószáma az országos átlagot (4,39 egység) meghaladta-e, vagy alatta maradt.

Az ipar intenzív fejlődése, magas fejlettsége alapján erősen kiválik a sorból Komárom és Fejér megye, amelyekben a tényleges népességnövekedés volumenéből 40, ill. 31%-kal részesedett a vándorlási nyereség. E két megyében együttesen – ahol az új termelőbázisok egész sora, valamint szocialista városok létesültek az elmúlt 20 év alatt – a pozitív értékű vándorlási különbözet közel 62 ezer fő volt. Baranya megye vándorlási nyeresége ugyancsak számottevő (19,3 ezer), Veszprém megyéé jóval kevesebb (5,3 ezer). A legalacsonyabb értékű Borsod-Abaúj-Zemplén megye vándorlási egyenlege már negatív értékű volt, mivel itt a Sajó és a Tisza mentének kiemelkedő ipari fejlesztése mellett igen nagy kiterjedésű az olyan terület, amely a mezőgazdasági

* Meg kell jegyezni, hogy e munkával kapcsolatos kutatások idején a korrigált nemzeti jövedelem 1970. évi mutatószámai még nem álltak rendelkezésre. Tekintettel arra, hogy a népesedés múltbeli intenzitását a régebbi fejlettségi szint alakította ki, az összefüggések megítéléséhez elégségesnek bizonyult az 1965. évi korrigált nemzeti jövedelem adata.

3. ábra. A megyék népszaporodása és az iparosodottság színvonala (1949-1970)

6. TÁBLÁZAT

A megyék népesedése és a gazdasági fejlettség mutatói közötti összefüggés (1949–1970)

Sor- szám	Terület	A népesség száma		
		1949	1960	1970
		1000 főben		
1.	Komárom	220,7	269,9	301,8
2.	Fejér	296,0	358,7	390,7
3.	Borsod	630,6	725,3	779,4
4.	Veszprém	345,5	392,2	412,3
5.	Baranya	360,6	399,6	424,8
1–5.	<i>Pozitív vándorlás</i>	1853,4	2145,8	2309,0
6.	Nógrád	214,8	235,7	240,1
7.	Győr-Sopron	363,7	390,9	403,9
8.	Heves	316,3	347,8	347,3
6–8.	<i>Alacsony elvándorlás</i>	894,8	973,9	1991,3
9.	Hajdú-Bihar	498,3	522,7	531,5
10.	Szabolcs-Szatmár	558,1	586,4	590,2
11.	Csongrád	429,1	434,0	441,4
12.	Zala	265,4	273,7	266,7
13.	Vas	283,1	282,8	280,2
14.	Somogy	363,8	370,9	363,1
15.	Szolnok	450,4	462,1	448,7
16.	Bács-Kiskun	588,6	586,1	574,0
17.	Tolna	270,4	267,3	258,8
18.	Békés	472,2	468,4	446,7
9–18.	<i>Magas elvándorlás</i>	4179,4	4254,4	4201,3
19.	Pest	686,9	781,5	869,9
20.	Budapest	1590,3	1804,6	1945,1
19–20.	<i>Pozitív vándorlás</i>	2277,2	2586,1	2815,0
21.	<i>Magyarország összesen:</i>	9204,8	9961,0	10 322,1

termelés szempontjából hátrányos (Bükk, Cserehát, Zempléni-hg.), közlekedéshálójai helyzete periferiális, településhálózata aprófalvas stb. Ugyanakkor itt volt az iparilag erősen fejlett megyék között a legmagasabb a népesség természetes szaporodása és legalacsonyabb a mezőgazdaság fejlettségi mutatója. A megye ipari zónáinak fejlettsége és ezáltal történő koncentrálódása (pozitív értékű korrelációs kapcsolat), továbbá a mezőgazdasági termelés kedvezőtlen adottságai, az infrastruktúra, a településhálózat elmaradottsága (negatív, de gyengébb korrelációs kapcsolat) együttesen eredményezhette a megye egészének kiegyenlített vándorlási mérlegét.

Természetes szaporodás					
1949–1960		1960–1970		1949–1970	
1000	%	1000	%	1000	%
30,9	14,0	17,9	6,6	48,8	21,7
41,8	14,1	23,6	6,6	65,4	22,1
92,0	14,6	57,6	7,2	149,6	23,7
42,5	12,3	21,0	5,3	63,5	18,4
29,6	8,2	15,3	4,9	44,9	12,5
236,8	12,8	135,4	6,3	372,2	20,1
23,7	11,0	11,4	4,9	35,1	16,4
43,2	11,9	17,7	4,5	61,0	16,7
27,3	8,6	8,8	2,5	36,1	11,4
94,2	10,5	37,9	3,9	132,2	14,8
68,9	13,9	35,7	6,8	104,5	21,0
105,0	18,8	56,2	9,6	161,9	28,9
25,4	5,9	3,6	0,8	29,0	6,8
24,2	9,1	7,5	2,7	31,7	12,0
25,7	9,1	7,6	2,7	33,3	11,8
23,4	6,4	2,2	0,6	25,5	7,0
45,0	10,0	16,8	3,6	67,2	13,7
51,0	8,7	15,2	2,6	66,3	11,3
21,9	8,1	6,5	2,4	28,4	10,5
40,4	8,6	8,8	1,9	49,3	10,4
430,9	10,3	160,1	3,8	597,1	14,1
69,7	10,2	36,0	4,6	105,6	15,4
84,8	5,3	-17,7	-1,0	67,1	4,2
154,5	6,8	18,3	0,7	172,7	7,6
916,6	10,0	351,7	3,5	1274,2	13,8

b) Az *iparilag fejlett* területi típust az 5,00–6,99 fejlettségi mutatók között határoztuk meg. E területi típusba mindössze *három megye* tartozik – Nógrád, Győr-Sopron, Heves –, amelyekben a természetes szaporodás volumene a 20 év alatt meghaladta ugyan a tényleges szaporodást, de a vándorlási veszteség viszonylag alacsony értékű volt, a természetes szaporodás 27%-a.

Az országos összehasonlításban viszonylag gyenge intenzitású elvándorlás annak az előnyös helyzetnek volt a következménye, hogy e területeken az ipari fejlődés üteme, azaz az ipari és a terciér ágazatokban halmozódó munkalehetőségek nagyrészt

6. táblázat folytatása

Sor- szám	Terület	Tényleges szaporodás			
		1949–1960		1960–1970	
		1000	%	1000	%
1.	Komárom	49,2	22,3	32,3	11,8
2.	Fejér	62,7	21,1	32,0	8,4
3.	Borsod	94,7	15,0	54,1	7,2
4.	Veszprém	46,7	13,5	20,1	4,3
5.	Baranya	39,0	10,8	25,2	6,5
1–5.	<i>Pozitív vándorlás</i>	292,4	15,8	163,2	7,5
6.	Nógrád	20,9	9,7	4,4	2,3
7.	Győr-Sopron	27,2	7,5	13,0	3,5
8.	Heves	31,5	10,0	– 0,5	0,2
6–8.	<i>Alacsony elvándorlás</i>	79,1	17,4	19,7	2,0
9.	Hajdú-Bihar	24,4	4,9	8,8	1,5
10.	Szabolcs-Szatmár	28,3	5,1	3,8	1,0
11.	Csongrád	4,9	1,1	7,4	1,8
12.	Zala	8,3	3,1	– 7,0	2,4
13.	Vas	–0,3	–0,1	–2,0	–2,0
14.	Somogy	7,1	2,0	–7,8	–2,0
15.	Szolnok	11,7	2,6	–13,4	–2,7
16.	Bács-Kiskun	–2,5	–0,4	–12,1	–2,2
17.	Tolna	–3,1	–1,1	–8,5	–3,0
18.	Békés	–3,8	–0,8	–21,7	–4,5
9–18.	<i>Magas elvándorlás</i>	75,0	1,8	–53,1	–1,2
19.	Pest	94,6	13,8	88,4	11,3
20.	Budapest	214,3	13,5	140,5	7,5
19–20.	<i>Pozitív vándorlás</i>	208,9	13,6	228,9	8,7
21.	<i>Magyarország összesen:</i>	756,2	8,2	361,1	3,6

* A korrigált nemzeti jövedelemre vonatkozó 1965. évi mutatószámok
Bartke J.–Kulcsár V. (1968) adatai alapján

biztosítani tudták a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő helyben való foglalkoztatását. Az e kategóriába tartozó megyék mezőgazdaságának fejlettségi mutatói ugyancsak jelentős szélső határok között mozogtak (Heves 5,72 – Nógrád 3,98). Az ipari fejlettségnek a népesedésben betöltött kiemelt szerepét igazolja ugyanakkor az is, hogy az ide tartozó megyék közül Nógrád megye egészének tényleges népességszáma nőtt legintenzívebben az elmúlt 20 évben, ahol az ipari fejlettség mutatója a legmagasabb (6,14) volt. Azonban a nógrádi energiakitermelő bázis visszaszorítása már az 1960-as évek végén jelentős elvándorlást eredményezett. Nógrádnak az ország iparában

1949–1970		A gazdasági fejlettség mutatói* (1965)			Iparosodottsági színvonal
1000	%	ipar	mezőg.	együtt	
81,1	36,8	12,86	3,72	16,59	erősen fejlett
94,7	33,1	7,41	5,77	13,18	erősen fejlett
148,8	23,6	9,45	3,43	12,88	erősen fejlett
66,8	18,4	7,97	4,80	12,77	erősen fejlett
64,2	17,8	7,81	5,45	13,26	erősen fejlett
455,6	24,4	9,10	4,63	13,73	7,00 fölött
25,3	12,3	6,14	3,98	10,12	fejlett
40,2	11,3	6,07	5,00	11,07	fejlett
31,0	10,6	5,14	5,72	10,86	fejlett
96,5	10,8	5,78	4,90	10,68	5,00–6,99
33,2	6,5	2,47	5,55	8,02	fejletlen
32,1	6,1	1,29	4,70	5,99	fejletlen
12,3	2,9	3,60	5,94	9,54	fejletlen
1,3	0,2	4,67	5,90	10,57	fejletlen
-2,9	-0,7	3,55	5,13	8,68	fejletlen
-0,7	-0,1	2,38	7,78	10,16	fejletlen
-1,7	-0,2	3,32	6,88	10,17	fejletlen
-14,6	-2,7	2,11	6,36	8,47	fejletlen
-26,2	-4,7	2,39	8,33	10,72	fejletlen
-25,5	-5,3	2,66	8,58	11,24	fejletlen
21,9	0,6	2,84	6,52	9,36	4,99 alatt
183,0	23,4	3,64	3,59	7,23	fejletlen
354,8	22,0	11,67	0,16	11,83	erősen fejlett
537,1	23,4	—	—	—	—
•1117,3	15,6	6,19	4,39	10,58	

termelt korrigált nemzeti jövedelemből való részesedése Barta Gy. 1973. évi adatai szerint 1960 és 1970 között 2,6%-ról 2,0%-ra esett vissza, s ezzel a megyéből elvándorlók száma 1960 és 1970 között több mint háromszorosára nőtt a korábbi évtizedekhez viszonyítva: Az északi-középhegységi gazdaságtalannak ítélt szénbányák bezárása Heves megyét is érintette, itt azonban új, főleg külszíni bányák megnyitásával és más ipari beruházásokkal nem csökkent, hanem nőtt a területnek az országos korrigált nemzeti jövedelemből való részesedése. A két északi megyével ellentétben Győr-Sopron megye népességmegtartó képessége a 60-as években javult. Ez elsődlegesen annak következménye, hogy a megye városainak ipari beruházásai főleg a felszabadulás utáni második évtizedben valósultak meg. Ezt fejezi ki az ország iparában termelt korrigált nemzeti jövedelemből való részesedésének növekedése (3,8%-ról 4,3%-ra) is.

c) Az *iparilag fejletlen* területek kategóriájába *tíz megyét* soroltunk, amelyekben a korrigált nemzeti jövedelem ipari mutatószáma nem érte el az 5,0 egységet. Az e területekről történő elvándorlás a szocializmus építésének első két évtizedében magas, ill. igen magas volt. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a tíz megye közül hatban a tényleges népesség száma abszolút értelemben is csökkent. Viszonylagosan jelentős tényleges szaporodása csupán Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyének volt. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy e két megyében volt országosan is legmagasabb a természetes szaporodás (21,0, ill. 28,9%). Feltűnő e sorban Bács-Kiskun, Tolna és Békés megye tényleges népességének nagyarányú csökkenése.

Közülük is különösen szembeötlő Békés megye népességének nagymértékű visszaesése 1949-hez képest, ami összességében több mint 74 ezer fő megyéből való eltávozását jelentette. Pedig Békés megye mezőgazdasági fejlettségi mutatója az ország valamennyi megyéje között 1965-ben a legmagasabb értékű volt (8,58). Barta Gy. (1973) adatai szerint a korrigált ipari nemzeti jövedelem 1960–1970 közötti relatív növekedésében Békés a megyék rangsorában – 294%-os értékkel – a harmadik helyen állott. Az ipar és a mezőgazdaság együttes fejlettségi mutatója alapján, valamint az iparban és a mezőgazdaságban megtermelt korrigált nemzeti jövedelem növekedésében is e terület a legfejlettebb, ill. a magas fejlődési értéket mutató megyék közé tartozik. A terület iparosodottságának a múltból örökölt alacsony szintje, a mezőgazdaság domináló szerepe azonban törvényszerűen idézte elő a területről az intenzív elvándorlást. A Békés megyei példából ugyanakkor arra is következtetni lehet, hogy a szocialista termelési viszonyok között a mezőgazdaság magas fejlettségi mutatója, más szóval a magas színvonalú, intenzív nagyüzemi gazdálkodás általánossá válása nem játszik számottevő szerepet a népesség helyben való foglalkoztatásában. Sőt, a nagyméretű mezőgazdasági beruházások, a munka termelékenységének fokozódása révén egyre kevesebb élőmunka-ráfordítás szükséges, s ezzel újabb munkaerő szabadul fel a mezőgazdaságból. Ez alól némi kivételt a zöldség- és gyümölcskultúrás területek jelenthetnek, ezek az ágazatok azonban Békés megye mezőgazdaságára nem jellemzőek. Az utóbbi időkben egyre gyakoribb ipari beruházások viszont csak fokozatosan képesek regionálisan megkötni a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt. Békés megye mellett ezt példázza Bács-Kiskun, Somogy, Szolnok és Tolna megye elmúlt tízéves fejlődése is, ahol az iparban megtermelt nemzeti jövedelem növekedése 1960 és 1970 között relatíve ugyancsak magas volt, a fejlődési ütem abszolút értéke azonban ma még csak tendenciájában érzékelteti a térbelileg arányosabb ipari szerkezet kialakulását, s ezáltal e megyékből való elvándorlás folyamatos megszűnését.

d) Sajátságos földrajzi helyzete, gazdaságtörténeti adottsága miatt *külön kategóriába* kellett sorolni *Pest megyét és a fővárost*.

Pest megyének mind az ipari, mind pedig a mezőgazdasági korrigált nemzeti jövedelemből való részesedése a megyék között az egyik legalacsonyabb, a népesség tényleges növekedésében mégis az élenjáró területek közé tartozik. Ebben a gazdaságtörténeti okoké a döntő szerep, mert még 1970-ben is Budapesten koncentráldott az ország ipari állóeszköz-értékének több mint 27%-a, s a szocialista iparban foglalkoztatottaknak mintegy 40%-a (a kitermelő ipart nem számítva 44–45%-a). Pest megye magas intenzitású tényleges népességfejlődését ez a körülmény, vagyis a fővárossal való igen szoros földrajzi kapcsolat határozza meg. Ennek a „szimbiózisnak”

volt köszönhető a Pest megyébe való folyamatos bevándorlás, amelyet az a körülmény is tovább fokozott, hogy a fővárosba való letelepedésnek adminisztratív korlátai voltak és vannak. Az elmúlt negyedszázadban több mint 80 ezer fő volt Pest megye tiszta vándorlási nyeresége, amely azonban döntően a budapesti agglomerációhoz tartozó településekre esett. Ezzel szemben a Budapeستől távolabb fekvő, rossz közlekedési adottságokkal rendelkező községek népességszáma — az iparilag fejletlen agrár-megyékhez hasonlóan — ugyancsak jelentősen csökkent. Tehát *Pest megye igen intenzív népességfejlődése elsődlegesen az agglomerációs övezet településeinek köszönhető*, ahová az ország legtávolabbi területeiről is vándoroltak a megélhetést keresők. A megye iparának fejlődése csak másodlagos szerepet játszhatott a területre való bevándorlásban, annak ellenére, hogy a megye településeiben megtelepedő ipar növekedési üteme (258%) magasabb volt a 60-as években az országos átlagnál (193%), s a terület korrigált nemzeti jövedelemből való részesedése is emelkedett, 4,2%-ról 5,7%-ra (Barta Gy. 1973 adatai).

A fentiekben vázolt területi típusokkal kapcsolatos elemzésekből az az általános következtetés is levonható, hogy az *egyes területek népességmegtartó képessége döntően az ipari fejlődés intenzitásától függ*. Az iparosodottsági színvonal és a megyék népességmegtartó képessége közötti szoros összefüggés igazolására a két tényező korrelációját is megvizsgáltuk. A megyék 20 éves tényleges népességfejlődési adatai, valamint a korrigált nemzeti jövedelem 1965. évi mutatóival kapcsolatos számítások alapján *átlagosan*

$$r = +0,97$$

értékű korrelációs együttható adódott, amely a fenti tényezők összefüggésének gyakorlatilag teljes igazolását jelenti.

4. A területi foglalkozási szerkezet átalakulása

Az eddigiekben megvizsgált alapvető demográfiai és gazdaságföldrajzi összefüggések birtokában tekintsük át, hogy a felszabadulás óta milyen tényleges változások következtek be a népesség foglalkozási és területi átrétegződésében.

A népességföldrajzi viszonyokban bekövetkezett alapvető szerkezeti változás lényege abban foglalható össze, hogy a mezőgazdasági népesség hatalmas tömegei az ipari és egyéb népgazdasági ágazatokba rétegződtek át, továbbá az ország munkaképes korú népességének foglalkoztatása a korábbi időkhez képest rendkívüli mértékben kiszélesedett. E két tényező együttesen biztosította egyrészt a dinamikusan fejlődő szocialista ipari ágazatok munkaerő-szükségletének kielégítését, másrészt az intenzív nagyüzemi mezőgazdaság alapjainak megteremtését. Az agrárterületek népességének foglalkozási átrétegződésével s az ipari és egyéb ágazatok foglalkoztatottjainak növekedésével tehát a termelőerők térbeli rendje, a társadalmi munkamegosztás szintje differenciálódott és korszerűsödött, amely lényegbevágóan növelte a társadalmi termelés hatékonyságát, s ezen keresztül alapvető forrása volt az ország folyamatos gazdasági növekedésének. A mezőgazdasági népesség csökkenésével, ill. foglalkozási

átrétegződésével teremtődtek meg tehát a bővített újratermelés alapjai mind a mezőgazdaságban, mind pedig az iparban, s a foglalkozási struktúra így módon való megváltozása ugyanakkor a településhálózat funkcionális differenciálódása, a városiasodás irányába is hatott.

A szocialista társadalmi-gazdasági rendszer fejlődésével törvényszerűen fokozódó foglalkozási átrétegződést, ill. az aktív keresők foglalkoztatottságának növekedését – azok számadatait – a 7. táblázat foglalja össze.

7. TÁBLÁZAT

Az aktív keresők százalékos megoszlása a fő népgazdasági ágakban

Népgazdasági ág	Aktív kereső					
	1000 fő			%		
	1949	1960	1970	1949	1960	1970
Ipar (építőiparral együtt)	899,6	1637,0	2205,6	22,0	34,4	44,2
Mezőgazdaság	2200,2	1842,6	1282,3	53,9	38,7	25,7
Egyéb (tercier ágazatokkal együtt)	985,0	1280,0	1500,8	24,1	26,9	30,1
Összesen	4084,6	4759,6	4988,7	100,0	100,0	100,0

Az összesítő számadatokról jól érzékelhető a felszabadulás utáni társadalmi-gazdasági változások lényege. Míg ugyanis 1949-ben az aktív keresőknek több mint fele a mezőgazdaságban dolgozott (a parasztság abszolút lélekszáma ekkor volt a legmagasabb), addig a magasabb vidéki természetes szaporodás ellenére is a *mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 1970-ig közel 920 ezerrel, azaz 41,5%-kal csökkent*. A mezőgazdaság foglalkoztatottjainak az aktív keresőkből való részesedése tehát a korábbi 54%-ról 26% alá esett vissza. Ezzel szemben az iparban foglalkoztatottak aránya a két évtizedes időközben megkétszereződött, s a jelenlegi 44%-os részesedésével az ipar a legtöbb aktív keresőt foglalkoztató népgazdasági ággá lépett elő. Az ipari keresők abszolút száma 1949 és 1970 között több mint 1,3 millióval (146%-kal) emelkedett. Az ország szociális, kulturális, kereskedelmi stb. ellátottságában bekövetkezett fejlődés folytán a *tercier ágazatok* együttes részesedése mind a foglalkoztatottak számában, mind pedig arányában ugyancsak lényegesen megnövekedett (24%-ról 30%-ra).

A foglalkozási struktúra alapvető megváltozása különösen hatott a nők foglalkoztatására, s az idő múlásával egyre *fokozódott az aktív keresők között a nők részaránya*. A nők munkába állásának intenzitása annál is inkább nőtt, mivel a nem-agrár jellegű munkahelyek halmozódásával azok betöltése bizonyos idő után jobbra csakis a női munkaerő fokozott igénybevételével volt lehetséges. A két évtizedes folyamat eredményeképpen a női munkaerőnek az összes aktív foglalkoztatottból való részesedése az 1949. évi 29%-ról 1970-ig fokozatosan 41%-ra növekedett. Az ágazatok között a legtöbb nőt a kereskedelem (61%), az egyéb szolgáltatási ágak (57%) és az ipar (41%) alkalmazza. A mezőgazdaságban az általános létszám-visszaesésnek megfelelően a női keresők abszolút száma is csökkent (1960–1970 között 30%-kal).

A népgazdasági ágak rohamos szerkezeti változásának következményeként a népesség területi, településtípusok szerinti elrendeződésében is mélyreható módosulások következtek be. A mezőgazdaság szocialista átszervezése, s az ennek következtében megvalósult intenzív, gépesített, nagyüzemi mezőgazdasági termelés térhódítása miatt az elmúlt évtizedben fordult elő első ízben, hogy a falusi népességnek nem csupán aránya, hanem abszolút száma is csökkent (2,5%-kal). A mezőgazdasági népesség nagyarányú csökkenését azonban talán az fejezi ki legjobban, hogy az ország községeinek 20 évre jutó 914 ezres (15,7%) természetes szaporodása lényegében az elvándorlásban realizálódott; a vándorlási veszteség ez időszak alatt 898 ezer fő (15,4%) volt.

A fenti számadatok is alátámasztják *Sárfalvi B.* (1965) általános érvényű következtetését, amely szerint az elmúlt negyedszázad gazdasági fejlődésének egyik leglátványosabb kísérőjelensége az agrárnépesség foglalkozási—területi átrétegződése volt. A mezőgazdasági népességnek az eddigiekhöz hasonló intenzitású csökkenésére azonban a továbbiakban nem számíthatunk, mivel a foglalkozási átrétegződés belső forrásai nagyrészt kimerültek, amit az igazolhat legjobban, hogy az összes agrárkeresők száma ma már alig haladja meg a milliót.

A fentiekben vázolt foglalkozási—területi átrétegződési folyamat eredményeként az ország népessége térbeli elrendeződésében jelentős differenciálódás következett be. Erősen nőtt a Központi körzet (Budapest és Pest megye), továbbá az energiahordozókban, kitermelő ágazatokban gazdag megyék népessége. Így a budapesti agglomeráció, valamint a Dunántúli-középhegység és az Északi-középhegység ipari vidékei az ország legmagasabb népességi koncentrációjú, legsűrűbben lakott összefüggő sávjai lettek. E területek dinamikus gazdasági fejlődése s más területekhez viszonyított előnye — a természeti erőforrások s egyéb gazdasági-területi potenciálok mellett — a szocialista szektor beruházásainak egyenlőtlen térbeli megoszlása miatt következett be.

Boros F. (1970) adatai szerint 1949–1966 között a szocialista szektor beruházásainak 40%-a a Központi körzetben realizálódott, és ugyanilyen arányban részesedtek a beruházásokból az iparilag erősen fejlett, ill. a fejlett megyék (Komárom, Fejér, Borsod, Veszprém, Baranya, Nógrád, Győr-Sopron). Az iparilag fejletlen alföldi és dunántúli megyékre viszont a szocialista szektor beruházásainak alig 20%-a jutott. Tehát a gazdaság és ezáltal a népesség térbeli koncentrálódását objektív gazdasági és társadalompolitikai okok együttesen váltották ki.

Az ország egyes területei közötti nagymérvű különbségek enyhítését célzó gazdaságpolitika, s a földrajzi helyzet előnyeit, a munkaerőbázis helyzetét, az infrastruktúra adottságait, fejlesztési lehetőségeit figyelembe vevő területi tervezés csak az elmúlt évtized második felében kezdett hatni. A területek közötti fejlettségbeli különbségek nivellálódását támasztják alá *Barta Gy.*-nek (1973) a gazdasági fejlődés területi változására vonatkozó számításai. Adatai szerint az ipari beruházások volumene, s ennek folytán az ipari munkaerő számszerű emelkedése a korábban gyengén iparosodott megyékben lendületesebb volt. Ennek eredményeként a korrigált ipari nemzeti jövedelem százalékos növekedése is jóval magasabb volt — szélső értékben több mint kétszeres — a gyengén iparosodott megyékben, mint az iparilag élenjáró területeken. A hatvanas évek második felének nivellálódási tendenciáját és az ipari termelőerők elhelyezkedésének dekoncentrációs folyamatát igazolják *Barta Gy.* ama

példái, amelyek szerint az iparilag fejlett megyék köre jelentősen kibővült, valamint az iparilag legfejlettebb Komárom megye és a legfejletlenebb Szabolcs-Szatmár megye közötti mintegy 14-szeres különbség 6-szorosra csökkent.

Az a tény, hogy az ipari termelés területi differenciáltságának csökkentése csak most kerülhetett napirendre és hosszútávú tervezésünk fontos tényezőjévé vált, többnyire objektív okokra vezethető vissza. Az I. ötéves terv idején ugyanis az önálló nehézipari bázis kiépítésének szükségzerűsége játszott elsődleges szerepet. Emellett az országot nagyfokú gazdasági autarchiára kényszerítette a vezető tőkés hatalmak embargója. Így az új nehézipari létesítmények jobbára a fővárosi ipari bázisra, a korábbi energiaforrásokra, elsődlegesen a középhegységek szénvidékeire települtek, annál is inkább, mivel a már meglevő infrastruktúris adottságok – különösen az előnyös és gyors szállítási lehetőségek, az üzemek közötti földrajzilag is kedvező kooperáció megteremtésének lehetősége – is ezt a módot tették lehetővé. Természetesen vonatkozott ez a könnyűipari ágazatok beruházásaira is.

A gazdasági szerkezet területileg arányosabb kialakítása tehát csak a hatvanas években indulhatott meg. Ennek egyik fontos előfeltétele volt a szocialista országok gazdasági rendszerének megerősödése, amelynek alapján kibontakozhatott az országok közötti munkamegosztás és integráció. Így a *földrajzi térségek különbözőségeiből fakadó előnyök kihasználásának* igénye már realitásabb gazdasági alapra támaszkodhatott. A tendencia kibontakozásához nagymértékben hozzájárult az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése is, mivel a megtermelt javak gazdaságosságának érvényre juttatásakor a földrajzi környezet előnyeinek kiaknázását is figyelembe kellett venni. A szocialista országok közötti kölcsönösen előnyös kereskedelem fejlődésével a hazai ipari bázis szénenergiától való függése is csökkent, elsődlegesen a Szovjetunióból érkező kőolaj- és villamosenergia-szállítások révén. A fentiek mellett a területileg arányosabb gazdasági szerkezet kialakítását egyes gazdasági körzetek munkaerő-tartalékjainak kimerülése is elősegítette. Az ipari beruházásokat ugyanis egyre inkább azok a kisebb-nagyobb városok vonzották, amelyek még biztosíthatták a munkaerőt.

Bár az eddigi változások többnyire csak tendenciájukban érzékeltetik az egyes országrészek gazdasági fejlettségi színvonalának közeledését, annak megvalósulása – a földrajzi térség által nyújtott előnyök kihasználására – a jövőben fokozódni fog. Ez döntő előfeltétele annak, hogy a népesség életszínvonalbeli és infrastruktúris ellátottságaiban ma még meglevő területi különbségek csökkenjenek, s ezáltal a társadalmi közérzet az elmaradott területeken is javuljon.

A felszabadulás óta végbement társadalmi-gazdasági átalakulásból, az utóbbi évek gazdaságpolitikai, területfejlesztési törekvéseiből, valamint a mintegy másfél évtizeden át tartó „demográfiai apály”-ból néhány alapvető következtetés vonható le a termelőerők területi elhelyezkedésének közeljövőbeni változásaira. Ehhez a gazdasági növekedésre vonatkozó koncepciók és számos nemzetközi tapasztalat is hozzásegít. Így pl. az extenzív ipari fejlődés lezárultával, ill. az ipari termelés hatékonyságának növelésével a továbbiakban az iparban foglalkoztatottak arányának stagnálása – majd lassú csökkenése – várható.

Ezzel szemben a tercier ágazatok – azon belül is főleg a szolgáltatási szféra – keresőinek a fő népgazdasági ágakból való részesedése is erősen növekedni fog. A tercier ágazatok foglalkoztatottjainak növekedését mind az infrastruktúra nép-

gazdaságon belüli viszonylagos elmaradottságának felszámolására való törekvés, mind pedig a népesség magasabb színvonalú ellátásának igénye megköveteli.

A jelenleg folyó kiemelt ipari nagyberuházások is vidéken valósulnak meg, s a vállalatok is egyre gyakrabban keresik fel a szabad munkaerővel inkább rendelkező távoli városokat. A vidék iparosodásának fokozódása, az infrastrukturális ellátottság kiegyenlítődése, továbbá a mezőgazdasági termelés színvonalának emelkedése vezethet el az *arányos gazdasági szerkezet* kialakulásához. Meg kell jegyezni, hogy a területek közötti színvonalbeli különbségek nivellálása korántsem az ipari és mezőgazdasági beruházások regionálisan homogén elosztását igényli, hanem éppen olyan gazdasági szerkezet kialakítását, amely az egyes területek adottságainak leginkább megfelel. Ezzel a területi szemléletű gazdasági politikával biztosítható a ma még jelentős gazdasági fejlettségi szintkülönbségű körzetek népessége életszínvonalának, infrastrukturális ellátottságának közelítése.

Az utóbbi évek helyesebb, a területek közötti színvonalbeli különbségek csökkentését célzó gazdaságpolitikáját fémjelzi, hogy a korábbi rohamos elvándorlások megszűntek, s a területileg arányosabb, a munkaerőhöz jobban igazodó ipari beruházások révén a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő egyre inkább regionálisan, az egyes gazdasági körzeteken belüli városok és falvak között rétegződik át. A tendencia további erősítése ösztársadalmi érdek, mivel a budapesti ipari-népességi koncentráció további duzzadása infrastrukturális ellátottság, valamint környezetvédelem szempontjából erősen problematikus lenne. Ezen túlmenően néhány mezőgazdasági terület népességének további csökkenése krónikusan deformálhatná a korábbi években már leromlott korszerkezetet, ami távlatilag veszélyeztethetné a népesség újratermelődését s ezzel a terület földrajzi adottságainak célszerű kihasználását.

Végezetül megállapítható, hogy a felszabadulás utáni negyedszázad iparosodási s az ezzel párhuzamos népességátcsoportosulási folyamatának eredményeként *az ország népességének térbeli elhelyezkedésében, foglalkozási megoszlásában további jelentős differenciálódás következett be.* Amíg a korábbi időszakban az ország népsűrűsödése — az alföldi megyék népességének erősebb fejlődése miatt — keleti irányba tendált, az utóbbi 20 évben az ország ipari tengelyének erős továbbfejlődése következtében a népesség területi átcsoportosulása e tengelyre összpontosult.

III. Győr-Sopron megye népesedési folyamatainak történeti áttekintése

1. A területileg differenciált benépesülés és településsűrűség földrajzi alapjai

A népesedési folyamatok időbeli alakulásában s a települések területileg eltérő nagyságában — a társadalmi-gazdasági viszonyok és a történelmi adottságok mellett — fontos szerepet játszanak a természetföldrajzi tényezők.

Ismeretes, hogy a *természetföldrajzi környezet* elemeinek többsége önmagában viszonylag konstans jellegűnek tekinthető, alapvetően nem változik meg a társadalom fejlődésével. Ugyanakkor a települések földrajzi térben elfoglalt kedvező vagy kedvezőtlen helyzetét, azok funkcionális differenciálódását jelentősen befolyásolják az adott természetföldrajzi körülmények. Most, amikor fő vonásaiban tömör jellemzést nyújtunk Győr-Sopron megye tájegységeinek természetföldrajzi adottságairól, valamint a földrajzi térség által az egyes településeknek vagy településcsoportoknak nyújtott legfontosabb helyzeti energiáiról, akkor ezt elsődlegesen azért tesszük, hogy világosabban kitűnjék, milyen hatást gyakoroltak a domborzati adottságok a településhálózat nagyság és sűrűség szerinti tagozódására és az egyes geofaktorok milyen szerepet játszottak a népesedés, a városiasodás térben és időben való differenciált folyamatában.

Győr-Sopron megye területének nagy részét a *Kisalföld pliocén–pleisztocén süllyedésterülete* foglalja el. A több szakaszban süllyedő területre a Duna, a Rába, a Répce és az Ikva hatalmas hordalékkúpot épített, s a hordalék vastagsága, a folyóvízi kavics felszíntől való távolsága a tájon belüli kistájak egyenlőtlen intenzitású süllyedésétől függött. A Kisalföld középső része, környezetéhez viszonyítva, a pleisztocén második felében erősebben süllyedt, s így alakult ki a Kisalföld területén belül a *Győri-medence*.

A Győri-medence legészakibb része a *Szigetköz*, valamint a *Mosoni-síkság*. Mindkét kistáj felszínét nagyrészt folyami hordalék borítja, lényegesnek mondható különbség a két tájegység között mindössze a Duna vízszintjéhez viszonyított magasságban mutatkozik. A Szigetköz zömmel az „alacsony ártér” síkjában fekszik, s így morotvakkal szabdaltsága főleg öntésiszap, öntéshomok és agyag borítja. A magas talajvízállás, a gyakori feltört talajvíz és az időnként pusztító árvizek nem tették lehetővé a szántóföldi művelés széles körű kiterjesztését, s így itt az ármentesítés előtt sűrű településhálózat sem alakulhatott ki. A Mosoni-síkságon ugyancsak viszonylag ritka településhálózat alakult ki, viszont felszíne már a „magas ártér” síkjához tartozik. Emiatt itt már az alacsony ártérre jellemző képződmények mellett kiterjedt és szárazabb löszös üledékes felszíneket és kiemelkedő teraszszigeteket is találunk.

A megye közepén a *Rábaköz*, vagyis a Rába, a Répce és a Marcal közös hordalékkúpja terül el. E tökéletes síkságon meszezással javított elsőrendű vályogtalajokat találunk, a Győri-medencére általánosan jellemző gyengén savanyú öntéstalajok mellett. Míg a Szigetköz és a Mosoni-síkság felszínének nagy részét még ma is kiterjedt rétek, legelők, valamint ártéri erdők borítják, addig a Rábaköz jellegzetesen szántóföldi jellegét hangsúlyozza, hogy e művelési ág aránya az összterület 70%-ára terjed ki.

A Rábaköz és a Duna hordalékkúpja között alakult ki a legkisebb reliefenergiájú *Fertő–Hanság-medence* amelyet a legutóbbi időkig kiterjedt mocsarak, lápok töltöttek ki. Gyenge minőségű tőzeget talajfeleségein a mezőgazdasági termelés – a néhány kisebb-nagyobb foltot leszámítva – csak az utóbbi időkben vert gyökeret. A mostoha természeti adottságok következtében a Fertő–Hanság vidékén település nem alakult ki, s a régi nagybirtokok szórványtelepülései, majorjai (jelenleg állami gazdasági vagy tsz.-központok) a Hansággal határos Cser, Rábaköz, Mosoni-síkság szárazabb peremeire települtek.

Győrtől K-re a *Győr–Tatai-teraszvidék* terül el, s a Rábától K-re a *Marcal-medence* süllyedékét folyóvízi üledékek töltik ki. Ny-on az öntéstalajok, K-en pedig a löszös-homokos felszínek jelentős része jó minőségű mezőszéki talajokká alakultak át.

A Győr–Tatai-teraszvidéktől D-re a *Pannonhalmi-dombság* vonulatai húzódnak, amelyek alapja – meghatározott szerkezeti vonalakkal jellemezve – pannóniai rétegekből áll, amelyeket pleisztocén lösz és homok fed.

A Répce-től Ny-ra hatalmas letarolt átmeneti terület, a *Nyugat-magyarországi-peremvidék* kistája, a Répce-sík keretezi a Kisalföldet. Helyi szóhasználat szerint Cser vidékének nevezzük. E síksági és dombsági területeket egyaránt magába foglaló térséget az Alpokból érkező folyók hatalmas kavicsakarói, hordalékkúpjai építették, amelyekeken már többnyire sekély termőrétegű, podzolos erdőtalajok alakultak ki. A talaj minősége főleg a kavicsréteg felszínétől való távolságától, a fedő üledék vastagságától függ.

A megye területén geomorfológiai szempontból sajátos felszín a *Soproni-hegység vidéke* és a *Fertőmelléki-dombság*. A kristályos gneisz, pala, mészkő és még számos más kőzet többnyire kilúgozott erdőtalajokat hordoz.

Győr-Sopron megye *éghajlata* az országos átlaghoz viszonyítva lényegesen kiegyenlített, amit elsődlegesen nyugati földrajzi helyzetének köszönhet. A Kisalföldnek az óceántól való távolsága általában mintegy 20%-kal kedvezőbb az Alföldénél, s ez az óceáni hatás fokozottabb érvényesülését, a K-ről érkező kontinentális hatások egyhűlését jelenti. A kisalföldi terület Ny-i és K-i részeinek éghajlata között is számottevő különbségek vannak, amelyeknek oka egyrészt szintén az óceántól való távolságban rejlik, másrészt az orográfiai különbségek is közrejátszanak. A K-i és Ny-i részek közötti éghajlatbeli különbségek mind az átlagos évi és évszakos, hónapok szerinti hőmérsékleti differenciákban, mind pedig a csapadék és napfénytartam mennyiségében kimutathatók. Míg a Ny-i elhelyezkedésű Soproni-hegységben és a Cser dombság vidékén az évi napfénytartam az 1900 órát sem éri el, addig a K-i részek síkságain meghaladja az 1950 órát. Az óceáni hatás K-i irányú gyengülése leginkább a csapadékmennyiség eloszlásában mutatható ki. A Soproni-hegység évi csapadékmennyisége a 700–800 mm-t is eléri, s a Cser területén is 650 mm körüli. Ezzel szemben a Rábaköz, a Mosoni-síkság és a Szigetköz Ny-i felének csapadékmennyisége már csak kb. 600 mm-t tesz ki évente. Legszárazabb a Szigetköz K-i fele és a Győr–Tatai-teraszvidék, a Pannonhalmi-dombság, ahol már csak 550 mm-es az átlagos évi csapadékmennyiség.

A megyére *vízrajzi* szempontból a vízfolyásokban való gazdagság, az É-i és ÉNy-i területeken a magas talajvízállás jellemző. Megfelelő ár- és belvízvédelem birtokában e körülmény igen kedvező öntözési lehetőségeket biztosít, mivel mind a sűrű folyóvízhálózatból, mind pedig a felszín alatti gazdag vízkészletekből vizet lehet nyerni a mezőgazdasági kultúrnövények vízutánpótlására.

A zömmel sík felszínek, a nagyrészt termékeny talajok, valamint a szélsőségektől többnyire mentes időjárási viszonyok kedveznek a mezőgazdasági termelésnek. A gazdag felszíni vízfolyások és a magas talajvíz nyújtotta öntözési lehetőségek még inkább csökkentik a termésingadozás veszélyét. A terület kedvező földrajzi helyzete számos növény- és állattenyésztési ágazat magas terméshozamainak elérését teszi lehetővé, s a hűvösebb, csapadékosabb éghajlat „hátránya” csupán abban mutatható ki, hogy néhány hő- és napfényigényes növény nem termesztethető gazdaságosan.

A földrajzi térség által nyújtott *helyzeti energiák* szerepére a városok tárgyalása során térünk vissza.

A rendelkezésre álló gazdaságtörténeti, demográfiai és településföldrajzi munkák, valamint régi katonai felvételek alapján lehet fő vonásaiban jellemezni a *letelepedés, a településállomány kialakulásának folyamatát*. Ezek szerint a Kisalföldnek ármentes

térstípusai a kedvezőbb földrajzi helyzet és történelmi szituációk következményeként a Kárpát-medencének csaknem mindig gazdaságilag egyik legfejlettebb, s emiatt sűrűn lakott területei voltak. Így a települések jelentős részének kontinuitását a mai napig végigkísérhetjük. A településföldrajzi, régészeti kutatások eredményei szerint ui. az itteni települések többsége az Árpád-korig, sőt egyesek története még régebbre vezethető vissza. Az Arrabona–Scarbanica, Arrabona–Ad Flexum és a Scarbanica–Sabaria útvonal mentén már a római korban is voltak települések. A rómaiakat követő népvándorlás népei egymás után megművelt földeket vettek birtokukba, mivel az egymást követő népeknek a művelés nem szűnt meg olyan hosszú időre, hogy az a terület újraerősödését vagy teljes elvadulását eredményezte volna. Ha hosszabb-rövidebb időre a települések el is néptelenedtek, az új telepesek is a régi szálláshelyekre építették otthonukat, mivel időközben alapvetően nem változott meg a termelés és a letelepedés földrajzi feltétele.

A honfoglaló magyarságnak is fontos letelepedési területe volt ez a vidék, s kezdettől fogva a településállomány és a megművelt határ növekedése, ill. kiterjesztése ment végbe. A nomád életmódot hamar felváltotta a helyhez kötött földműves munka, amely a magasabb társadalmi forma, a feudalizmus kialakulásához vezetett. A korai feudális idők pusztító háborúi- és járványai időnként visszavetették ugyan a fejlődést, de az ilyen időszakok sohasem tartottak olyan hosszú ideig, hogy a természeti táj újraéledésére sor került volna.

A gazdag történeti demográfiai munkák megállapításaiból következtetni lehet a településállomány kialakulásának folyamatára is. Az 1494. évi jobbágyporták megszámlálása szerint a középkor végére a Kisalföldön a mainál jóval sűrűbb településhálózat alakult ki. Kovacsics J. munkája a régi Győr-, Moson- és Sopron vármegyék területén mintegy 430 lakott helységet tüntet fel. A helységenkénti portaátlag a korábbi – jelentős részben hegy- és dombvidék felszínű – Sopron megyében volt a legalacsonyabb (6,6), majd a síksági területű Moson (12,6) és Győr (13,5) vármegyék területén a helységenkénti portaszám az előzőnek kb. a kétszerese volt. Természetesen a XV. sz. végének ezen sűrű településállománya csak részben tekinthető a jelenlegi települések közvetlen elődjének, mivel a korábbi falvak közül számos elpusztult, vagy más nagyobb településbe szívódott fel. Minthogy a történelmi Sopron vármegye területén volt a legtöbb, szám szerint 311 helység – amelyek nagyobbik része nem tartozik a jelenlegi Győr-Sopron megyéhez – s itt volt a legalacsonyabb a helységenkénti portaszám, a törökdúlás előtt a mai megye területén mintegy 250 helység lehetett. (Csánky D. 1897, Kovacsics J. 1963.)

A török idők háborúi többször is érintették a területet, de a falvak egy részének végérvényes elpusztulása csak a Rábától K-re eső részen következett be, ahol a törökök kiűzése után kisebb számban, de nagyobb határú települések keletkeztek. Ezzel szemben a megye Ny-i területein, s burgenlandi részen a török háborúk idején a régi szálláshelyek duzzadása, s néhány újabb falu születése következett be, mivel a törökdúlta területekről nagyszámban menekültek ide földönfutókká lett magyar és horvát jobbágycsaládok.

Az ország középső területeinek helyenként katasztrofális pusztulásával szemben tehát Győr-Sopron megye településállománya csak a K-i részen ritkult meg valamelyest, de a bennük tömörült népesség többnyire megduzzadt.

Boros F. (1957, 1958) munkái alapján megállapítható, hogy e korszak eredményeképpen a XVIII. sz. végére a maival csaknem azonos településállomány alakult ki. A II. József kori első katonai felmérés szelvénylapjait tanulmányozva a legsűrűbb településállományt a Győr-Sopron, valamint a Sopron-Szombathely vonalába eső, ún.

transzkontinentális útvonal mentén találjuk. A XIX. sz. út- és vasútépítéseit is az ebben a vonalban fekvő települések vonzották magukhoz.

Hasonlóan *sűrű településhálózat* alakult ki a *folyók mentén*. Amíg azonban a Répce, Rába és a Marcal menti falvak többsége a folyóktól kissé távolabb, az ármentes teraszokra épült, addig az Ikva és a Kiszáva menti települések közvetlen a folyóvíz mellé települtek, mert a kavicsos felszínbe mélyebben bevágódott folyók menti falvakat árvízveszély kevésbé fenyegette.

A Szigetköz településeinek zöme az Öreg-Duna árterétől távolabb, a magas ártéren alakult ki, s csak az ármentesítési munkálatok befejezése után épültek újabb települések az Öreg-Duna felső szakasza mentén. A Fertő–Hanság szárazabb peremének a birtokbavétele is többnyire csak a XIX. sz.-ban kezdődött el. A Pannonhalmi-dombság falvait a hosszanti völgyek szárazabb peremei vonzották.

Megállapítható tehát, hogy a jelenlegi *településállomány sűrűségében* és ezzel összefüggésben a népsűrűségben is *jelentős területi differenciáltság* tapasztalható. Az egyenlőtlenség okai egyrészt a már említett történelmi okokra vezethetők vissza, másrészt természetföldrajzi adottságokból adódnak.

A kedvezőtlen természetföldrajzi adottságok folytán a Fertő–Hanság korábban mocsaras vidékén nagyhatárú, a lapos felszín peremére települő, többnyire kis méretű falvakat találunk. A Szigetköz területén általában nagy határú és kis lélekszámú falvak telepedtek meg, főleg a korábbi árvizektől inkább mentes magas ártér területeire, a szárazabb „szigetek”-re. Ezzel szemben a Mosoni-síkság, a Marcal-medence és a Győr–Tatai-teraszvidék mezősi talajain nagy határú, zömmel közepes méretű népességtömörülések találhatók. A Rábaköz, a Cser és a Soproni-hegység területei őrzik legegységesebben a középkori alapításra visszanyúló, zömmel apró falvakat magába-foglaló településállományt.

2. A megye népességföldrajzi arculata a XVIII. század végén

A XVII–XVIII. sz. fordulóján a török végleges kiűzése, majd a Rákóczi szabadságharc zűrzavara, háborús pusztítása után az országra békésebb időszak köszöntött. E korban Magyarországot még csak igen kis mértékben érintette a kapitalizmus kialakulásához vezető eredeti tőkefelhalmozás folyamata. Nálunk a nagy társadalmi átalakulás – az ország gyarmati helyzete, s ennek következményeként az ipar hiánya miatt – csak a földközösség bomlására, a földek földesúri kisajátítására korlátozódott. E korszakban a természeti környezet elemei, a földrajzi térség potenciáljai közül tehát csupán a *szántóföldek kiterjesztése* indult meg erősen. Ezzel szemben az ipar fejlődéséhez szükséges erőforrások, helyi energiák, valamint a földrajzi térség által a központi szerepkört betöltő városok kialakulását elősegítő előnyök (helyzeti energiák) kihasználatlanul maradtak.

Győr-Sopron megye kedvező földrajzi helyzete csupán az osztrák–porosz és az osztrák–török háborúk gabonakonjunktúrájának értékesítési lehetőségeiben mutatkozott meg, mivel a terület rendelkezett a Duna vízi útjának szállítási lehetőségével, s Bécs piacának közelségével. A háborús időszak megnövekedett gabonakereslete miatt tehát a meglevő szántóföld már kevésnek bizonyult, ezért elsőként itt indult hatalmas munka új szántóföldek nyerésére. A vad erdők, lápok világának termővé tételében a növekvő számú parasztság földigényének kielégítését, s ennek útján gazdasági felemelkedésének lehetőségét kereste. Werbőczy alaptörvényeinek értelmében azonban a föld tulajdonjoga csak a földesúri osztályt illette meg, s ezért – a parasztság elkeseredett ellenállása ellenére is – megindult az irtásföldek, s egyéb jobbágyföldek majorságokba való bekebelezése. A földesurak kíméletlen terjeszkedése itt eredményezte országunkban elsőnek a paraszti tömegek

teljes vagy részleges földtelenségét. Mivel az eredeti tőkefelhalmozásnak ehhez a formájához nem párosult az ipari forradalom, a földjétől megfosztott parasztság – ipari munkavállalási lehetőség hiányában – visszakényszerült a mezőgazdaságba, ahol a földtelen jobbágy-ság, a zsellérség számát növelte.

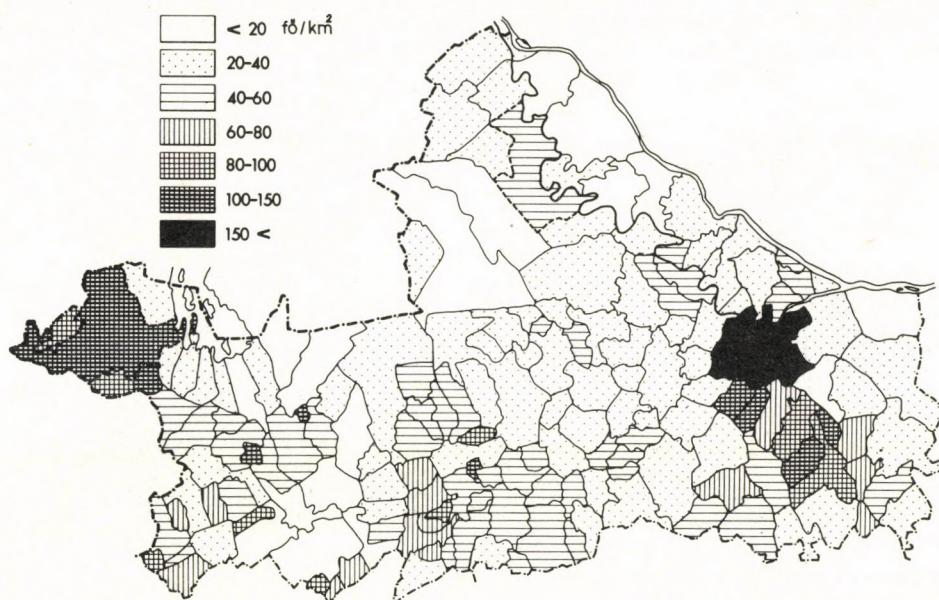
A feudalizmus keretén belül a föld birtoklásának polarizálódási folyamata, a mezőgazdasági népesség növekvő üteme, zselléresedése tehát főleg a sűrűn lakott Kisalföldet érintette. Az ide vonatkozó irodalom alapján 1720–1775 között a jobbágygazdaságok száma itt 16 ezerről 45 ezerre nőtt (vagy aprózódott!), míg a zsellérek száma 3 ezerről 33 ezerre, vagyis 11-szeresére nőtt. A földesúri allodizációs folyamat eredményeként a majorsági gazdálkodás, az intenzívebb árutermelés szférájába került a jobbágytelkek jelentős része, s emellett a parasztság által a XVIII. sz. folyamán meghódított irtásföldeknek mintegy 3/4 része is. E korból származott az Eszterházyak, Festetichek, Czirákyak, Viczayak, Khuen-Héderváryak, Széchenyiek stb. mérhetetlen gazdagsága. Az Eszterházyak pl. földterületüknek több mint felét, a Széchenyiek mintegy 3/4 részét a jobbágyoktól visszavett irtásföldekből nyerték. A felszabadulás előtti feudális földbirtokviszonyok maradványát jelzi, hogy még 1935-ben is Eszterházy Pál herceg 223 ezer kat. holdjából a megye 25 falvában 50 ezer kat. holdat birtokolt. A pannonthalmi bencésrend 60 ezer holdjából 17 ezer hold ugyancsak a megye területére jutott. A XVIII. sz. folyamán végbement allodizációs folyamat következménye az is, hogy 1935-ben a megye területének közel felét 596 kisebb-nagyobb földbirtokos család uralta.

Győr-Sopron megye XVIII. sz.-i gazdasági fejlődése tehát döntően a földek földesúri kisajátítására, a földközösség bomlására, valamint a szántóföldek arányának növelésére korlátozódott. A folyamat eredményeként a népesség „átrétegződése” döntően – az adott termelési módnak megfelelően – jobbágy–zsellér relációban, sűrűn és ritkán lakott területek közötti népességmozgásban mutatkozott meg. Így a megye városiasodása, a településhálózat differenciálódása, a megye foglalkozási szerkezetének fejlődése számottevő eredménnyel nem járt.

A II. József rendeletére végrehajtott első népszámlálás idején Győr-Sopron megye falvaiban és városaiban 171 877 fő élt. Az ország területének 4,3%-át kitevő jelenlegi megye területén 1784–87-ben az ország össznépességének 6,4%-a lakott. A megye népsűrűsége ekkor (42,8 fő/km²) – Komárom megyével azonos szinten – országos viszonylatban a legmagasabb volt, s az országos átlagot csaknem 50%-kal, a legritkábban lakott Békés megye népsűrűségi szintjét 210%-kal múlta felül (1. táblázat).

Mint ahogy területünkön a XVIII. sz. végén csaknem teljesen hiányzott az ipar, s az összkeresőkből a városi, a szolgáltatási ágazatok dolgozóinak részesedése is igen alacsony volt, emiatt a megye agrárnépsűrűségi indexe közel állott a terület átlagos népsűrűségi értékéhez. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy Győr-Sopron megye mezőgazdasági népessége már a XVIII. sz. végén mintegy 60%-kal volt magasabb, mint jelenleg. Nyilvánvaló, hogy a XVIII. sz. végi mezőgazdaság technikai színvonala magasabb földműves népesség foglalkoztatását kívánta meg. Mégis, a területre jutó mintegy 150 ezres mezőgazdasági népesség már ebben a korban is *igen magas agrárnépsűrűséget* jelentett, s emiatt további földek művelés alá vonása, az intenzívebb mezőgazdasági kultúrák térhódítása is csak részben biztosíthatta az újabb nemzedékek mezőgazdaságban való foglalkoztatását. Tehát az ekkor kialakult magas agrárnépsűrűség, valamint a latifundiumok uralkodó szerepe, az iparosítás gyenge volta miatt Győr-Sopron megye már ekkor „túlnépesedett” területté vált, s emiatt került elsőként az elvándorlás zónájába.

A XVIII. sz. végének népsűrűségét településenként bemutató térkép (4. ábra) azt is illusztrálja, hogy a század „gazdasági átalakulása”, vagyis a földesurak rabló földszerzése milyen mély nyomott hagyott a tulajdonviszonyok területi megoszlásában is.

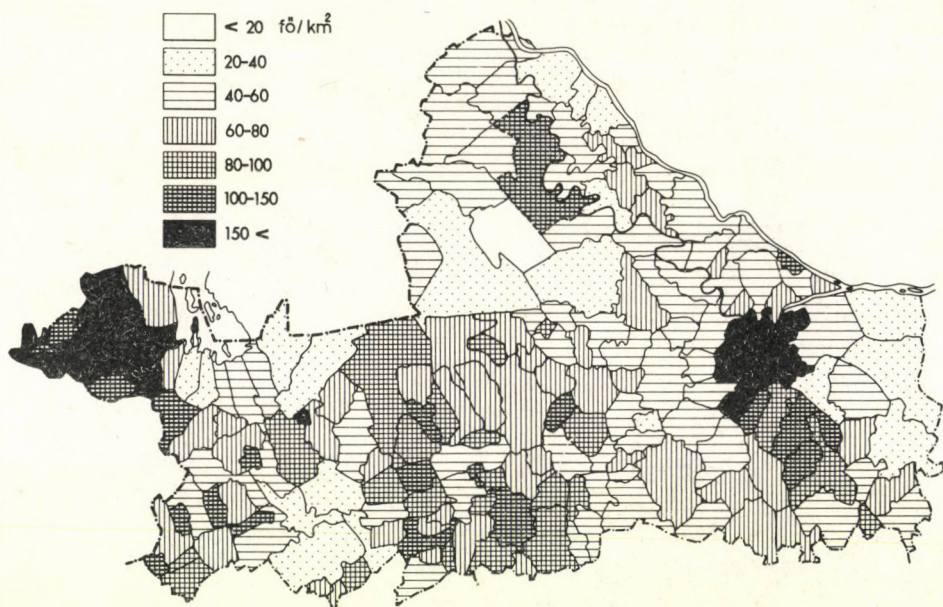
4. ábra. Győr-Sopron megye népsűrűsége 1784–87-ben

A nagyobb határú falvak alacsony népsűrűsége ugyanis csaknem mindig azokkal a területekkel egyezik meg, ahol a földeket a nagybirtok uralta (4. ábra). A kis területre szorított „nemesi”, ill. paraszti falvak népsűrűsége már a XVIII. sz. végén olyan magas volt, hogy az mindenképpen telítettséget jelentett. Magas népsűrűségű, kis határú szabadparaszti falvak Sopron környékén, a Cser DNY-i szögletében, a Répce D-i folyása mentén, a Rábaköz Ny-i és D-i részén és a Pannonhalmi-dombság területén voltak. Ezzel szemben a nagyobb határú, ritkábban lakott falvak összefüggő zónái a latifundiumok birodalmát jelölik.

3. Győr-Sopron megye népesedése a kapitalizmus kibontakozásáig

Amint már arról a II. fejezetben szó esett, a XIX. sz.-ban rendkívül erős kiegyenlítődési tendencia érvényesült az ország népsűrűsödésében. A kiegyenlítődés egyértelműen hazánk gazdasági életének agrár jellegét hangsúlyozza. Nem alakultak ki ugyanis a XIX. sz. első kétharmadában sem azok a feltételek, amelyek az egyes térségek erős iparosodása révén gyűjtői lehettek volna a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőnek. A kapitalista fejlődés hiányában a településhálózat funkcionális differenciálódása is alig haladt előre.

Győr-Sopron megye ipari fejlődésének hiánya miatt 1784–87 és 1869 között a tényleges népesség száma nem egészen 82 ezerrel nőtt. Ez a népességnövekedés a 82 éves időközben 47,6%-os fejlődést jelentett (2. táblázat). A megye tényleges népességnövekedésének közel egyharmada jutott a városokra. Az ország jelenlegi megyéinek rangsorában Győr-Sopron megye eme alacsony népesedési értékével a 14. helyre

5. ábra. Győr-Sopron megye népsűrűsége 1869-ben

került. A dunántúli megyék 53%-os népességfejlődési üteme alatt maradó megyénk a népsűrűség ($63,2 \text{ fő/km}^2$) tekintetében is elvesztette korábbi vezető helyét. Csongrád megye intenzív (204,9%) népességnövekedésével a legsűrűbben lakott területté vált (Szegeddel együtt), de több más megye népsűrűségi értéke is közel került Győr-Sopron megyéhez.

A megyében lakó népesség alacsony népesedési üteme elsődlegesen az ipari fejlődés, a városiasodás hiánya miatt következett be. Az agrár népesség túltelítettsége miatt ugyanis megyénkben már a XIX. sz. második évtizedében megszűnt a népesedés intenzívebb szakasza. A század közepéig a majorsági gazdálkodás gyűrűjébe szorított jobbágytelkek tovább aprózódtak. Emiatt az 1848-as jobbágyfelszabadítás — jobbágytelek hiányában — már csak keveseket érintett, s annak kedvező hatása megyénkben sokkal korlátozottabb volt, mint az Alföldön. Ugyanakkor a feudális nagybirtokok modernebb agrotechnikája és üzemszervezése számottevő vonzást nem gyakorolt a föld nélküli paraszti tömegekre.

Az 5. ábra, amely — a városok kivételével — a vidék homogén agrár jellege miatt döntően ugyancsak az agrárnépsűrűséget mutatja, arról tanúskodik, hogy a kis határu falvak többsége már 1869-re még inkább túltelítetté vált, mivel itt az egy főre jutó földterület még az 1 ha-t sem érte el. A nagybirtok-területeken ugyanakkor a népsűrűség továbbra is alacsony szinten maradt, mivel a termelés fokozását nem annyira újabb munkaerővel, hanem modernebb agrotechnika alkalmazásával igyekeztek biztosítani.

Ez a körülmény természetesen növelte a nagyüzemek termelékenységét a kisparaszti gazdaságokkal szemben, ami kihatott a paraszti tömegek további polarizációjára, s a

század végén egyre erősödő elvándorlás alapjául szolgált. A vizsgált időszakok között tehát mind országos, mind megyei viszonylatban *1869-ben volt a legkiegyenlítettebb a népsűrűség*. Ez a korabeli gazdasági struktúra döntően agrár jellegét hangsúlyozza.

4. Győr-Sopron megye népesedési folyamatainak regionális eltérései a kapitalizmus korában

Amint már arról szó esett, a Győr-Sopron megye területét uraló latifundium rendszer, s a befejezetlen polgári forradalom miatti merev, feudális csökevényekkel terhes társadalmi-gazdasági struktúra hátráltatta a termelőerők fejlődését. Annak ellenére, hogy a megye Ny-i földrajzi fekvése számos előnyös helyzeti energiát biztosított a területnek (a Monarchia fővárosához való közelség, kedvező szállítási lehetőség), ezek együttes hatása sem volt elegendő ahhoz, hogy megfelelően ellensúlyozza az elmaradott társadalmi rendszer hatását, s előmozdította volna a környezethez viszonyítottan kimagasló ipari, kereskedelmi szerkezet kialakulását. Emiatt a kapitalizmus nyolc évtizedének mértéktartó gazdasági fejlődése jobbára csak a mezőgazdasági vetésszerkezet átalakulásában, az intenzívebb állattenyésztés térhódításában, ill. a megye városaiban néhány ipari ágazat megtelepedésében mutatkozott meg. Az elmúlt század végének élelmiszeripari fejlődése, s a húszas években erősen izmosodó textilipar azonban az alacsony kooperációs igény miatt csak gyenge urbanizációs hatást fejtett ki. A nehézipar századforduló táján való megtelepedése, majd fejlődése sem jelentett olyan mérvű vonzerőt a városok számára, amely megfelelő centripetális erőt fejtett volna ki a kisalföldi terület mezőgazdasági népességének helyben való foglalkozási-területi átrétegződéséhez.

Ez a viszonylagosan fejletlen gazdasági szerkezet, vagyis a megyében a társadalmi munkamegosztás területi differenciálatlansága okozta a városok központi, funkcionális szerepkörének elmaradottságát. Holott éppen a városi funkciók koncentrációja és fejlettsége játszik alapvető szerepet a falusi és városi térségek közötti munkamegosztásban és ezen keresztül a településhálózat hierarchikus rendje kialakulásában. A városi funkciók betöltésének, vagyis a különböző fokozatú központi szerepkörök kielégítésének elégtelensége tehát a gazdasági szerkezet viszonylagos elmaradottságában, a megmerevült gazdasági-társadalmi viszonyokban kereshető.

Ez indította el a megye területéről a csaknem folyamatos elvándorlást, s ennek a feudális örökségnek a nyomait viseli magán még ma is a megye településszerkezete.

A környezethez viszonyítottan kedvező földrajzi helyzet, a jelentős munkaerő-tartalék a megye városaiba vonzotta ugyan az ipari és kereskedelmi tőkét, de a kapitalizmus időszakában a konjunkturális időszakokat gyakran váltották fel dekonjunkturális szakaszok, amelyek jelentős bizonytalanságot jelentettek, különösen az élelmiszer-, a textilipar és az azokat szolgáló, ipari kultúrnövényeket termelő kis- és nagyüzemi mezőgazdaság számára. A fenti gazdasági okok következményeként a kapitalizmus nyolc évtizedében is igen alacsony intenzitású, s főleg egyenetlen volt a megye népesedése.

Mint láttuk, Magyarország lakossága a kapitalizmus idején 83,7%-kal – Budapest adatai nélkül pedig 61,7%-kal – növekedett. Győr-Sopron megye 43,4%-os tényleges

népességének növekedési üteme e nyolc évtized alatt (1869–1949) alig haladta meg az országos átlag felét, s épp hogy elérte a megyék átlagos fejlődési ütemének 70%-át. Ha az országos és a megyei népesedési és népsűrűségi adatokat a tízévenkénti rendszeres népszámlálások tükrében vizsgáljuk meg, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Győr-Sopron megye népesedési üteme, s ezzel az ország össznépességében képviselt mennyisége (súlya) a kapitalista iparosodás kezdetétől a felszabadulásig egyre inkább csökkent (8. táblázat).

A hazai kapitalizmus nyolc évtizedes időszakában Győr-Sopron megye a népesség-fejlődés üteme tekintetében a 15. helyre került az ország megyéi között. Az 1784–87 és 1869 közötti időszakhoz (2. táblázat) viszonyítottnak tehát megyénk a népesedés tekintetében egy hellyel hátrább került.

Amint az a 8. táblázatból is kitűnik, a hazai kapitalizmus tényleges népesség-fejlődésének legintenzívebb korszaka a múlt század utolsó harmada volt (közel 37%). Győr-Sopron megye ezen 30 éves időközben 22,2%-kal növelte meg tényleges népességét. A tőkés ipari termelés megindulása és a bécsi piac növekvő élelmiszer- és egyéb ipari nyersanyag-szükségletei következményeként jelentős változáson ment keresztül a megye mezőgazdasági vetésszerkezete. A korábbi időkben döntően gabonatermesztő terület ugyanis egyre inkább az ipari növények termesztésére, valamint a tej és hús termelésére rendezkedett be. A sűrűn lakott megye szabadföldön gazdálkodó mezőgazdasági népessége a nagyobb jövedelemmel járó ipari növénykultúrák meghonosításában és a belterjes, istállózó állattenyésztés folyamatos bevezetésében helyzete javulását remélte, és a tőkés nagyüzemek ugyanezen termelési szerkezet fejlesztésében a nagyobb profit lehetőségét teremtették meg.

Így a múlt század utolsó harmadától kezdődően, majd a XX. sz. folyamán a nagybirtokok inkább a sörárpa és a cukorrépa termelésére, valamint az istállózó szarvasmarha- és sertéstartásra rendezkedtek be. A fejlődés eredményeként a sörárpa egyes időszakokban a szántóknak mintegy negyedrészt, a cukorrépa pedig kb. 5%-át foglalta el. A szarvasmarhatartás a mennyiségi fejlődésen túl minőségi javuláson is keresztülment, mivel itt honosították meg elsőnek a magas tejhozamú szimentáli szarvasmarhákat.

A belterjesebb mezőgazdasági termelés térhódítása ellenére is ez a körülmény csak kisebb részben biztosíthatta a felnövekvő nemzedék munkába állítását. Emiatt a járárok döntően agrár foglalkozású lakossága összességében mindössze 15,5%-kal növekedett a múlt század utolsó harmadában.

A mezőgazdasági területek népességének gyenge fejlődésével, ill. stagnálásával szemben a megye korábbi három városának együttes népessége 45%-kal nőtt. Ez a jelentős népességnövekedés az idegen tőke XIX. sz. 70–80-as éveiben történt beáramlásának volt köszönhető, bár akkor az ipari fejlődés többnyire az élelmiszer-iparra és a könnyűiparra korlátozódott, s csak a század utolsó évtizedében kereste fel a városokat a nehézipar is. A városi ipar egyenetlen fejlődésének következtében azonban a városok népesedése nem volt egyenletes és egyöntetű. Sopron város népessége pl. a század végéig fokozatosan és egyre intenzívebben növekedett. A fejlődés alapját itt a megtelepedő kisebb ipari üzemek, a szőlő- és gyümölcskultúra felvirágzása, valamint az intenzív kereskedelem jelentette. Ezek hatását a kulturális funkciók megnövekedése tovább fokozta. Győr és a két szomszédváros, Moson és Magyaróvár mérsékelt népes-

8. TÁBLÁZAT

*Magyarország és Győr-Sopron megye népességszámának és népsűrűségének alakulása 1869-től 1949-ig**

Terület	A népesség száma 1000 főben és a népsűrűség az								
	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949
	évi népszámlálás alapján								
Magyarország	5011,3	5329,2	6009,4	6854,4	7612,1	7986,9	8685,1	9316,1	9204,8
Index									
1869 = 100,0	100,0	106,3	118,9	136,8	151,9	159,4	173,3	185,9	183,7
Népsűrűség, fő/km ²	53,9	57,3	64,6	73,7	81,8	85,9	93,4	100,1	98,9
Győr-Sopron m.	253,7	269,4	283,8	310,0	325,1	344,5	361,0	378,3	363,7
Index									
1869 = 100,0	100	106,2	111,9	122,2	128,2	135,8	142,3	149,1	143,4
Népsűrűség fő/km ²	63,2	67,1	70,7	77,2	81,0	85,8	89,9	94,3	90,6

* KSH 1970. évi népszámlálás 23. „Demográfiai adatok I. kötet” alapján (Bp. 1973)

9. TÁBLÁZAT

*Győr-Sopron megye városainak tényleges népességszorodása 1869–1900 között**
(Index: 1869 = 100,0%)

Városok	A népesség száma az							
	1869		1880		1890		1900	
	évi népszámlálás alapján							
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Győr	26 820	100,0	28 217	105,2	30 726	114,6	38 330	142,9
Sopron	22 376	100,0	24 693	110,4	28 897	129,1	35 703	144,6
Moson- magyar- óvár	8 382	100,0	8 761	104,5	8 558	102,1	9 382	112,0

*1869 és 1949 közötti népszámlálási kötetek alapján

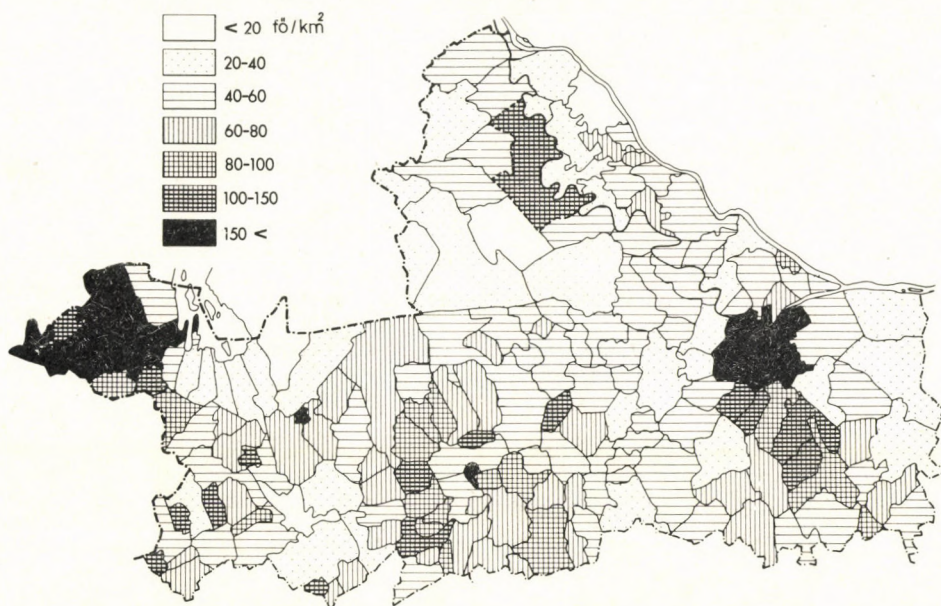
ségnövekedésében döntő momentum a nehézipar megjelenése volt. A XIX. sz. utolsó évtizedében épült fel a Győri Vagongyár, ill. Magyaróváron a Kühne Mezőgazdasági Gépgyár. Ennek hatására Győr korábbi gyenge, Mosonmagyaróvár stagnáló népességfejlődése fokozatosan javuló tendenciát mutatott (9. táblázat).

Elsősorban tehát a mezőgazdasági területek gyenge tényleges szaporodásának volt a következménye az, hogy Győr-Sopron megye a megyék közötti átlagos népsűrűség tekintetében a múlt század utolsó harmadában elvesztette korábbi vezető helyét (1869-ben 63,2 fő/km², 1900-ban 77,2 fő/km²).

Mint látható, a kapitalista iparosításban élenjáró központi iparvidék és néhány szénbányavidék centripetális irányú népességmozgása, valamint az alföldi térségek további extenzív mezőgazdasági fejlődése lehetővé tette az erősen iparosodó és alföldi területek sokkal intenzívebb népesedését, s így ezeknek a megyéknek a népsűrűsége is jelentősen emelkedett. Ezzel szemben Győr-Sopron megye városi és még inkább falusi régióinak népsűrűsödése csak gyenge ütemű lehetett. Az ipar mérsékelt fejlődésével a városok népességnövekedése erősebb volt ugyan, de ez korántsem tudta ellensúlyozni az agrárvidékekre általánosan jellemző gyenge intenzitású népességfejlődést. A megye népsűrűségének viszonylagos lemaradását tehát elsősorban az alacsony agrárnépesedés okozta.

A mezőgazdasági területek gyenge népsűrűsödésének illusztrálására szolgál az 1900. évi népsűrűséget településenként bemutató térkép (6. ábra). Ennek összevetése az 5. ábrával szemléletes képet fest arról is, hogy a múlt század végi kapitalista fejlődés a népsűrűsödés területi differenciáit elmélyítette.

A megyén belüli mikrorégiók népsűrűségében kialakult ellentét döntően két tényezőnek volt a következménye. A vasútvonalak mentén, főleg az egymást követő kisparaszti falvak zónáiban alakult ki a legmagasabb népsűrűségi sáv, ahol az 1 km²-re jutó népesség már a század elején mindenütt meghaladta a 60 főt. Több helység esetében azonban a népsűrűség a 100–200 főt is elérte. E magas népsűrűségi zónák a Rábaköz csaknem egészére, a Pannonhalmi-dombság, a Cser nagy részére terjedtek ki,

6. ábra. Győr-Sopron megye népsűrűsége 1900-ban

ahol zömmel kis határu falvak néhány hold földdel rendelkező népessége intenzív növény- és állattenyésztést folytatott. A magas népsűrűségi sávok a vasútvonalak mentén még határozottabban mutatkoztak meg. Ezzel szemben a Mosoni-síkság, a Répce és Ikva közötti terület, valamint a Győr–Tatai-teraszvidék alacsony népsűrűségi zónái egybeesnek a nagy határu, nagybirtok uralta falvakkal. E települések természetföldrajzi adottsága, földrajzi helyzete nem sokban különbözik az előbbieken ismertetett magas népsűrűségű falvak területétől, mégis itt az 1 km²-re jutó népsűrűség – a nagyüzemi termelés alacsonyabb élömlékaigénye miatt – általában alig fele a túlnépesedett törpebirtokos falvakénak. A Fertő–Hanság vidékének, valamint a Szigetköz Dunához közel eső településeinek népsűrűsége ugyancsak alacsony volt. Itt azonban az alacsony népsűrűség kialakulásában közrejátszottak a kedvezőtlen természetföldrajzi adottságok, amelyek a szántók arányának alacsony részesedésében mutatkoznak meg. Ezt a körülményt a kedvezőtlen birtokmegoszlás tovább fokozta.

A századforduló táján a kapitalista világrendszer válságba jutott. A Monarchia másodrendű hatalommá süllyedt, s Németország befolyása alá került. Belső válságát a bennük élő nemzetiségek önállósulási törekvései, a feudális korlátok fennmaradása még inkább fokozta. A magyar mezőgazdaság termékeinek értékesítési területe egyre szűkebb körre korlátozódott, mivel a nyugati piacokat elárastotta az olcsóbb amerikai és orosz búza. Ebben a válságos helyzetben a megye korábbi viszonylagos fejlődése még inkább megrekedt. A gazdasági pangás következtében a sértetlenül meglevő latifundiumokon is fölöslegessé vált a munkaerő egy része. A kisparaszti földek elégtelensége, fokozódó elaprózódása viszont arra vezetett, hogy egyre többen mentek

10. TÁBLÁZAT

*Járások és városok tényleges népességszaporodása
1910–1920 között*

Járás, város	Tényleges szaporodás	
	számban	%-ban
Csornai járás	1 973	3,8
Győri járás	2 675	4,1
Kapuvári járás	2 557	5,8
Mosonmagyaróvári járás	1 265	3,2
Soproni járás	1 317	4,3
<i>Járások együtt</i>	9 787	4,2
Győr	6 204	13,7
Mosonmagyaróvár		
(a két város együtt)	1 890	16,5
Sopron	1 552	4,1
<i>Városok együtt</i>	9 646	10,3
<i>Megye összesen</i>	19 433	6,0

tönkre és szorultak ki falujukból. Ennek folytán a XX. sz. első évtizedében a megye tényleges szaporodása 4,9%-ra esett vissza, s ezzel a megyék rangsorában az utolsó előtti helyre került. A korábbi tízéves terminushoz viszonyítva a városokba való beköltözés mértéke is (35%-kal) csökkent. Azonban még így is, a megye össznépességéből mindössze 28%-kal részesülő városi népesség adta a megye tényleges szaporodásának csaknem 2/3 részét.

1910 után a megyére újabb viszonylagos gazdasági fellendülés köszöntött, mivel megindult a világháborúra való előkészület. Győrben pl. 1914-ben — a múlt század végi 33 jelentősebb üzemmel szemben — már 46 üzem működött, s a korábbi hagyományos élelmiszeripar jelentőségét mind a termelési érték, mind a foglalkoztatottság száma tekintetében a nehézipar túlszárnyalta. A megye területén több hadiüzem is létesült, amelyek közül kiemelkedett a magyaróvári löpörgyár, amely a világháború idején Magyarország legnagyobb, legtöbb munkást foglalkoztató hadiüzeme volt, továbbá az 1913-ban épült Győri Ágyúgyár, amely a Monarchia legmodernebb hadiüzemeként 1914-ben már 4470 munkást foglalkoztatott. Ebben az időben a kivándorlást is erősen korlátozták. Az első világháború idején megszűnt ugyan a munkanélküliség, de az alacsony munkabérek, a fokozódó infláció, a hadikölcsönök és az áruhiány következtében a dolgozó osztályok fokozottabban nyomorodtak el. A háborús veszteségek is igen magasak voltak. Az idevonatkozó számítások szerint ezer hadköteles korú (20–45 év közötti korosztály) férfi közül 187-en estek el.

Mégis az első világháború évtizedében Győr-Sopron megye népessége a korábbi évtizedet meghaladó ütemben növekedett, elsődlegesen a háború utáni, az elcsatolt területekről nagy tömegekben ide menekülők beözönlése miatt (10. táblázat).

Az 1910 és 1920 közötti időszakban 6%-kal nőtt a tényleges népesség, s ezzel az eredménnyel Győr-Sopron megye az 5. helyre került a megyék rangsorában. A kapitalizmus idején e megye tényleges népességfejlődési üteme sohasem volt ilyen

„előkelő” helyen. A korábbi 10 évvel ellentétben most a falusi népesség részesedése volt nagyobb a megye tényleges szaporodásából (52%).

A század első két évtizedének népesedési üteme tekintetében a városok között Mosonmagyaróvár került az első helyre. Magas volt ez az arányszám Győr esetében is. Sopron, amely a múlt század utolsó harmadában vezető helyet töltött be a három város népesedési ütemében, századunk első két évtizedében – az ipari fejlődés elégtelensége miatt – mélyen az utolsó helyre zuhant vissza.

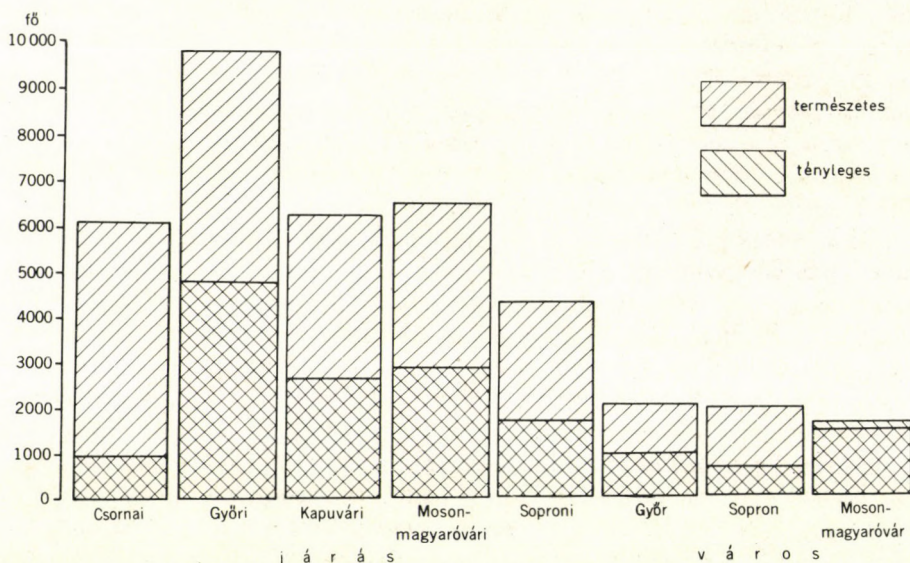
Az első világháború után megszűnt az Osztrák–Magyar Monarchia. E rendkívül jelentős politikai változással lényegesen módosult Győr–Sopron megye gazdaságföldrajzi helyzete, többek között elvesztette korábbi fontos piacát, Bécset. Mint ismeretes, az 1920-as években az országban földosztásokra került sor. Megyénkben ennek hatása jelentéktelen volt, mivel csaknem érintetlenül megmaradtak az évszázados hitbizományi és egyházi földbirtokok, holott a parasztság földjének elaprózódása következtében ebben az időben már 50 ezerre tehető az öt holdnál kisebb földterületen gazdálkodó parasztcsaládok száma.

A világháború utáni években mélypontra került a gazdasági, főleg az ipari termelés. A viszonylagos fellendülés azonban csak az 1920-as évek közepétől köszöntött be. Ebben az újabb konjunkturális időszakban számos nagybirtokot korszerűsítettek tovább, s a kiscsajdák is nagy erőfeszítéseket tettek a növénytermelés és az állattenyésztés hozamának növelése érdekében. Az ipari ágazatok közül különösen a textilipar fejlődése volt szembeötlő a megye városaiban. Néhány év alatt a textiliparban számos új üzem kezdte meg termelését. Ilyenek voltak pl. a Magyar Textilipar Rt. fonodája (1928), a Kötöttkesztyűgyár Rt. (1929) Győrben, a Soproni Pamutipar (1926), a Műselyemgyár Rt. (1924), a Kötöttárugyár (1929) Mosonmagyaróváron. A textilipar mellett a nehézipar is tovább bővült. Magyaróváron épült fel az ország első timföldgyára. Sopron ipara ugyanakkor vasöntödével bővült. Az iparosítás azonban csak rövid ideig és mérsékelt volt képes felszívni a jelentkező munkaerőt.

Az 1929-ben kezdődő – minden korábbiakat felülmúló – gazdasági válság újra mélyen visszavetette a termelést. Ennek eredményeként mind az ipari, mind a mezőgazdasági népesség fejlődésében nagy törés következett be. A természetes szaporodás értékének közel kétharmad részét tette ki az elvándoroltak aránya. Így az 1920-as években az elvándorlás hálózataiba kerültek a városok is (7. ábra).

A legiparosodottabb város, Győr tényleges népességének fejlődési üteme pl. a korábbi évtizedének 1/5-ére zuhant vissza. A városból munka és megélhetés hiányában több mint ezren költöztek el, ami a természetes szaporodásnak 53%-a volt. Sopron lakossága esetében az elvándorlási tendencia még erősebben jelentkezett, mivel az itteni természetes szaporodás volumenének már 63%-a költözött el. E város népességének igen gyenge növekedésében a gazdasági pangás mellett közrejátszott a korábban városban állomásozó katonaság számának csökkenése és a Vasúti Főigazgatóság elköltözése.

Az 1930-as években az agrárnépesség csökkenésének tendenciája a hosszú gazdasági válság után tovább fokozódott. A korábbi évtized alacsony tényleges népességfejlődéséhez képest 1930–1941 között 1/5-ére csökkent a falusi népesség növekedési üteme. A nagyrészt „városárnyék”-ban levő csornai, soproni és kapuvári járás népességszáma abszolút értelemben is fogyott. Ez arra vall, hogy a második világháború előtti

7. ábra. Járások és városok tényleges népességszaporodása 1920 és 1930 között

Évtizedben a „vidék” csekély népességfejlődésének egészét már a foglalkozási átrétegződés lehetőségei, a városok növekvő ipari potenciálja biztosította. Az agrárnépesség abszolút számának csökkenésével szemben ez az évtized tehát a városi népesség növekedésének produktív időszaka volt. A válság után ui. Győr korábban megépült gyárjai ismét aktívan, teljes kapacitással termeltek. Ennek folytán a város ipari jellege még inkább kidomborodott, amit az a tény is hangsúlyoz, hogy 1937-ben már 7 győri üzem foglalkoztatott 500-nál több dolgozót. Az ipari termelés felfutása, a városi szerepkör érvényesülésének növekedése újra jelentős vonzást gyakorolt a falusi népességre. Emiatt 11,4%-kal nőtt a város lakossága. Sopron (16,9%) és Mosonmagyaróvár (14%) tényleges népességnövekedése – hasonló okok miatt – a háború előtt Győr fejlődési ütemét is meghaladta. Ennek következtében a megye tényleges szaporodásának közel 4/5 részét a városok adták.

A második világháború pusztítása mind a gazdasági javakban, mind a népesség abszolút számában példátlan visszaesést okozott (11. táblázat).

1941–1949 között Győr-Sopron megye tényleges népességszáma 3,9%-kal csökkent. Ezzel a nagymérvű veszteséggel a megye az utolsó helyre került országos viszonylatban. A Győr-Sopront követő legtöbbet veszített Veszprém megye népességszáma is „csupán” 1,9%-kal csökkent.

Az adatokból az is kitűnik, hogy a háborúval kapcsolatos népességcsökkenésben regionálisan jelentős eltérések voltak. A népesség abszolút számának visszaesése leginkább a városokat sújtotta, de a falusi lakosság száma is erősen visszaesett. Éppen megyénkben volt az a járás és az a város, amely a hazai kapitalizmus utolsó évtizedében az ország összes járása és városa között a legtöbb lakosát veszítette el. A soproni járás

11. TÁBLÁZAT

*Járások és városok tényleges népességszaporodása
1941–1949 között*

Járás, város	Tényleges szaporodás	
	számban	%-ban
Csornai járás	– 1 006	– 1,8
Győri járás	2 198	2,9
Kapuvári járás	598	1,2
Mosonmagyaróvári járás	– 1 672	– 3,7
Soproni járás	– 2 912	– 8,9
<i>Járások együtt</i>	– 2 794	– 1,1
Győr	– 1 085	– 1,9
Mosonmagyaróvár	– 218	– 1,3
Sopron	– 10 503	– 22,8
<i>Városok együtt</i>	– 11 806	– 9,7
<i>Megye összesen</i>	– 14 600	– 3,9

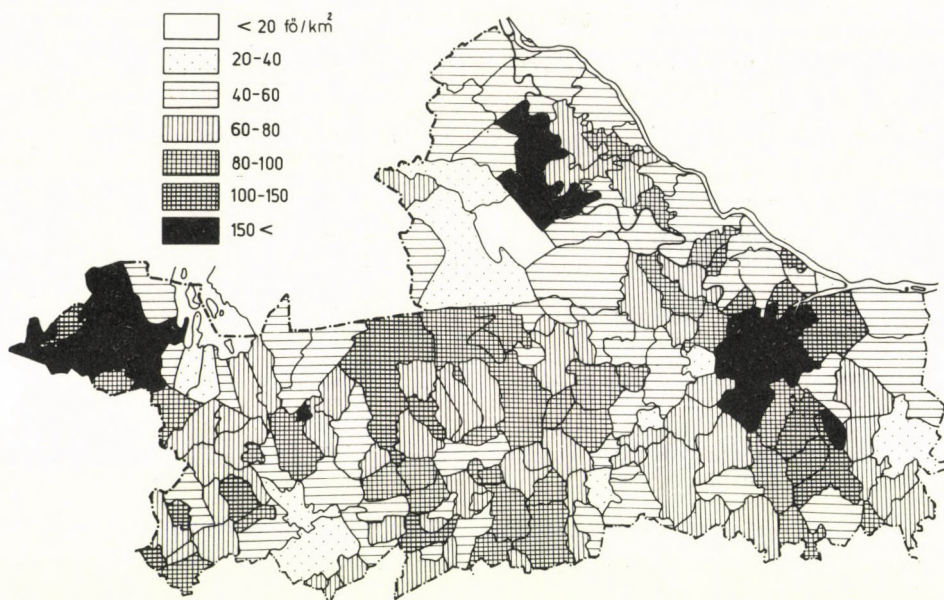
tényleges népessége 8,9%-kal, Sopron városé pedig 22,8%-kal csökkent. Sopron lakosságának százalékos csökkenése Budapest 7,1%-os veszteségét háromszorosan múlta felül.

Meg kell azonban jegyezni, hogy Sopron város, s ugyanígy a soproni és a mosonmagyaróvári járás népességcsökkenését nem csupán a háború, hanem a hazánkhoz hűtlen német nemzetiségiek kitelepítése is okozta. Arra vonatkozóan azonban nincs megbízható adat, hogy a háború, illetve a kitelepítés a népességszökkenésből milyen százalékos arányban részesedett. Tény azonban az is, hogy Tolna és Baranya megye német nemzetiségű területei a kitelepítés során még több népességet vesztek, de az ottani németek eltávozását hamarabb követte a magyarok, székelyek, csángók betelepítése. A soproni és mosonmagyaróvári járás nemzetiségi falvaiban ilyen gyorsan nem történt meg a népesség cseréje.

A XX. századi kapitalizmus időszakában a megye népsűrűségének regionális különbségei tovább növekedtek. A népsűrűsödés területi differenciálódása az összességében gyenge vidéki tényleges szaporodás ellenére is szembeötlő (8. ábra), mivel többnyire ugyanazoknak a falvaknak a népessége növekedett meg számottevően, amelyek népsűrűsége már a XIX–XX. század fordulóján is magas volt (6. ábra). A népsűrűsödés területi differenciálódásában elsősorban a kedvező helyzeti energiák jutottak kifejezésre. A városokat – elsősorban a vasútvonalak mentén – egyre szélesebb és hosszabb zónában magas népsűrűségű falvak sora kíséri, amelyek mintegy előfutárai voltak a szocialista termelési módban kiteljesedő városi agglomerációknak.

A kapitalizmus egyes időszakaiban lejátszódó népesedési folyamatok, az egyes területek közötti népesedési, népsűrűsödési különbségek regionális okai tanulmányozásának összegezeként az alábbiak állapíthatók meg:

a) Győr-Sopron megye népességének egésze a kapitalizmus nyolc évtizedes időszakában mindössze 44,3%-kal növekedett meg. Ez a népesedési ütem alig haladta meg az ország átlagos népességnövekedési értékének (83,7%) a felét, s ennek folytán a

8. ábra. Győr-Sopron megye népsűrűsége községenként (1949)

terület az ország megyéinek rangsorában a 15. helyre került. Eme alacsony intenzitású népességfejlődés alapvető okai a megye feudális maradványokkal fokozottan terhes mezőgazdasági szerkezetében (latifundiumok uralma, kedvezőtlen birtokmegosztás), a megye hagyományos *agrárzónáinak túlnépesedésében* (a paraszti gazdaságok folyamatos elaprózódása) találhatók. A mezőgazdasági területek túlnépesedtségét viszont kellőképpen nem ellensúlyozta a városok iparának fejlődése. Emiatt a városok nem válhattak ki megfelelő centripetális erőt a kisalföldi terület mezőgazdaságából. felszabaduló munkaerőnek lokális megkötésére, foglalkozási átrétegződésére.

b) Az országos átlaghoz viszonyított alacsony intenzitású tényleges népességfejlődés következményeként a terület népességi súlya, azaz az ország össznépességéből való részesedése a kapitalizmus korában folyamatosan – az időszak végén fokozatosan – csökkent. Ennek bizonyítására szolgál – a fejezet során ismertetett statisztikai táblázatok, kartogramok mellett – az a tény is, hogy az ország területének 4,3%-át kitevő Győr-Sopron megye településeiben 1869-ben az ország össznépességének még 5,1%-a élt (II. József korában még 6,4%-a). A századforduló idején az ország össznépességének már csak 4,5%-a élt e területen, majd 1920-ra ez a részesedés 4,3%-ra csökkent. Területünknek az ország össznépességéhez viszonyított negatív irányú súlyeltolódási, kiegyenlítődési folyamatában tehát az első világháború vége jelentette azt az időpontot, amikor Győr-Sopron megye 1 km²-re jutó népsűrűsége (85,8 fő/km²) pontosan megegyezett az ország népsűrűségével. A két világháború közötti igen alacsony tényleges szaporodás (nagyarányú elvándorlás), majd a háború és a kitelepítés okozta embervesztés révén *a terület országon belüli népességi súlya 3,7%-ra zuhant le*. Ekkor, vagyis 1949-ben volt a legalacsonyabb a megye népességének részesedése az ország össznépességéből.

c) A megye országon belüli negatív irányú népességi |súlyeltolódása folyamatával ellentétben a *megyén belüli népsűrűség a kapitalizmus nyolc évtizedében erősebben differenciálódott az országos átlagnál*. Város–falu relációban ez elsődlegesen az ipar gyorsabb fejlődése, a városok központi szerepkörének fokozottabb érvényesülése miatt következett be. A népsűrűségi differenciálódás ugyanakkor az agrár térségek között is lejátszódott, amelynek elsődleges befolyásoló tényezői a már említett kedvezőtlen földbirtokmegoszlás, továbbá az egyes települési zónák földrajzi helyzetének, természetföldrajzi adottságainak különbözőségei voltak. A regionális népsűrűsödés területileg differenciált jelensége mellett ugyanakkor kimutatható – szekunder folyamatként – néhány megyén belüli természetföldrajzi kistáj között a népsűrűség területi kiegyenlítődése. A különböző adottságú kistajak népsűrűségének felzárkózása, főleg a korábban mocsaras, árvízzel gyakran sújtott területek meghódítása, fokozott védelme, ill. művelés alá vonása révén következett be.

d) A megye iparosodó városai a kapitalizmus korában csak néhány konjunkturális időszakban vonzották erőteljesen a falusi térségekből folyamatosan felszabaduló mezőgazdasági munkaerőt. Emiatt a nyolc évtized alatt *a megye három városának vándorlási különbözete összességében negatív értékű volt*. 1869 és 1949 között a városok együttes népességnövekedése 90,8% volt ugyan, ez azonban alig – csupán 7,2%-kal – haladta meg az ország népesedési rátáját.

e) A megye falusi térségeinek nagyobb része folyamatosan az ország elvándorlási zónájába tartozott, mivel a közigazgatási egységesítés előtti 174 község népessége nyolc évtized alatt mindössze 29,4%-kal növekedett meg. A környezethez viszonyított előnyösebb földrajzi helyzet (út- és vasútvonal, városokhoz való közelség), az egyes térségek természetföldrajzi adottságaiban megmutatkozó különbségek, valamint a földbirtokmegoszlás együttesének kedvező találkozása számos magasabb népesedési körzetet alakított ki. Így például – 80 fő/km² feletti – népsűrűségi övezetek alakultak ki a nagybirtokok által körülvett, jó talajadottságokkal rendelkező rábaközi, valamint a Cser déli részén elterülő apró falvak sávjában. A város közeli, vasútvonalak mentén elterülő közepes nagyságú falvak zónája – főleg a Pannonhalmi-dombság vidékén – még határozottabban jellemezhető magas (100 fő/km² feletti) népsűrűséggel. Ezek a falvak a megye népesedésének legintenzívebb területeit jelölik. Ezzel szemben a város és közlekedés árnyékában levő, kis határú, már korábban is magas népsűrűséggel rendelkező apró falvak, valamint az alacsony népsűrűségű nagybirtokos területek többségének népessége a XIX. sz. végének szintjén maradt.

5. Vándormozgalom a kapitalizmus korában

Az eddigiekben átfogó képet nyerhettünk Győr-Sopron megye alacsony népesedését kiváltó gazdaságtörténeti, földrajzi összefüggésekről. Szükségesnek látszik azonban arról is rövid áttekintést nyújtani, hogy a megye népesedésének negatív mérlege, ill. a vándorlási különbözet az egyes időszakokban milyen irányban egyenlített ki. Meg kell vizsgálni továbbá azt is, hogy a vándorlások folyamatát milyen egyéb területi sajátosságok váltották ki, azaz a migráció regionális megjelenési formái hogyan tükrözik az egyes földrajzi térségek sajátosságos gazdasági-társadalmi adottságait.

A vizsgálatokkal kapcsolatban mindenekelőtt azt szükséges megemlíteni, hogy a megye kapitalizmus kori belső és külső vándorlására vonatkozóan megfelelő adatbázissal nem rendelkezünk, s emiatt a migráció méreteinek megítélése tekintetében csak közvetett módon járhatunk el. A természetes és a tényleges szaporodás közötti különbség választ ad ugyan adott területek, települések időszakonkénti pozitív vagy negatív értékű vándorlási különbségére, de a földrajzi kutatások számára legfontosabb térbeli mozgások irányaira és arányaira nem állnak rendelkezésre megfelelő adatok. Emiatt főleg a történeti demográfiai, helytörténeti munkák adatainak figyelembevételére lehet támaszkodni a megye vándormozgalmának kutatásakor.

A feudalizmus végén a szabad költözködési jog megszerzése, majd a jobbágyszábadítás megszüntette a parasztság vándorlásának jogi korlátait. A kiegyezés koráig azonban a magyar városok csak minimális vonzást gyakorolhattak a mezőgazdaságban kihasználatlan munkaerőre, mivel a városok többségében az ipari fejlődés rendkívül vontatottan haladt. Emiatt még a XIX. sz. második felében is az egyes túlnépesedett mezőgazdasági zónák fölös népessége sokkal inkább az agrár területek közötti belső migrációban zajlott le, mint a falu és a város közötti foglalkozási átrétegződésben.

Győr-Sopron megye mezőgazdasági népességének elvándorlására is determinálóan hatott a XVIII. sz. folyamán kialakult rendkívül kedvezőtlen földbirtokmegosztás. A latifundiumok gyűrűjébe szorított kis határu, szabadparaszti falvak fölös népességének elvándorlása már a XIX. sz. elején megkezdődött. Ez a migráció feltételezhetően az ország e korban ritkán lakott középső részei felé irányult, ahol az ármentesítéssel, homokterületek művelés alá vonásával új, nagy területű szántóföldek keletkeztek.

A XIX. sz. utolsó harmadában a megye területéről való elvándorlás intenzitása egyre inkább nőtt. A migráció iránya és jellege azonban folyamatosan megváltozott, mivel a korábban „szűzföldek”-ben gazdag alföldi területek folyamatosan telítődtek. A fölös mezőgazdasági népesség migrációja így főleg a főváros és néhány iparosodó város felé irányult. Emellett jelentős szívóhatást fejtettek ki a természeti erőforrásokban gazdag középhegységi bányásztelepülések is. Ez utóbbi vándorlási forma tehát már foglalkozási átrétegződést jelentett. Ugyanakkor megindult a vándorlás külföldre is. A kivándorlással kapcsolatos népességvesztés azonban azért jelentett problémát, mert a távozók nagy többsége végleg elveszett hazánk számára mint reprodukáló erő is. Számszerűleg ma már nem lehet pontosan rekonstruálni, hogy a megye területéről elvándorlóknak hány százaléka maradt az ország területén, ill. mennyien távoztak külföldre, mivel a kivándorlásra vonatkozó adatokat csak 1899-től tartják számon.

A megye területéről történő elvándorlás volumenét közelítően pontosan a Központi Statisztikai Hivatal népszámlálási statisztikai kiadványaiból, valamint *Thirring L.* „Magyarország népessége 1869–1949 között” (in: *Kovacsics J.* 1963) c. munkájából lehet meghatározni. Az e munkából meríthető természetes és tényleges szaporodásra vonatkozó százalékos adatok ugyanis módot nyújtanak a Győr-Sopron megyei vándorlási különbség kiszámítására.

Az adatok tízévenkénti időkeresztmetszetben való összevetése vezethetett a terület vándorlási intenzitásának megközelítésére. A természetes szaporodás százalékos meghatározására a régi Győr, Moson és Sopron megye, a városok, valamint a Felső-Dunántúl adatainak átlagolt értékei alapján jutottunk el (12. táblázat).

12. TÁBLÁZAT

Győr-Sopron megye népességének tényleges és természetes szaporodása 1870–1949 között

Sor-szám	Év	A népesség alakulása		Időszak	Tényleges	Természetes	Vándorlási különbözet	Tény- leges	Termé- szetes	Vándorlási különbözet	
		számban	% -ban ¹		népszaporodás			népszaporodás			
					szám szerint			az előző népszámlálás %-ában		a term. szap. %-ában	
1	1869	253 698	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—
2	1880	269 434	106,2	1870–1880	15 736	28 668	– 12 932	6,2	11,3 ²	– 5,1	– 45,1
3	1890	283 844	111,9	1881–1890	14 410	25 527	– 11 117	5,3	9,4	– 4,1	– 43,6
4	1900	310 029	122,2	1891–1900	26 185	30 655	– 4 470	9,2	10,8	– 1,6	– 14,8
5	1910	325 118	128,2	1901–1910	15 089	33 793	– 18 704	4,9	10,9	– 6,0	– 55,1
6	—	—	—	1870–1910	71 420	118 643	– 47 223	28,2	46,8	–18,6	– 39,8
7	1920	344 521	135,8	1911–1920	19 403	15 606	– 3 797	6,0	4,8 ³	1,2	20,0
8	1930	360 965	142,3	1921–1930	16 444	39 965	– 23 521	4,8	11,6 ⁴	– 6,8	– 58,6
9	1941	378 306	149,1	1931–1941	17 341	28 155	– 10 814	4,7	7,8	– 3,1	– 39,8
10	1949	363 702	143,4	1941–1948	–14 604	13 241	– 27 845	–3,9	3,5 ⁴	– 7,4	–189,7
11	—	—	—	1911–1948	38 584	96 967	– 58 883	11,9	29,8	–17,9	– 60,1
12	—	—	—	1870–1948	110 004	215 610	–105 606	43,3	85,0	–41,7	– 49,6

¹ Index = 1869. XII. 31. = 100 %

² Thirring L. (in Kovacsics J. 1963) 7. sz. táblázata alapján számított 10 éves időszakra átlagolt érték

³ Thirring L. (in Kovacsics J. 1963) nyomán számított országos átlagérték

⁴ Thirring L. (in Kovacsics J. 1963) nyomán számított felső-dunántúli átlagolt érték

A tízévenként kiszámított adatok alapján a kapitalizmus időszakának nyolc évtizede alatt a megye természetes szaporodása közel 216 ezer. Ezzel szemben a tényleges népességnövekedés csupán 110 ezer fő volt. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a nyolc évtized természetes szaporodásának közel fele (49,6%-a) a területéről elvándorolt. Ha csupán a tényleges vándorlási veszteséget vesszük alapul – s eltekintünk az elvándoroltak népességi reprodukciójától –, akkor is Győr-Sopron megye népességének 1949-re mintegy 470 ezer főre kellett volna emelkednie, a tényleges 363,7 ezres népességszámmal szemben.

A vizsgált nyolc évtizedes terminus migrációs folyamatát két egyenlő, 40 éves időszakkal, vagyis a kapitalizmus kibontakozódásának, ill. általános hanyatlásának időszakával lehet jellemezni. Az 1869-től 1910-ig terjedő időszakban mind a négy tízéves időszakban negatív volt ugyan a vándorlási mérleg, de annak százalékos értéke csak az utolsó, 1900–1910 közötti időközben haladta meg az 50%-ot. 1910-ig a vándorlási veszteség összege azonban nem érte el a 40%-ot.

A népesség elvándorlása a megye területéről 1910 után gyorsult. A kapitalizmus eme 40 éves időszakában a természetes szaporodásának már több mint 60%-a távozott el a megye területéről. Különösen szembeötlő az időszak első és utolsó évtizedének egymástól rendkívüli mértékben eltérő vándorlási különbözete. Míg az 1910–1920 közötti tíz évben – a háborús veszteségek ellenére – a tényleges szaporodás százalékos értéke meghaladta a természetes szaporodás intenzitását (1,2%-os vándorlási nyereség), addig a második világháborút, s az azt követő politikai emigrációt, kitelepítéseket magába foglaló 1941–1949 közötti időszakban 7,4%-kal abszolút értelmében is csökkent a megye népessége. A nyolc év természetes szaporodásának (13,2 ezer) több mint kétszerese (27,8 ezer) a vándorlási veszteség.

A megye elvándorlási vesztesége volumenének áttekintése után – a vonatkozó irodalom adatainak felhasználásával – megvizsgáljuk, hogy milyen tendenciák érvényesültek a külföldre történő migrációban, s hogyan mutatkoztak meg ezek regionálisan.

A magyarországi kivándorlás ősi fészkei közé tartoztak a Dunántúl összefüggő nagybirtokos területei. Ezen belül is első ízben a Mosoni-síkság vidékéről – az 1870-es évek elején – főként a tönkrement kisbirtokosok vándoroltak ki. Később a kivándorlás áradatában sodródtak a mammutbirtokok zsellérei, napszámosai is. Az 1870-es évek végén a kivándorlás áterjedt a Rábaköz területére, s a 80-as évek elején főleg már a sűrűn lakott vidéket érintette. Sopron környéke és a Cser vidéke az 1900-as évek elején került a kivándorlás hálózatába. Kezdetben innen a tönkrement szőlőbirtokosok, majd később főleg az agrárproletárok távoztak. Nagyobb arányban a kivándorlás a filoxéra fellépésével folytatódott, amikor a Soproni-hegység és a Pannonhalmi-dombság vidékének korábban virágzó szőlőkultúrái nagy kárt szenvedtek, s a tönkrement szőlőművelők kilátástalan helyzetükben vándorbotot vettek a kezükbe. A Rába és Rábca múlt század végi vízszabályozása idején lényegesen megnövekedtek a közterhek, ennek folytán az itteni kis falvak egy-két holddal rendelkező tulajdonosai a kivándorlásban keresték helyzetük javulását. A századforduló idején egyre erősödött a kivándorlási ügynökségek működése is. Ezek közül is különösen az udinei „Ligure Americana” szervezet ügynökei árasztották el felhívásaikkal az egész Dunántúlt. A XX. sz. elején a kivándorlást azonban már főleg az angol „Cunard Steam Ship. Co. Ltd. of Liverpool” társaság bonyolította le. Századunk első évtizedében a kivándorlás már Győr kör-

nyékére is áterjedt, s ekkor főleg ezt a vidéket, valamint a Pannonhalmi-dombság, a Rábaköz és a Cser sűrűn lakott falvait érintette. A kivándorlók döntő többsége agrár-, ill. ipari proletár volt, ezzel is igazolva a hazai kapitalizmus elmaradottságát. A korabeli Magyarországról történő kivándorlás 1899 és 1913 között volt a legnagyobb méretű, amikor a csupán kikötői feljegyzésen alapuló, csak Amerikába vándoroltak száma csaknem 1,4 milliót tett ki. Ezen belül is az 1905–1907 közötti három évre jutott a 15 év kivándorlásának 38%-a.

Győr-Sopron megye jelenlegi területének kivándorlási adatait nincs módunkban pontosan rekonstruálni, s a méretek tekintetében csupán adalékok állnak rendelkezésre. Az akkori Győr és Sopron megye területéről pl. 1899 és 1913 között 17 534-en távoztak külföldre, s Moson megyéből csupán 1903–1904-ben 2377-en vándoroltak ki. A terület tényleges szaporodásának század eleji rohamos csökkenése viszont arra utal, hogy megyénk kivándorlási aránya erősebb volt az országos átlagnál. 15 év alatt országos átlagban ugyanis 100 lakosra 4,6 kivándorló jutott, ugyanakkor Győr-Sopron megyében ez az arányszám számításaink szerint 6,2 volt. A kivándorlás okozta emberveszteség tekintetében azonban megyénk mégis kedvezőbb helyzetben volt a különösen elmaradott É-i, ill. ÉK-i megyékhez viszonyítva, ahol a természetes szaporodást jóval meghaladó százalékos értékű volt a kivándorlás volumene (Abaúj-Torna 180%, Zemplén 140%). Az akkori Moson, Sopron és Győr megye természetes szaporodásának 20, 40, ill. 60%-át vitte el a kivándorlás.

Az első világháború után mind a magyar hatóságok, mind az amerikai ügynökségek erősen korlátozták az Amerikába való kivándorlást. A kivándorlást előidéző okok azonban nem szűntek meg, sőt, a két világháború között a taszító tényezők – a gazdasági prosperitás hiánya – még tovább növekedtek.

A falusi térségek agrár-telítettségét jelzi pl. az a tény, hogy a csornai járás területén 9, a győri járás területén 11, a kapuvári és soproni járás területén 7–7, a mosonmagyaróvári járásban pedig 3 olyan település volt, ahol az egy lakosra jutó földterület nem haladta meg az egy hektárt. Ez az adat is nyilvánvalóan igazolja, hogy a két világháború között már krónikussá vált az agrárterületek túlnépesedettsége, ami ugyanakkor gátolta a mezőgazdasági technika korszerűsítését, a bővített újratermelés kibontakozását.

A megye keresőinek egyre nagyobb hányada került az ipari, ill. az agrárproletári kategóriába, ami csak növelte a társadalom belső feszültségét. Az 1929–1933. évek gazdasági válsága idején – a rövid ideig tartó ipari fellendülés után – a foglalkoztatottság a mélypontra zuhant. 1930-ban még csak az elején vagyunk a gazdasági válságnak, mégis az ekkori népességösszeírás statisztikája 39 községhez jegyzi a következő sorokat: „Cselédség számának csökkenése”, „Nincstelenek elköltözése”, „Kivándorlás Canadába”. Ennek a 39 falunak népességszökkenése 10–20% között ingadozott; néhány község esetében azonban a 20%-ot is meghaladta. A megyében mindössze öt községben volt pozitív értékű a vándormozgalom, s a többi 169 faluból elvándorlás történt. A migrációban szereplő agrárnépesség szinte teljes egészében eltávozott a megye területéről, mivel az 1920-as években relatíve a városok népessége is csökkent.

A 30-as években a falusi népesség elvándorlása tovább fokozódott, de a városok akkori ipari fellendülése folytán az elköltözők nagyobb része már a megye városaiban talált munkaalkalmat. A háború éveiben jelentősen fokozódtak az ipari beruházások, s

a városok halmozódó új munkahelyei jelentősen növelték a falvak népességének városokba való özönlését. Győr dinamikus iparosodása a környező települések népessége egy részének foglalkozási átrétegződését is megindította, azaz ekkor alakultak ki a város inga-vándorzónáinak csírái.

Megállapítható tehát, hogy Győr-Sopron megye iparosodása a kapitalizmus korában nem volt olyan mérvű, ami elégséges lett volna a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő helyben való foglalkoztatásához. Az ipari fejlődésnek ez a viszonylag alacsony üteme váltotta ki a fölös munkaerőnek a területéről való csaknem folytonos elvándorlását, s emiatt volt megyénk a kapitalizmus időszakának egyik legtipikusabban népességkibocsátó területe.

IV. A szocialista társadalmi-gazdasági átalakulás hatása Győr-Sopron megye népesedési folyamatára

1. A megye település- és népességföldrajza a szocialista termelési mód kialakulása idején

Győr-Sopron megye termelőeszközei mind a mezőgazdaságban, mind az iparban igen súlyos károkat szenvedtek a háború idején. A háború pusztításai utáni gazdasági kibontakozás, az élet újrakezdése a mezőgazdaságban azzal kezdődött, hogy jogos tulajdonosai között szétosztották az évszázados latifundiumokat, amelyek korábban a megye földterületének csaknem felét foglalták el. A földosztás során 32 661 nincstelen, ill. kevés földdel rendelkező parasztcsalád jutott földhöz, s a megye területén összességében mintegy 300 ezer kat. hold földet osztottak ki. Ezen túlmenően 9077 napszámos és gazdasági cseléd kapott házat és 10 582 család részesült házhely-juttatásban.

A 40-es évek végén itt is állami tulajdonba kerültek a gyárak és bankok, a kereskedelmi, kulturális, valamint más intézmények. Folyamatosan megvalósult a városok ipari bázisának újjáépítése és korszerűsítése. Emellett számos új ipari üzem is létesült.

Az iparban — különösen Győr és Mosonmagyaróvár iparában — bekövetkező lendületes fejlődés, valamint a mezőgazdaságnak kezdetben kisárutermelő, majd később uralkodóan szocialista nagyüzemi jellege alapvető változást eredményezett a megye népességföldrajzi arculatában. A kezdeti extenzív gazdasági fejlődés különböző időszakaiban az ország egyes területeinek népesedésére ható pozitív és negatív tényezők váltakozóan jelentkeztek. Győr-Sopron megyében azonban erősebbek voltak a népesedés pozitív hatású gazdasági-társadalmi tényezői, melyeknek következtében a 20 éves időszakban a jelenlevő népesség száma jelentősen megnövekedett. A pozitív hatások különösen a népesség társadalmi—foglalkozási struktúrájának megváltozásában, a mind teljesebb foglalkoztatottságban mutatkoztak meg, amelyek lényegesen módosították a népesség elhelyezkedésének korábbi térbeli rendjét is. A megye gazdasági szerkezetében végbement nagy fejlődés eredményeként 1949-től 1970-ig az össznépesség 363,702 ezerről 403,9 ezerre növekedett; ez *összeségében 11,0%-os tényleges népességnövekedés*. Az időszak második évtizedének alacsony természetes szaporodása (4,5%) és ennek következtében alacsony tényleges népességfejlődése (3,5%) ellenére a két évtizedre átlagolt évi 0,55%-os népességnövekedési ütem magasabb volt a kapitalizmus nyolc évtizedének átlagosan 0,41%-os évi tényleges szaporodási értékénél.

A megye felszabadulás utáni népességfejlődése azonban korántsem volt egyenletes, főleg az első és a második évtized egymástól lényegesen eltérő természetes szaporodási értéke miatt (13. táblázat), de jelentős volt az évtizedeken belüli — különösen az 1949 és 1960 közötti — ingadozás mértéke is.

Az 1950-es évek elején élte át Győr-Sopron megye népessége a legrohamosabb tényleges fejlődést; 1956. január 1-ig a terület össznépessége már elérte a 400 ezer főt. Ez a népességnövekedési ütem minden évben az évi 1%-os értéket is meghaladta,

13. TÁBLÁZAT

Magyarország és Győr-Sopron megye népességszámának és népsűrűségének alakulása 1949 és 1970 között

Terület	A népesség száma és népsűrűsége az				
	1949	1955	1960	1965	1970
	évi adatok alapján (1000 főben)				
Magyarország (93 031 km ²)	9205	9839	9961	10 113	10 316
Index 1949=100,0	100,0	106,9	108,2	109,9	112,1
Népsűrűség	98,9	105,7	107,2	108,7	110,9
Győr-Sopron megye (4014 km ²)	364	394	391	399	404
Index 1949=100,0	100,0	108,2	107,5	109,6	111,0
Népsűrűség	90,6	98,1	97,4	99,4	100,7

14. TÁBLÁZAT

*Az illegálisan külföldre távozottak száma területi részletezésben
(Rendőrségi kijelentés – lakóhelyi – alapján)*

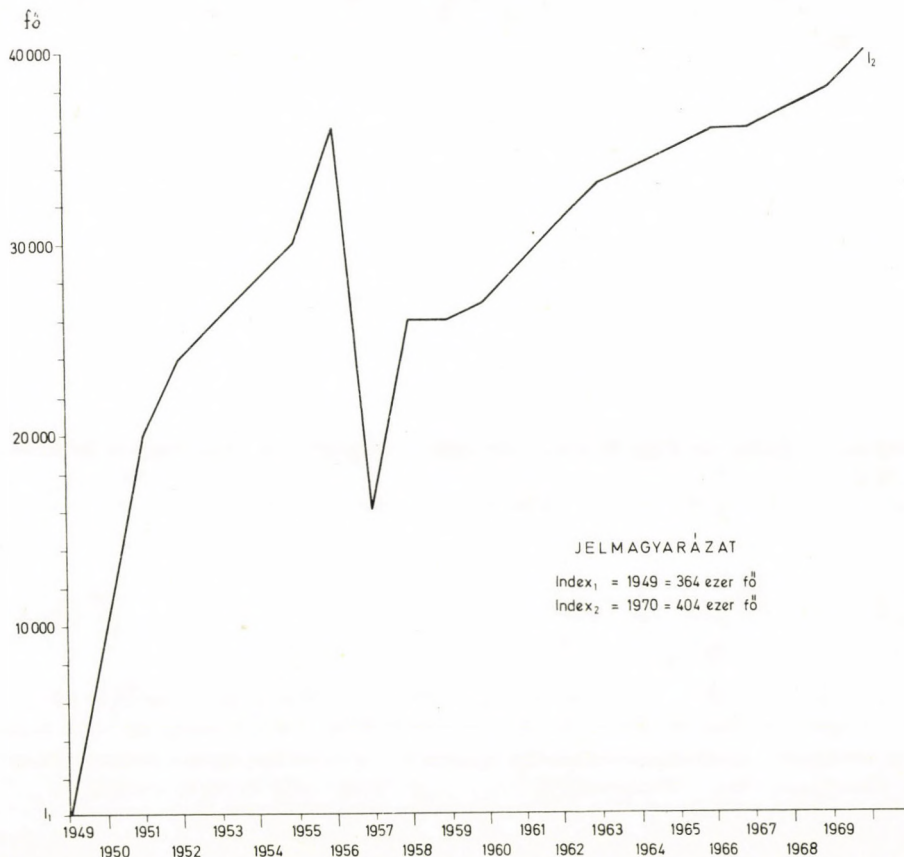
Utolsó állandó lakhely	Férfi	Nő	Összesen
Csornai járás	927	273	1 200
Győri járás	1 129	352	1 481
Kapuvári járás	955	319	1 274
Mosonmagyaróvári járás	1 047	603	1 650
Soproni járás	845	505	1 350
<i>Járások együtt</i>	4 903	2 052	6 955
Győr	2 263	1 302	3 565
Mosonmagyaróvár	821	493	1 314
Sopron	2 789	2 252	5 041
<i>Városok együtt</i>	5 873	4 047	9 920
<i>Győr-Sopron megye összesen:</i>	10 776	6 099	16 875

mivel a 7 éves időközben a helyben lakó népesség száma 9,9%-kal növekedett (évi átlag 1,4%).

Az 1950-es évek elejéről az évenkénti természetes szaporodás százalékos értékére vonatkozóan nincs megfelelő adat, azonban a megye 10 éves természetes szaporodási értéke igen magas volt (11,9%). Ez az érték jelentősen meghaladja az országos átlagot (10%), de nyilvánvaló, hogy az 50-es évek elejének e magas megyei természetes szaporodási értékéhez jelentős mértékben járulhatott hozzá a területre való bevándorlás. A természetes szaporodás 50-es évekre vonatkozó százalékos értékeivel számolva a megye tényleges népességfejlődésének mintegy harmadát a bevándorlás adta.

Az 50-es évek elejének igen magas bevándorlását az alábbi pozitívan ható tényezők együttesen eredményezték:

– az extenzív iparfejlesztés munkaerő-szükséglete (elsődlegesen Győrben és Mosonmagyaróváron);

9. ábra. Győr-Sopron megye tényleges népességének alakulása 1949–1970 között

- a megritkult – korábban német nemzetiségű – határmenti települések más megyékből is történő feltöltődése;
- a megye területén szervezett 16 állami célgazdaság – amelyek együttesen mintegy 80 ezer holdon gazdálkodtak – munkaerő-szükséglete;
- a modern erdőgazdálkodás megszervezése (73 ezer holdon).

E két utóbbi tényező vonatkozásában a megye országosan is úttörő szerepet játszott, mivel az állami és erdőgazdaságok már az 50-es évek elején a megye összterületének 22,5%-át foglalták el, s több mint 10 ezer munkást, közel 1400 alkalmazottat foglalkoztattak.

A 9. ábra vonaldiagramja szemléletesen tárja elénk a megye 50-es évek elején végbe ment intenzív népességfejlődését, majd az 1956-os ellenforradalom okozta igen súlyos visszaesést. Rendőrségi kijelentés (lakóhelyi) alapján kíséreltük meg rekonstruálni az 1957 elejéig illegálisan külföldre irányuló migráció mértékét. Az adatok alapján a megye területéről ebben a válságos időszakban csaknem 17 000-en távoztak külföldre (14. táblázat).

A disszidálás okozta embervesztés az 1956. évi mintegy 400 ezer fős tényleges népességhez viszonyítva több mint 4,2%-os visszaesést jelentett. Lényeges különbség mutatkozik a falusi és városi régió között: míg a falvak lakosságának 2,3%-a távozott külföldre, addig a városokban ez az arányszám a 9,4%-ot is elérte. Tehát a városok disszidálása több mint négyszeresen haladta meg a falvak értékét.

E szomorú statisztikai adatok többek között arról is tanúskodnak, hogy az illegálisan külföldre távozottak aránya országosan a megyében volt a legmagasabb. Az országos átlag ugyanis a 2%-os értéket sem érte el.

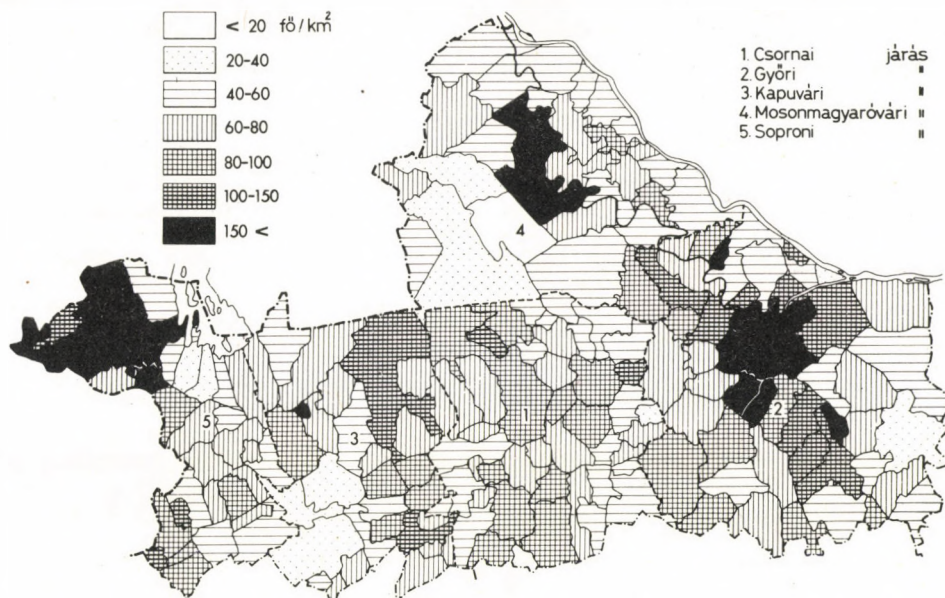
A megye népességének ilyen arányú külföldre távozásában – az 50-es évek személyi kultusza idején általánosan érvényesülő helytelen politikai és gazdasági vonalvezetés mellett – a megye sajátos földrajzi körülményei is közrejátszottak. Különösen Sopron vidékét és az Ausztriával határos más övezeteket az 50-es évek elején nem fejlesztették megfelelően, s a korábban eme viszonylagosan fejlettebb gazdasági szinten álló területek sok tekintetben visszaestek. Az objektív gazdasági okok mellett a nagymérvű disszidálásnak megvoltak a helyi szubjektív tényezői is. Az ellenforradalom idején az Ausztriával határos területekre a nyugati propaganda sokkal közvetlenebbül hatott. Emellett a népesség hangulatára az is kedvezőtlenül hatott, hogy az ország más területeiről a kivándorlók tömegei nagyrészt a megyén keresztül haladtak át.

Az 1956-os népességvesztésért Győr-Sopron megye csak tíz év eltelté után tudta pótolni. A reprodukcióhoz tehát sokkal több időre volt szükség, mint a háború után. Ez elsődlegesen a népesség természetes szaporodásának zuhanásszerű csökkenéséből adódott, amelyet tovább fokozott az a körülmény is, hogy a disszidálás elsődlegesen a produktív korúak sorait ritkította. Ugyanakkor az ellenforradalom után a megye gazdasági fejlődése erőteljesebbé vált, jelentős újabb ipari és mezőgazdasági beruházások segítettek elő a terület gazdasági fejlődését. A 9. ábra szemléletesen mutatja, hogy 1958 után a népesség tényleges növekedése – alacsony népesedési rátával ugyan – nagyrészt kiegyenlítetté vált.

Amint már arról szó esett, Győr-Sopron megye népsűrűsége a XX. sz. folyamán elvesztette korábbi vezető helyét. A századforduló tájától az iparilag intenzíven fejlődő Komárom megye, valamint a budapesti ipari övezetet magába foglaló Pest megye népsűrűsége maga mögé szorította Győr-Sopron megyét. Szabolcs-Szatmár megye kiemelkedően magas természetes szaporodási értékével ugyancsak sűrűbben benépesült területté vált.

Az 1960-as népszámlálási adatok alapján megszerkesztett népsűrűségi térkép (10. ábra) arról tanúskodik, hogy a megyén belüli népsűrűségi differenciák a múlthoz képest elmélyültek. Különösen megnőtt Győr vonzáskörzetében a népsűrűség. A Rábaköz középső részén, továbbá Sopron és Mosonmagyaróvár közvetlen vonzáskörzetében a magas népsűrűségű övezetek ugyancsak megmaradtak, elsődlegesen a fő közlekedési útvonalak mentén. Ezzel szemben a város- és közlekedés-árnyékban levő települések népességének folytonos csökkenésével az át nem rétegződő agrártérsegek népsűrűsége igen erősen – néhol az 1869-es év színvonalára – esett vissza (5. ábra). Az egyes övezetek közötti rohamos népsűrűségi differenciálódási folyamat gazdasági okaira a tényezők részletes elemzése során még visszatérünk.

A III. fejezetben fő vonásaiban már áttekintést adtunk a településhálózat kialakulásáról, a települések nagyság szerinti területi differenciáltságának természet- és gazdaság-földrajzi tényezőiről, történelmi okairól. A múltból örökölt településföldrajzi saját-

10. ábra. Győr-Sopron megye népsűrűsége (1960)

ságok lényegének megismerése érdekében főleg a megye település-nagyságcsoportjainak földrajzi elemzését és értékelését kellett elvégezni. A vizsgálat az 1960. évi közigazgatási egységek alapján történt, mert ekkor még nem indultak meg a közigazgatási egységesítések és így a településföldrajzi szempontból falunak számító egységek jobban számszerűsíthetők voltak, s az országos adatokkal való összehasonlítás is realisabb eredményre vezetett.

A megye településeinek és a terület nagyságának összevetése alapján leszögezhető, hogy Győr-Sopron megyében az *egységnyi területre jutó falusűrűség az országos átlagnál magasabb*, mivel megyénkben 4,4 (15. táblázat), országosan pedig 3,5 (16. táblázat) falu és város jut 100 km² -re.

A megye össztelepüléseiből az 500 fő alatti apró települések aránya (13,0%) kisebb az országos átlagnál (18,4%). Ez a körülmény elsődlegesen annak a következménye, hogy a törpefalvak legnagyobb számban és arányban főként Dél- és Nyugat-Dunántúl megyéiben találhatók (pl. Baranyában 1960-ban 154). A 2000 főig terjedő négy legkisebb település-nagyságcsoporthoz tartozó falvak együttes számából már világosabban kitűnik, hogy megyénkben is főleg a kis népességű tömörülések a jellemzőek. A 2000 lélekszám alatti falvak együttesen a megye összes településeinek csaknem 4/5-ét (79,6%) teszik ki, s e nagyságcsoporthoz tartozó 1960-ban a megyék lakóinak 36,2%-a. Országos összesítésben ez az arány kevésbé kedvezőtlen (16. táblázat), mivel a közigazgatási és valamennyi infrastrukturális ellátottság szempontjából kedvezőtlennek ítélt kis népességű tömörülések az össztelepülésekből számszerűleg ugyancsak magas (69,9%) arányban részesednek, de a népességnek mindössze 20,4%-át tömörítik e kategóriák.

Győr-Sopron megye településállományából különösen hiányoznak azok a nagyobb népességtömörülések, amelyek közül az előnyös földrajzi helyzetben levő közepes és

15. TÁBLÁZAT

Győr-Sopron megye népességének tömörülése a települések nagyságcsoportjai szerint (1960. január 1.)

Sorszám	A települések népességi nagyság- csoportjai	A települések nagyságcsoportjainak részesedése			
		a megye özssteleplüléseiből		a megye össznépességéből	
		számban	%-ban	számban	%-ban
1	499	23	13,0	7 223	1,85
2	500 – 999	46	26,0	34 289	8,6
3	1000 – 1499	46	26,0	56 638	14,2
4	1500 – 1999	26	14,6	44 992	11,5
5	2000 – 2999	19	10,6	46 500	11,9
6	3000 – 4999	11	6,6	41 470	10,6
7	5000 – 9999	2	1,05	15 722	4,0
8	10000 – 19999	1	0,55	10 899	2,75
9	20000 –	3	1,6	133 154	34,6
10	Összesen:	177	100,00	390 887	100,00

16. TÁBLÁZAT

Magyarország népességének tömörülése a települések nagyságcsoportjaiban (1960. január 1.)

Sorszám	A települések népességi nagyság- csoportjai	A települések nagyságcsoportjainak részesedése			
		az ország özssteleplüléseiből		az ország össznépességéből	
		számban	%-ban	számban	%-ban
1	– 499	601	18,4	204 146	2,1
2	500 – 999	812	24,8	596 819	6,0
3	1000 – 1499	560	17,1	690 607	6,9
4	1500 – 1999	314	9,6	542 646	5,4
5	2000 – 2999	398	12,2	949 095	9,7
6	3000 – 4999	313	9,6	1 198 216	12,0
7	5000 – 9999	159	4,8	1 102 250	11,1
8	10000 – 19999	69	2,1	923 520	9,3
9	20000 –	46	1,4	1 929 139	19,4
10	Budapest	1	0,0	1 804 606	18,1
11	Magyarország összesen:	3273	100,0	9 941 044	100,0

nagy falvak perspektivikus gócai lehetnének a szocialista településhálózatnak. Ugyan-
csak előnytelen, hogy a meglevő közepes és nagyobb tömörülések földrajzi eloszlása is
igen egyenetlen. A 2000 és 5000 közötti közepes, ill. nagy falvak aránya mindössze
17,2% a megyében (országosan 21,8%), amelyben azonban a megye népességének
22,5%-a lakik. E nagyságcsoportba tartozó települések zöme viszont szűk területen,

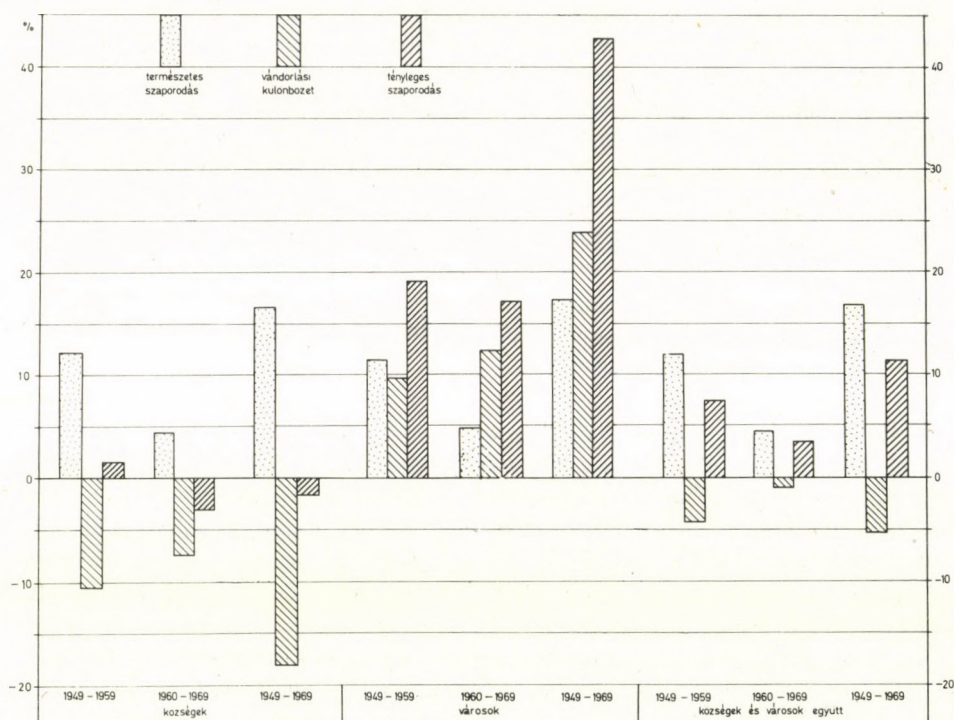
döntően Győr és Mosonmagyaróvár vonzáskörzetében helyezkedik el, s jelentős területeken – különösen a Rábaköz D-i részétől félkörben Sopronig – nem található közepes és nagy népességi tömörülés.

A közelmúltban a 10 ezer körüli lélekszámot tömörítő Csorna és Kapuvár várossá nyilvánításával *egyetlen falu sem tartozik a magas, 10 ezer körüli lakost tömörítő település-nagyságcsoportba*. Az 5–10 ezres nagyságcsoport alsó határán levő Győrszentiván és Ménfőcsanak viszont a közelmúltban Győr közigazgatási egységébe került, más győri agglomerációba tartozó településekkel együtt.

2. A népesség területi átrétegződésének folyamata, a vándorlások térbeli szerkezete

E fejezetben mutatjuk be Győr-Sopron megye foglalkozási–területi átrétegződésének folyamatát, különös tekintettel arra, hogy az egyes régiók pozitív, ill. negatív előjelű vándormozgalmában milyen tényezők játszottak kiemelkedő szerepet. A falusi és városi régió közötti vándorlások, átrétegződési formák jellegének, gazdaságföldrajzi összefüggéseinek elemzése mellett fő cél a *foglalkozási–területi átrétegződésben hasonlóan viselkedő területek típusainak bemutatása*. Az egyes területi típusok elhatárolásánál, vagyis a különböző népességeadó és népességvonzó körzetek, zónák kategóriáinak meghatározásánál alapvető tényezőként a foglalkozási szerkezetben bekövetkezett változásokat vettük figyelembe. A szocialista társadalmi munkamegosztás fejlődésének regionális eltéréseiből adódó különbségek, vagyis a gazdasági fejlettség területi mutatóinak differenciái jelentik a legfontosabb taszító és vonzó tényezőket. A foglalkozási szerkezet regionális különbözőségei, azaz az ipari beruházások területi eloszlása nagyrészt a földrajzi adottságok függvénye, mivel az elsődlegesen a város- és közlekedéshálózathoz igazodik (különösen energiaforrásokban szegény területeken).

Az országos viszonylatban már korábban is jelentős ipari bázissal és magas szintű mezőgazdasági kultúrával rendelkező Győr-Sopron megye népességföldrajzi képét, a termelőerők térbeli megoszlását a felszabadulást követő gazdasági változások és folyamatok lényegesen módosították. A megye termelőerőinek több mint 20 éves fejlődésében, területi differenciálódásában végbement változások többnyire – különösen a 60-as évektől kezdődően – szervesen illeszkednek a szocialista gazdasági építés általános folyamatához, a termelőerők területi elhelyezkedésében a racionális szerkezeti arányok kialakításának általános tendenciájához. Minthogy az elmúlt negyedszázad gazdasági fejlesztése területileg differenciáltan zajlott le – amely növelte a termelőerők térbeli koncentrációját és elősegítette a területi munkamegosztás kiszélesedését –, a megye népessége területi átrétegződésében is fellelhetjük ezen általános tendenciákkal megegyező migrációs folyamatokat. Ugyanakkor a megye népességének foglalkozási–területi átrétegződésében *sajátos megjelenési formákat* is fellelhetünk. Az általános tendenciáktól való eltérések különösen az egyes időszakok erősen *különböző intenzitású fejlesztéseiben* nyilvánultak meg. Az 50-es években a megye ipari és mezőgazdasági adottságainak nem megfelelő értékelése, ezen belül is a nyugati határovezet alacsony szintű fejlesztése miatt egyes övezetek mezőgazdasági népességének elvándorlása a kívánatosnál nagyobb arányú volt. A városok iparának

11. ábra. Természetes szaporodás, vándorlási különbözet és tényleges szaporodás 1949 és 1969 között

nem kellő ütemű fejlesztése miatt azonban az agrártermelésből kivált mezőgazdasági dolgozók, a felnövekvő nemzedék, s a munkát kereső nők jelentős része elvándorolt a megyéből. Jelentős *fordulat* ebben a tekintetben csak a 60-as évek elején következett be, amikor a gazdasági fejlettség, ill. a fejlesztés arányai és a jelentkező új munkaerő egyre inkább egyensúlyba került a megyében.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése (1959) után törvényszerűen újabb tömegben szabadult fel az agrártársaságról munkaerő, ez azonban már jórészt a megye területén belüli foglalkozási—területi átrétegződésben oldódott fel. A népesség belső vándorlásának eme megváltozott jellegét, vagyis megyén belüli regionális lebonyolódását igazolják Nagy K.-nak (1969) a területi vándormozgalom alakulására vonatkozó számításai, amelyek alapján a 60-as évek második felében az ország valamennyi területe között már éppen Győr-Sopron vándorlási mérlege volt a legkiegyenlítettebb. Az ipari munkahelyek halmozódása és a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő közötti összhangra utal az az adat is, hogy a megyék közötti keresztvándorlás mértéke Győr-Sopron megye esetében volt a legkisebb, s így az el-, ill. odavándorlás értékei csaknem teljesen kiegyenlítették egymást (1965—1967 között 0,2%).

A népesség térbeli mozgásának, a népességet felvevő és leadó területek típusainak részletes elemzése előtt szükséges áttekinteni a felszabadulás utáni népességmozgások

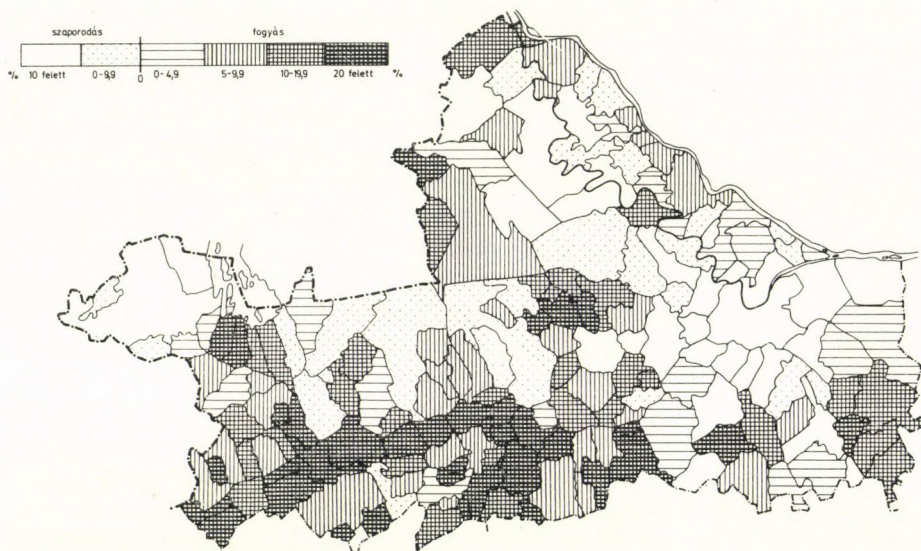
pozitív, vagy negatív mérlegét, főleg a természetes és a tényleges népességfejlődés viszonyszámainak tükrében.

A 11. ábra összefoglalja az 1949 utáni természetes és tényleges szaporodás értékeit, valamint a kettő közötti pozitív, ill. negatív mérlegből adódó vándorlási különbözetet. A községekre és városokra készített oszlopdiagram megfelelően összegezi az elmúlt két évtized során a szocialista ipari és terciér ágazatok, valamint a mezőgazdaság fejlődésében törvényszerűen bekövetkező népességszívó és taszító hatásokat. A diagram ezen túlmenően szemléletes képet nyújt a szocializmus építésének első és második évtizede közötti, egymástól merőben eltérő demográfiai mutatóiról is. Győr-Sopron megye falusias települései fő demográfiai adatainak összesítése szerint 1949 és 1959 között csaknem 27 ezren hagyták el a mezőgazdaságot. Mivel ebben a tíz évben a természetes szaporodás az agrár-falusias övezetben még több mint 35,5 ezer fő volt, a tényleges szaporodás összesítése még pozitív értéket mutatott. A mezőgazdasági népesség csökkenésének intenzitása azonban már ebben az időszakban is meghaladta az országos átlagot, mivel míg országos átlagban ebben az évtizedben 2,5%-kal emelkedett a falusi lakosság száma, addig Győr-Sopron megyében csak 1,5%-kal.

1960 és 1969 között a községek természetes szaporodásának %-os értéke a korábbi-
nak 38%-ára esett vissza, a vándorlás üteme viszont 7,5%-os szinten maradt. Így az egyenleg ebben a tízéves időszakban már – 3,2%-os volt (országosan 2,4%). Ez utóbbi évtizedben a falusi lakosság számának jelentős csökkenése miatt a községek népességszáma a húsz évvel azelőttihez viszonyítottan is visszaesett. A fenti adatokkal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy Csorna és Kapuvár népesedési adatai is a községek összesítő adataiban szerepelnek. Bár a két település a közelmúltban városi rangra emelkedett, népesedési adataikat nem lett volna célszerű összevonni a megye három nagyobb városának adataival, mivel mind Csorna, mind pedig Kapuvár migrációs jelenségei inkább hasonlítottak a mezőgazdasági területekéhez, mint a városokéhoz. A korábbi időszak nem kellő mértékű ipari fejlődése miatt ugyanis mindkét rábaközi település vándorlási mérlege negatív értékű volt.

Az ipar dinamikus fejlődése, a városok központi szerepkörének bővülése következményeként a két évtized összesített vándorlási egyenlege a városokban természetesen pozitív értékű volt. Az időszak első évtizedében Győr, Mosonmagyaróvár és Sopron együttes vándorlási nyeresége (10 700 fő; 9,7%) még nem haladta meg ugyan a magas természetes szaporodás volumenét (12 600 fő; 11,5%), de a második évtizedben a városok tényleges szaporodásának már több mint kétharmada a mezőgazdasági régióból való beköltözésből származott. Az iparosodó városok népességtömörítő hatását még ezek a magas értékű összesítő számadatok sem fejezik ki megfelelően, mivel a városok övezetében levő, s kedvező közlekedési adottságokkal rendelkező községek magas tényleges népességnövekedése is – az ide történő nagymérvű bevándorlás révén – a városok szívó hatásának volt köszönhető. Néhány agglomerációs övezetbe tartozó községbe való beköltözés intenzitása hasonló volt a városokéhoz.

A népességkibocsátó, ill. népességszívó területi típusok elhatárolására, az okok elemzésére a megye foglalkozási struktúraváltozásai kapcsán részletesen visszatérünk. Most csupán a földrajzi térben lejátszódott migráció következményeire szeretnék rámutatni. A 12. ábra településenkénti bontásban tárja fel, hogy a városok és a városi övezetek javára milyen mértékben csökkent a mezőgazdasági, városárnyékban levő

12. ábra. Győr-Sopron megye településeinek tényleges szaporodása, ill. fogyása 1949–1969 között

vidékek tényleges népessége 1949-től. A térkép tanúsága szerint tulajdonképpen valamennyi mezőgazdasági terület népessége csökkent. Ha bizonyos területi differenciákat kívánunk elhatárolni, azt csakis az intenzitás különbözősége szerint tehetjük meg. A húszéves időszakban ugyanis a 10% alatti pozitív tényleges népességfejlődést elért települések esetében is gyenge elvándorlási tendenciáról beszélhetünk, mivel ez idő alatt a természetes szaporodás %-os értéke a 15%-ot a települések nagy többségében meghaladja. A legerősebb, 10%-ot meghaladó népességkibocsátó terület a Fertő-tótól D felé kiinduló agrárövezet, amely a Cser és a Rábaköz D-i részének félkörívben elhelyezkedő aprófalvas övezetét teljes egészében magában foglalja. A megyének ebben a Ny-i és D-i, zömmel város- és közlekedésárnyékban levő övezetében mintegy 30 község népességszáma 20% feletti értékkel csökkent. Ezt az egységes övezetet a Győr–Sopron, valamint a Csorna–Szombathely vasútvonal menti települések sávja vágja el, ahol a gyenge – néhány %-os – népességszaporodást, ill. fogyást mutató községek váltják egymást. A Fertő–Hanság vidékének Ny-i és D-i peremén, valamint a Győrimedence D-i övezetének kedvezőtlen közlekedési adottságokkal rendelkező területein, továbbá a Szigetköz Öreg-Duna közelében levő falvaiban ugyancsak jelentősen csökkent a lakosság száma. A Győr–Tatai-teraszvidék D-i, ill. a Pannonhalmi-dombság K-i lejtőjéből részesülő települések népességcsökkenése ugyancsak erős volt.

A természetes szaporodás értékét meghaladó ütemű tényleges népességszám-növekedés 1949 és 1960 között mindössze 11 községre volt jellemző, amelyek közül 9 település Győr, 2 pedig Mosonmagyaróvár vonzáskörzetében helyezkedik el. A népességszívó községek száma 1960 és 1969 között nem változott, valamennyi földrajzi helyzete alapján azonban már Győr közvetlen vonzáskörzetébe került.

Feltűnő, hogy a helyi iparral rendelkező települések, s ezek között is a közlekedési csomópontnak, kereskedelmi, kulturális, szociális és egészségügyi központnak számító

Csorna és Kapuvár nem jelentettek számottevő népességmegtartó erőt a vizsgált két évtizedben.

A két település negatív értékű vándorlási egyenlege az elmúlt 20 évben 11,8, ill. 15,6%, holott e két nagyközség a megye településállománya csaknem felének köz-igazgatási központja volt. Kapuvárott 1960 és 1970 között az elvándorlás üteme (9,4%) mintegy 40%-kal haladta meg a természetes szaporodás százalékos értékét. Tehát népességének abszolút száma is jelentősen visszaesett. A népesedés területi differenciáltsága döntően az egyes települések, településcsoportok földrajzi helyzetének, a városoktól, fő közlekedési útvonalaktól való távolságának volt a függvénye.

A vándormozgalom, vagyis a mezőgazdasági területek fölös népességének folyamatos csökkenése a társadalom fejlődésének természetes, egyben szükségszerű velejárója. Szükségszerű volta abban a gazdasági törvényszerűségben mutatkozik meg, hogy egyik legfontosabb előfeltétele az ipar fejlődésének, a városiasodásnak, a mezőgazdasági termelés intenzifikálásának. Tudvalevő, hogy a mezőgazdaságban a bővített újratermelés csak azon a módon valósítható meg, ha a nagyüzemek gépesítésével, a növénytermesztés kemizálásával, az állattenyésztés gépesítésével stb. a fölös agrár-népesség felszabadul.

Győr-Sopron megye példája különösen erősíti a fenti megállapítást. A megye mezőgazdaságának 1959 márciusában befejeződött szocialista átszervezése óta a mezőgazdasági termelés intenzifikálásában jelentős és élenjáró eredmények születtek. A termelvények volumene ugyanis oly módon növekedett, hogy a megye mezőgazdasági népessége, agrár keresőinek száma rohamosan visszaesett. Ez természetesen a termelékenység, valamint a jövedelmezőség szempontjából döntő kérdés. A mezőgazdasági népesség csökkenése ugyanakkor az ipar, a szolgáltatások, az infrastruktúra-fejlődés munkaerő-fedezetének is egyik legfontosabb forrása volt.

Most az ipar és a mezőgazdaság számszerű fejlettségi mutatóinak tükrében vizsgáljuk meg a mezőgazdasági népesség foglalkozási és területi átrétegződését, a vándorlások térbeli szerkezetét. A gazdasági fejlettség járási mutatóira vonatkozó adatokat *Bartke I. – Kulcsár V.* (1968) munkájából merítettük. Az iparban és a mezőgazdaságban termelt korrigált nemzeti jövedelem 1000 lakosra jutó együttes fajlagos értékében megadott mutatószámok alapján – mint azt korábban említettük – Győr-Sopron megye a gazdaságilag közepesen fejlett kategóriába tartozott, bár e kategória felső határához közel.

Az 1965-ös adatok szerint az iparban és a mezőgazdaságban együttesen megtermelt korrigált nemzeti jövedelem szintje alapján a *győri és a mosonmagyaróvári járás* a *fejlett* területi kategóriába tartozik, ugyanakkor a közigazgatási egységesítés előtti *soproni és kapuvári járás* már csak a *közepesen fejlett*, míg végül a *csornai járás* az *elmaradott* kategóriába sorolható. A II. fejezetben tárgyalt országos példák tükrében már világossá vált, hogy a népesedés intenzitása szempontjából a korrigált nemzeti jövedelem megtermelésében az *ipar* jelenléte, adott területen belüli szerepe a döntő tényező; nem véletlen, hogy a győri és a mosonmagyaróvári járás – amely fejlődő ipari övezetet és fejlett mezőgazdasággal rendelkező területet foglal magába – népessége nőtt a legjobban. A magasabb gazdasági fejlettségi szint és az ipar magasabb részesedése (73,7, ill. 47,1%) miatt e két járásban – városok nélkül is – alacsonyabb volt a népesség vándorlási vesztesége (+0,1, ill. -1,4%). Ezzel szemben a csornai és a kapuvári

járásban, ahol a mezőgazdaságnak a korrigált nemzeti jövedelemből való százalékos részesedése 86,4, ill. 72,9 százalékos volt 1965-ben, a népesség tényleges fogyása az utóbbi 10 évben a 6% körüli értéket érte el. Bár a soproni járásban magas volt az iparnak a korrigált nemzeti jövedelemből való részesedése (61,8%), annak fejlettségi szintje viszont sokkal alacsonyabb volt a két előbb említett iparosodott járásénál.

Ennek következtében a Cser vidékének településeiből a Rábaköz községeihez hasonlóan magas arányban vándoroltak el. Tehát a Győr-Sopron megye járásaira vonatkozó gazdasági fejlettségi mutatók, valamint a migrációra vonatkozó adatok összevetése ugyanazt a szoros összefüggést mutatja, ami a megyék viszonylatában már igazolódott. Sajnos, a járásoknál kisebb gazdasági-népesedési körzetek elhatárolására vállalkozni nem lehetett, mivel az ehhez szükséges gazdasági fejlettségi mutatók nem álltak rendelkezésre. Azonban már a járási gazdasági fejlettségre és a népesedésre vonatkozó adatok összevetéséből is levonható az a következtetés, hogy nem csupán a megyei, hanem minden bizonnyal a kisebb gazdasági körzetek pozitív vagy negatív értékű migrációjában is az ipari fejlettség — vagy fejletlenség — szintje döntő.

Az iparnak adott terület népességmegtartásában betöltött kiemelkedő szerepe illusztrálására egy negatív példa szolgáljon igazolásul. Ismeretes, hogy Győr-Sopron megye egyik legkedvezőbb természeti adottságokkal rendelkező mezőgazdasági területe a Rábaköz, ahol az elsőrendű, meszezéssel javított vályogtalajok kitűnő lehetőséget nyújtanak az intenzív mezőgazdasági termelésre. *Asztalos I.* (1968) kutatásai is azt igazolják, hogy a mezőgazdasági termelés szempontjából a Kisalföldnek ez a része kitűnő adottságokkal rendelkezik. Győr-Sopron megye 1970. évi statisztikai évkönyvének a Rábaköz növénytermelési és állattenyésztési hozamaira vonatkozó adatai is a terület gazdagságáról vallanak. Minthogy a Rábaköz gazdasági szerkezetéből jórészt hiányzik az ipar, a legerősebben népességkibocsátó területnek számít megyei viszonylatban. Tehát a II. fejezetben ismertetett Békés megyei példa összefüggésbe hozható a Rábaköz népesedési jelenségeivel. Mindkét terület adottságai, gazdasági szerkezete, s annak következményeként a migráció irányai azonosak. A fentiekből az is következik, hogy a *mezőgazdasági népesség csökkenése nem csupán a kedvezőtlen természeti adottságokkal rendelkező lejtős, eróziós, szikes, homokos stb. területek jellemzője*. A 12. ábrán látható népességcsökkenésnek legintenzívebb övezetei ugyanis nagyrészt egybeesnek a legkedvezőbb természeti adottságokkal rendelkező mezőgazdasági területekkel. A térkép a legnagyobb mérvű mezőgazdasági népességcsökkenést éppen a legtermékenyebb Rábaközben mutatja, ahol a korábbi igen magas agrárnépsűrűség — helyben levő ipar híján — folyamatosan csökkent. Tehát a rábaközi példa is igazolja, hogy a nagyüzemi mezőgazdaság fejlődésével, a termelés intenzifikálásával párhuzamosan a fejlett mezőgazdasági területek népessége is csökken. Más szóval kifejezve, minél magasabbá válik adott terület mezőgazdasági színvonala, annál inkább állandósulhat az agrárövezet népességének csökkenése. Az előbbiekből viszont logikusan következik, hogy a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő foglalkozási átrétegződése regionálisan csak akkor valósulhat meg, ha az agrártermelés intenzifikálásával párhuzamosan a területi adottságokhoz, munkaerő-tartalékokhoz igazodó iparfejlesztés, infrastrukturális beruházás is történik. Erre legalkalmasabbak a fejlesztésre kijelölt közlekedési gócpontok. Mint már említettük, a hatvanas években, s különösen annak második felében a vándorlás gazdasági indítókai

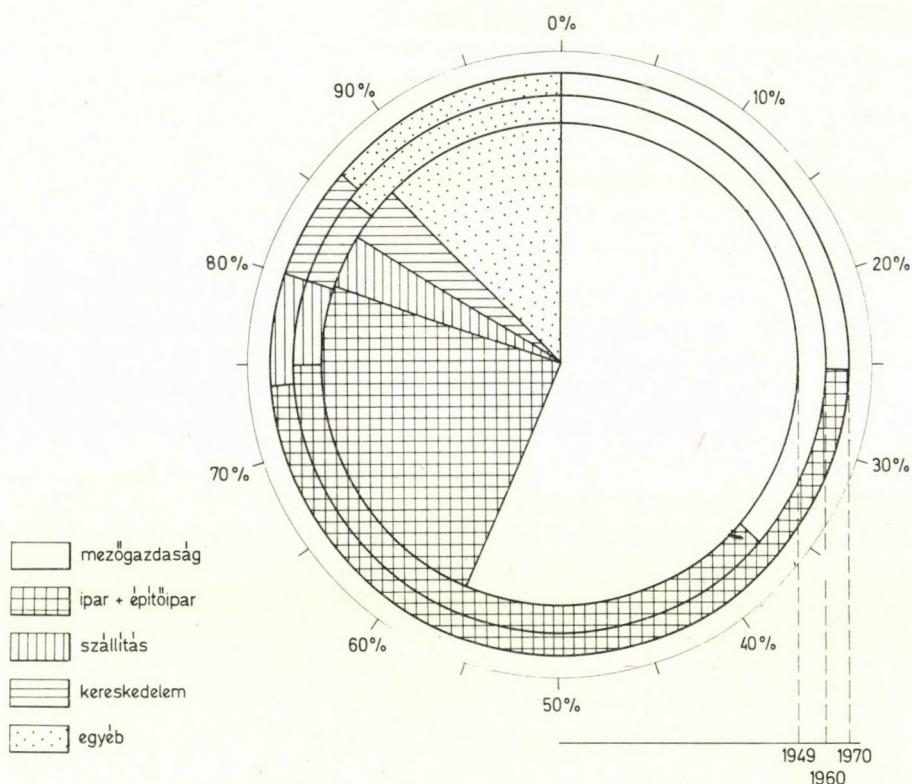
– a helyben halmozódó ipari és egyéb munkahelyek miatt – regionálisan mutatkoztak, s így a vándorlás is elsődlegesen a megyén belül realizálódott. A Győr-Sopron megyénél fejlettebb területek (Komárom, Fejér, Baranya, Borsod) azonban még ma is jelentős vonzást gyakorolnak ipari fejlődésük révén a gazdaságilag fejletlen területekre (Tiszántúl, Nyugat- és Délnyugat-Dunántúl, Tolna). Győr-Sopron tehát ez idő szerint az a terület, ahol a tágabb környezetéhez viszonyítva jelentős gazdasági feszültség nem áll fenn, s emiatt a *foglalkozási átrétegződés*, a migráció regionálisan bonyolódik le. Nagy K. (1969) táblázatai is alátámasztják ezt, ugyanis a vizsgált 10 éves belföldi állandó oda- és elvándorlások különbözete 1000 főre számítva egy évben sem érte el az 1%-ot, s 5 év esetében ez az érték nulla. A belföldi állandó elvándorlások, ill. odavándorlások tekintetében is – az 1965–1967. évek átlagában – ez a megye a legkiegyenlítettebb. Ugyanakkor az 1000 lakosra jutó megyén belüli vándorlások volumene kétszer akkora, mint a megyék közötti keresztvándorlás. Érdekes adatokat mutat az 1966. év, amikor is országosan ez az egyedüli olyan megye, amelyben az 1000 főre jutó mezőgazdasági, nem-mezőgazdasági fizikai dolgozók és szellemi dolgozók oda- és elvándorlási különbözete mindhárom esetben nulla.

A *megyék közötti kismérvű vándorlásnak* nyilvánvalóan az az oka, hogy mind az ipari, mind a mezőgazdasági beruházások volumene olyannyira kiegyenlített, hogy sem a szomszédos ipari, sem a mezőgazdasági területek között jelentős feszültség nem alakul ki. Az 1965. évi korrigált nemzeti jövedelem sűrűségi mutatója is ezt igazolja, ugyanis az ipar mutatója 6,07, a mezőgazdaságé 5,00, s így az ipar és mezőgazdaság együttes mutatója 11,07 egység. Ezek az értékek közel az országos átlagot (6,19, 4,39 és 10,58) mutatják.

3. A kereső népesség foglalkozási megoszlása, a terület nemek és korcsoportok szerinti szerkezete

Győr-Sopron megye városai a kedvező földrajzi helyzet következményeként viszonylag korábban, már a múlt század utolsó harmadában bekapcsolódhattak az ország ipari fejlődésébe. Emiatt a megye a társadalmi munkamegosztás tekintetében már a kapitalizmus korában is az élenjáró területek közé tartozott. Az ipari ágazatok kialakulásában is kivételes helyzetű volt a megye, mivel az energiaforrások és más ásványi nyersanyagok hiánya miatt itt főleg az élelmiszeripar, gépipar, majd a könnyűipar különböző ágazatai telepedtek meg. A kialakuló ipar szerkezete tehát nagyrészt összhangban volt a terület földrajzi adottságaival.

Fontos megjegyezni, hogy a vidéki viszonylatban gyors és a földrajzi adottságokhoz jól idomuló ipari fejlődés ellenére is Győr-Sopron megye a kapitalizmus mintegy nyolc évtizede alatt agrár-ipari terület maradt, ahol a nem-agrár ágazatokban foglalkoztatottak százalékos részesedése még az országos átlag szintjét sem érte el. Közismert azonban, hogy az ország átlagos foglalkozási megoszlásának kialakításában Budapest kiemelkedő szerepet játszott, mivel a fővárosban koncentráldott az ipari foglalkoztatottaknak több mint 50%-a. Emiatt tehát Győr-Sopron megyét mindenképpen az iparosodottabb megyék közé lehet sorolni; ez azonban mit sem változtat a terület alapvetően agrár-ipari jellegén, mivel a megye keresőinek 56,7%-a még 1949-ben is a mezőgazdaságban dolgozott. Ez az arány országosan 53,9% volt (13. ábra).

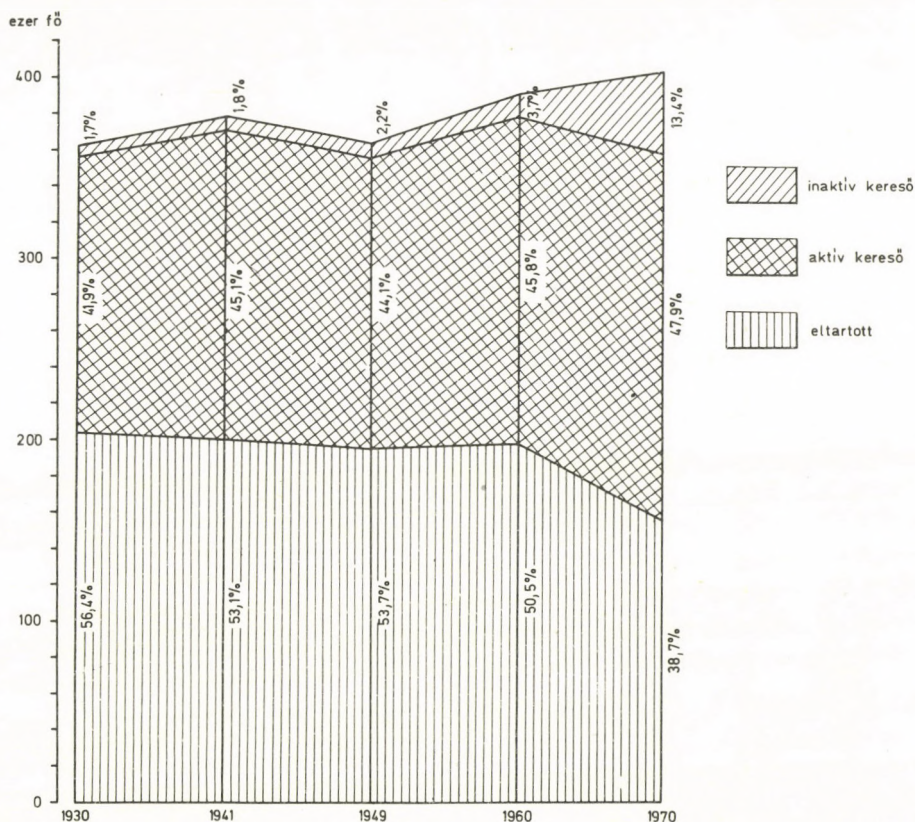

13. ábra. Győr-Sopron megye aktív kereső népességének %-os megoszlása a fő népgazdasági ágakban (1949–1970)

Az iparban és építőiparban az 1949-es népszámláláskor rögzített 23,5%-os aktív keresők szintjéhez is már nagymértékben hozzájárult a felszabadulást követő évek fejlődése. A városok iparát ért háborús károsodás miatt 1945 végén még mindig 25%-kal kevesebb munkást foglalkoztattak az üzemek, mint 1938-ban. A gyárak újjáépítésével, a termelés növekedésével párhuzamosan azonban már 1948 végén 11,5%-kal magasabb volt a munkásság száma, mint az utolsó békeévben.

A vidéki ipar nagymérvű hiánya miatt a községek egészének népessége még 1949-ben is 74,1%-os arányban a mezőgazdaságból élt. Minthogy a falusi lakosság tette ki a megye össznépességének csaknem 70%-át, a városok népességében az ipari és építőipari foglalkozásúak magas aránya csak enyhíteni volt képes a megye népességének agrár jellegét. Ugyanakkor Győr, Sopron és Mosonmagyaróvár városok a fő népgazdasági ágak szerinti foglalkozási szerkezet alapján országos viszonylatban a „legurbánusodottabb” városok körébe tartoztak, mivel 1949-ben az ipari népesség és a városok központi szerepkörére utaló tercier ágazatokban foglalkoztatottak részesedése 80–90% között volt (17. táblázat).

1949 óta a megyében az ipari fejlődés eredményeként alapvető változás zajlott le a népesség foglalkozási szerkezetében. A mezőgazdasági népesség száma a korábbiak

14. ábra. Győr-Sopron megye népességének megoszlása (változása) a gazdasági aktivitás szerint (1930–1970)

csaknem felére csökkent — s ezen belül az aktív keresők vonatkozásában a mezőgazdasági népesség aránya 56,4%-ról 25,3%-ra esett vissza —, ezzel szemben az ipari népesség száma közel 70%-kal nőtt, és így a legtöbb aktív keresőt foglalkoztató népgazdasági ágga lépett elő (23,5%-ról 48,6%-ra). A korábbi foglalkozási szerkezet gyökeres fordulatára azonban leginkább az a tény utal, hogy a kereső népesség vonatkozásában a 20 éves időszak alatt a mezőgazdaságot még a tercier ágazatokban foglalkoztatottak aránya (26,1%) is megelőzte (13. ábra). Az össznépesség foglalkozási megoszlásában a mezőgazdaság és a tercier ágazatok között ez a helycsere még nem következett be — elsődlegesen a mezőgazdasági népesség magasabb családnagysága és a jelentős számú termelőszövetkezeti nyugdíjas miatt —, de a két népgazdasági ág közötti mennyiségi különbség már így sem jelentős (alig több mint 11 ezer fő).

A foglalkozási megoszlásban bekövetkezett fordulat mellett a felszabadulást követően lényegesen megváltozott a népesség foglalkoztatottsági aránya, s a nők gazdasági aktivitása. A 14. ábra adatai szerint 1941-ben a megye össznépességének 45,1%-a volt aktív és 1,8%-a inaktív kereső. Ez a foglalkoztatottság 1949-ben még a korábbinál is alacsonyabb szintre (44,1, ill. 2,2%) süllyedt. Az ipar és a mezőgazdaság

17. TÁBLÁZAT

Győr-Sopron megye aktív keresőinek és eltartottjainak alakulása a fő népgazdasági ágakban városok és községek szerint (1949–1970)

Terület, településcsoport	Az aktív kereső népesség és eltartottjaik közül							
	mezőgazdasági						ipari és építőipari	
	1949		1960		1970		1949	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Győr	7 114	11,2	6 078	8,0	5 965	7,3	36 312	57,2
Sopron	3 493	11,4	4 385	12,1	3 062	8,6	14 001	45,8
Mosonmagyaróvár	2 866	18,4	2 977	15,3	2 541	12,4	8 192	52,6
Kapuvár	6 093	60,1	4 319	41,2	2 595	29,1	2 421	23,9
<i>Városok együtt</i>	19 566	16,3	17 759	12,5	14 163	9,7	60 926	50,9
<i>Községek együtt</i>	167 518	74,1	123 549	54,9	80 328	43,8	28 965	12,8
<i>Megye összesen</i>	187 084	54,1	141 308	38,5	94 491	28,7	89 891	26,0
Népgazdasági ágak Index 1949=100,0	100,0		75,5		50,5		100,0	
Magyarország 1000 főben Index 1949=100,0	4 533	49,3	3 466	34,8	2 338	22,7	2 116	29,9
	100,0		76,5		51,6		100,0	

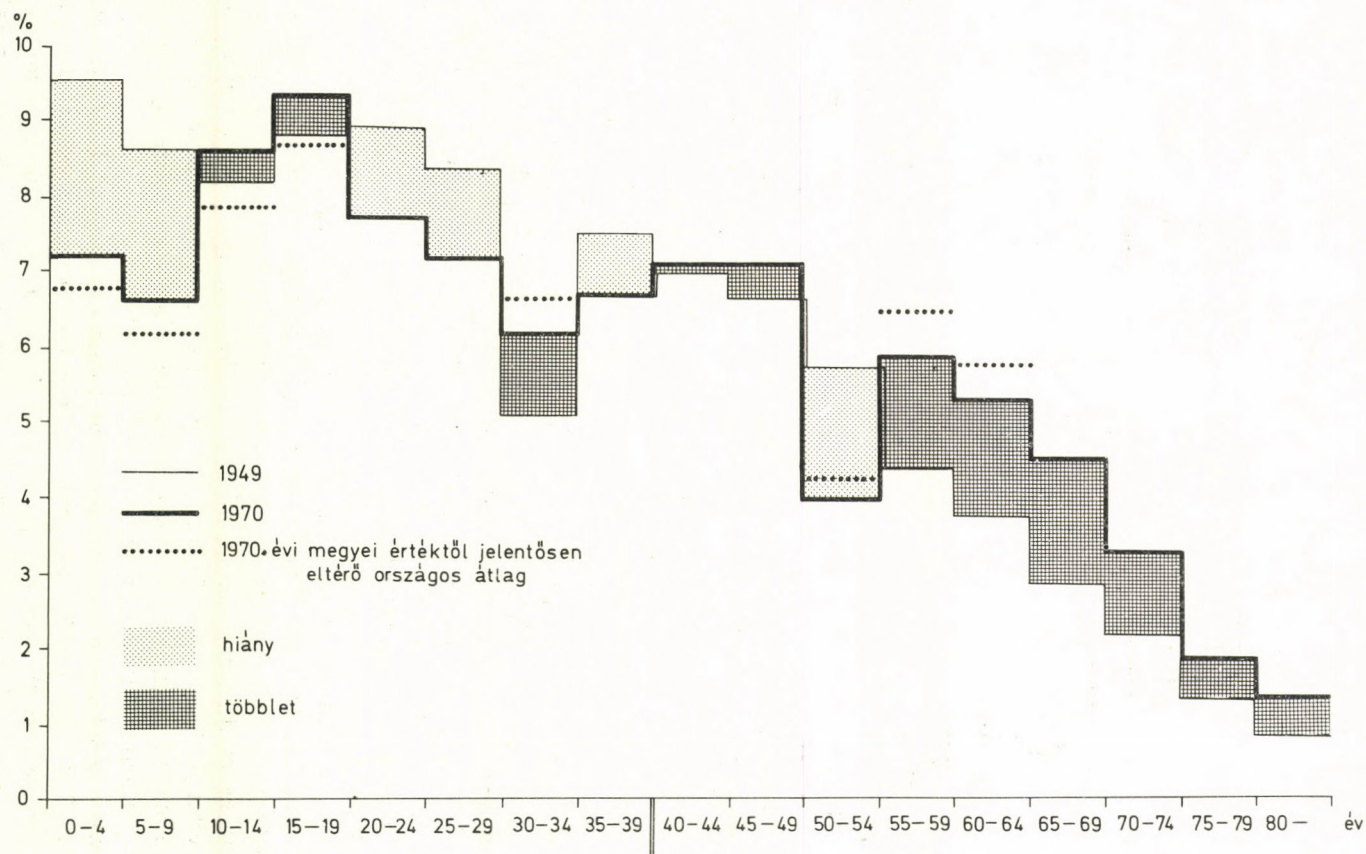
17. táblázat folytatása

Terület, településcsoport	Az aktív kereső népesség és eltartottjaik közül									
	ipari és építőipari					egyéb (szállítás a kereskedelemmel együtt)				
	1960		1970		1949		1960		1970	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Győr	44 716	58,6	50 010	61,7	20 015	31,6	25 507	33,4	25 119	31,0
Sopron	18 832	52,2	19 438	54,2	13 070	42,8	12 866	35,7	13 350	37,2
Mosonmagyaróvár	11 723	60,0	13 129	64,1	4 517	29,0	4 825	24,7	4 807	23,5
Kapuvár	3 295	31,3	4 109	46,0	1 620	16,0	2 870	27,4	2 225	24,9
<i>Városok együtt</i>	78 566	55,2	86 686	59,2	39 226	32,8	46 068	32,3	45 501	31,1
<i>Községek együtt</i>	61 221	27,2	65 126	35,5	29 692	13,1	40 296	17,9	37 866	20,7
<i>Megye összesen</i>	139 787	38,0	151 812	46,0	69 015	19,9	86 366	23,5	83 361	25,3
Népgazdasági ágak Index 1949=100,0	155,5		168,9		100,0		125,1		120,8	
Magyarország 1000 főben Index 1949=100,0	3 383	34,0	3 630	35,2	2 042	22,4	2 433	24,4	2 445	23,7
	159,8		171,5		100,0		119,2		119,7	

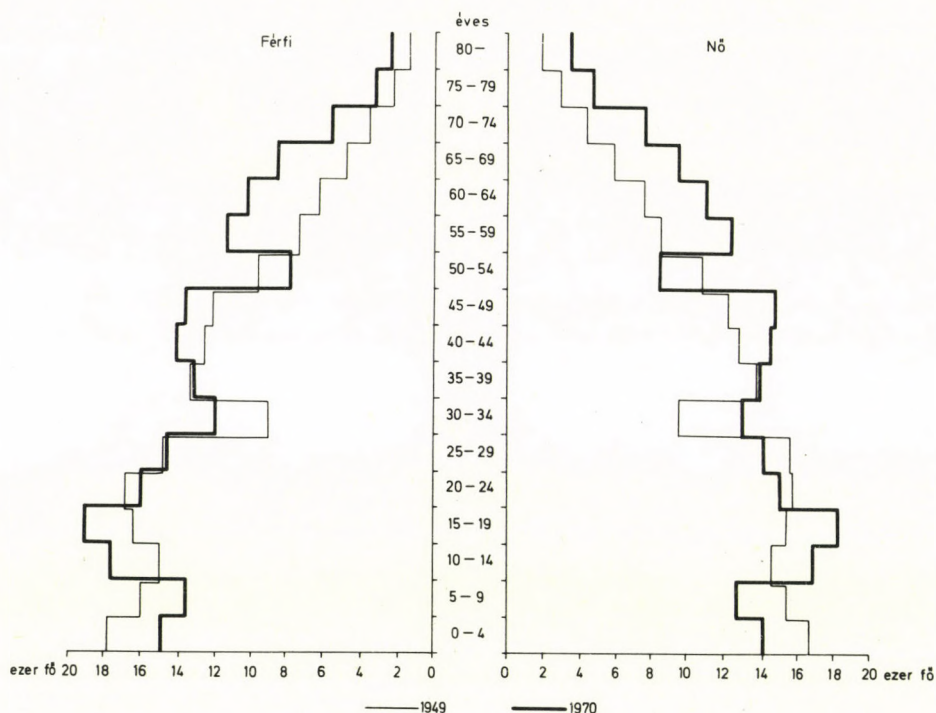
1949 utáni fejlődésével párhuzamosan folyamatosan *nőtt az aktív és az inaktív keresők* össznépeségből való részesedése (14. ábra). A foglalkoztatottság folyamatos növekedése miatt 1970-ben már 61,3%-os volt az aktív és inaktív keresők össznépeségből való együttes részesedése. Ezzel szemben a 100 aktív és inaktív keresőre jutó eltartottak száma a 20 évvel előtti szintnek csaknem felére apadt (116-ról 63 főre). A fenti adatok azonban arra is utalnak, hogy kimerülőben vannak a megye munkaerő-tartalékai és az elmúlt két évtizedben az átlagos családnagyság rohamos csökkenése következett be. Említést érdemel, hogy a 60-as években általánossá váló társadalombiztosítás és az életkörülmények javulása következtében jelentkező életkor-meghosszabbodás révén különösen megnőtt az inaktív keresők aránya. Míg 1960-ban, vagyis a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában a megye össznépeségének mindössze 3,7%-a tartozott az inaktív keresők kategóriájába, addig ez az arány 10 év múltán csaknem négyszeresére (13,4%) emelkedett. Ez nyilvánvalóan a termelőszövetkezeti tagokra is kiterjesztett nyugdíjbiztosítás, valamint a gyermekgondozási segély bevezetésének a következménye.

A gazdasági prosperitással párhuzamosan folyamatosan *nőtt a nők foglalkoztatottsága*. 1949-ben az összes aktív keresőknek még csak 27,6%-a került ki a nők soraiból, két évtized folyamán ez az arány 40,4%-ra emelkedett. Meg kell jegyezni, hogy a nők foglalkoztatásának eme magas értékű megyei viszonyszámai meghaladják az országos átlag (38,6%) értékét. Ugyanakkor jelentős különbség mutatkozik az aktív korban levő férfiak és nők kor szerinti foglalkoztatottságában. Míg ugyanis a férfiak gazdasági aktivitása a 20 éves életkortól a 60 éves korig nem nagy eltéréssel 98% körül mozog, addig a nők aktivitásának százalékos aránya csak a 40. életév alatti korcsoportokban igen magas. Ez nyilvánvalóan arra utal, hogy a nők munkába állása és képzése az elmúlt két évtizedben valósulhatott meg. Azt is érdekes megjegyezni, hogy az aktív kereső férfiak és nők népgazdasági ágak szerinti aránya az ipar területén közel azonos, mivel az aktív korú férfiaknak 49,6%-a, az aktív korú nőknek pedig 47%-a dolgozott 1970-ben a megye iparában. Ugyanakkor a mezőgazdaságban és az egyéb népgazdasági ágazatokban a nők és férfiak foglalkoztatottsága fordított, mert míg a mezőgazdaságban kétszer annyi férfi dolgozott, mint nő, addig a kereskedelemben s az egyéb népgazdasági ágazatokban a nőknek mind az abszolút száma, mind pedig százalékos részesedése magasabb volt a férfiakénál.

A gazdasági aktivitás általános adatai után kissé részletesebben vizsgáljuk meg a *korszerkezetben bekövetkezett változásokat* és ennek a földrajzi térben megmutatkozó sajátosságait. A jelenlegi korszerkezetből s annak regionális differenciáltságából ugyanis fontos következtetések vonhatók le a megye ipari és mezőgazdasági továbbfejlődésére vonatkozóan. Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy az ötvenes évek második felében bekövetkező demográfiai (születési) apály, valamint az átlagos életkor növekedése máris jelentős változást (öregedést) eredményezett a megye általános korszerkezetében. Ez az életkori eltolódás nagyrészt megegyezik ugyan az országos tendenciákkal, de az egyes korcsoportokban az országos átlaghoz viszonyított eltérések, valamint a térben megmutatkozó sajátosságok különösen fontosak számunkra. A 15. ábra az 1949., ill. az 1970. évi korösszetétel százalékos változását mutatja be. E szerint a fiatalabb – 40 év alatti – korcsoportokban 1949-hez viszonyítva jelentős hiány mutatkozott 1970-ben. A grafikon jól szemlélteti a húsz évvel korábbi születések jóval magasabb volumenét.

15. ábra. Győr-Sopron megye korösszetételének százalékos változása (1949–1970)

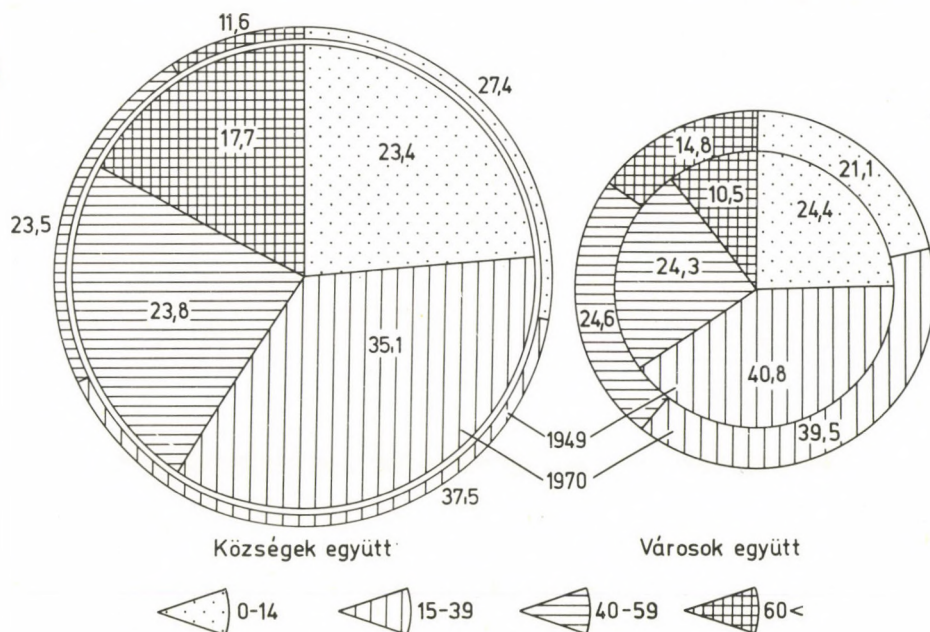

16. ábra. Győr-Sopron megye népessége korcsoportok és nemek szerint (1949–1970)

Az életkor megnövekedése miatt az 1949-es korösszetételhez viszonyítva 1970-re feltűnően megnőtt az idősebb korcsoportok százalékos részesedése. Míg tehát a 40 év alatti korcsoportokban nagy hiány, addig a 40 év fölöttiekben jelentős többlet mutatkozik. Ez szemléletesen tükrözi a megye korstruktúrájában megmutatkozó *öregedési tendenciát*. Az 1956–1973. közötti évek alacsony születési rátája miatt hosszú időszakon át várható az egyenetlen népességreprodukció és a társadalom további elöregedése.

A grafikonon feltüntetett az ország átlagos korösszetétele százalékos értékét is, de csak azokban a korcsoportokban, ahol a megyei adatokhoz viszonyított értékek számottevően eltérőek. Ezek az adatok azonban arról vallanak, hogy az országos korösszetétel kedvezőtlenebbül alakult, mint területünkön. A Győr-Sopron megyei korstruktúrában különösen az előnyös, hogy a húsz év alattiak százalékos aránya az országos átlagnál magasabb. Az idősebb korcsoportokban – különösen az 50–65 év között – viszont az országos adatokban mutatkozik többlet.

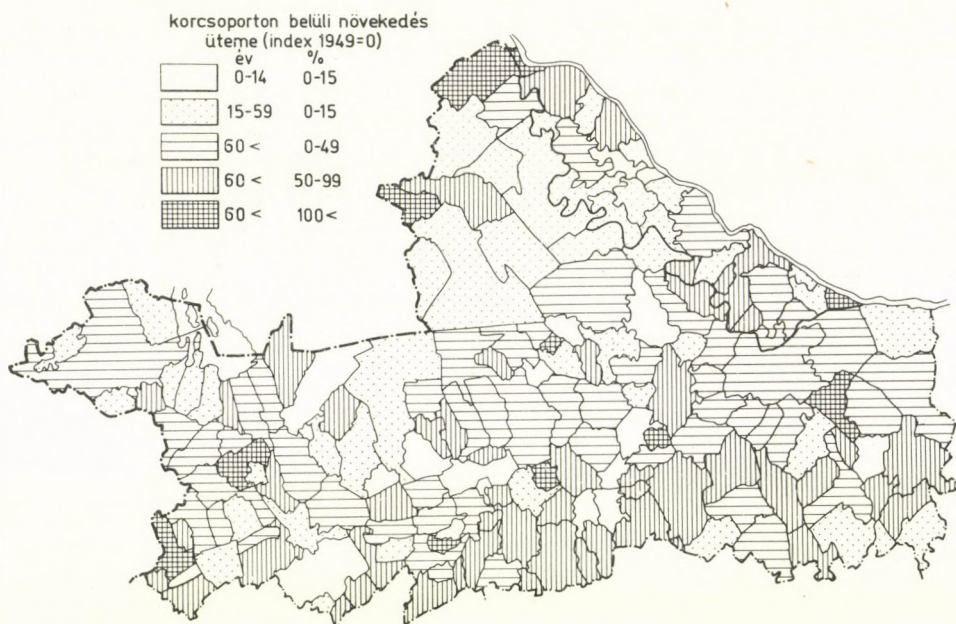
A megye nemek szerinti korfája ugyancsak tartalmazza mind az 1949. évi, mind pedig az 1970. évi korstruktúrákat, amely az egyes korcsoportok abszolút számainak összehasonlítására is lehetőséget nyújt (16. ábra). A korfa a nők-férfiak egymástól kissé eltérő demográfiai jellemzői mellett szemléletes képet nyújt a század kormegoszlását erősen befolyásoló történelmi szituációk hatásáról. Mind az 1949., mind pedig az 1970. évi adatok korfáján szembeötlő az első világháború idejében a születések

17. ábra. Városok és községek korszerkezetének változása a főbb korcsoportokban (1949–1970)

kimaradása. Az első világháborúnak mintegy 35–40%-os születéskiesése a húsz évvel fiatalabb korcsoport alacsonyabb születésében is kifejezésre jut, vagyis az időnként fellépő demográfiai apályok szakaszosan, a későbbi alacsonyabb népességszámokban is megmutatkoznak. Így az 1974 előtti másfél évtized s azon belül különösen a hatvanas évek első felének alacsony születései minden bizonnyal demográfiai hullámvölgyet eredményeznek majd a jövő évtizedben a jelenlegi emelkedő születésszámmal szemben. Míg az első, s kisebb mértékben a második világháború születéskimaradásai csak egy-egy öt éves korcsoport alacsonyabb részesedését eredményezték, addig az említett másfél évtized tartós demográfiai apály feltehetően hosszabb periódusú, alacsonyabb születést eredményez, hacsak nem sikerül lényegesen növelni az átlagos családnagyságot.

Minthogy az elmúlt negyedszázad vándorlásai zömmel a városi és falusi régiók közötti foglalkozási átrétegződésben zajlottak le, meg kellett vizsgálni, hogy ezek a népességmozgások milyen hatással voltak a városok, ill. a falvak korszerkezetére. A 17. ábra két kördiagramja a városok és a falusi térségek korszerkezeti változásának egymástól némileg eltérő jellegét tárja fel a bennük lakó népességgel méretarányosan. Mindenekelőtt pozitívnak kell értékelnünk, hogy a városi és falusi népesség korszerkezete jelentős eltérést nem mutat, különösen nem a produktív korúak korcsoportjában. A már említett születésszám-csökkenés miatt mind a városok, mind pedig a községek 14 év alatti korcsoportjának részesedése közel azonos mértékben, mintegy 15%-kal csökkent. A legidősebb, 60 év fölötti korcsoport növekedése azonban már jelentősen eltér, mivel a falusi térségben 53% volt, a városokban pedig „csak” 41%. A falvakból

18. ábra. Győr-Sopron megye korösszetételének alakulása a fő korcsoportokban 1949 és 1970 között

városokba való nagymérvű beköltözés hatása tehát elsődlegesen az idősebb korcsoportok arányának területi különbségében mutatkozik meg, de a falusi és városi térségek produktív korú népességében ez a folyamat — ha mutatott is ellentétes előjelű arányváltozást — krónikus deformálódást nem eredményezett. Az összesítő adatok azonban a város és a falu egymástól lényegesen eltérő demográfiai viselkedését, az agrár és ipari övezetek differenciálódó korszerkezetét nem tükrözik. Éppen e miatt szükséges volt az egyes települések szerinti vizsgálatokat is elvégezni, amely már kimutatja a foglalkozási megoszlás szerint differenciált falusi térség korszerkezetének nagymérvű különbségét. A korszerkezet regionális eltéréseinek kimutatásához azt a módszert választottuk, hogy *a főbb korcsoportokon belüli pozitív és negatív változásokat helyezzük a vizsgálat előterébe*, mivel ez a folyamat lényegét tárja elénk. Ebből kiindulva a 14 év alatti, a 15–59 év közötti, valamint a 60 év fölötti főbb korcsoportok településen belüli növekedésének százalékos értékeit az 1949–1970. évi adatok tükrében végeztük el. A számított értékek ismeretében az egyes korcsoportokon belüli változások közül azt emeltük ki — az a korcsoportváltozás került térképi ábrázolásra —, amely az illető település korszerkezetének változására vonatkozóan a legfontosabb, ill. a legjellemzőbb. A számítások eredményeként mindenekelőtt azt lehet leszögezni, hogy a megye valamennyi településében a 60 év feletti korcsoport százalékos részesedése növekedett. Sőt, a már említett életkor-megnövekedés miatt a 60 év felettek száma általában mintegy 30–60%-kal növekedett 1949–1970 között. A fentiek miatt a 60 év felettek arányának növekedését a megszerkesztett térképen csak ott tüntettük fel, ahol erre különleges okunk volt (18. ábra).

Korszerkezeti változás tekintetében legkedvezőbb helyzetben nyilvánvalóan azok a települések vannak, ahol a 14 év alatti korcsoportba tartozók aránya 1949–1970 között növekedett. Ugyancsak előnyös a helyzete azoknak a településeknek, ahol a 15–59 év közötti produktív korcsoportúak százalékos részesedése emelkedett, különösen abban az esetben, ha a növekedés nem csupán a legfiatalabb korcsoportok hátrányára történt. A térképen a fenti két, előnyös korszerkezeti kategóriába tartozó települések a legvilágosabbak (fehéren, ill. pontozással jelöltek). A 18. ábra tanúsága szerint kedvező korösszetételű a Mosoni-síkság, a Szigetköz középső, Mosonmagyaróvárhoz közel eső része. A fiatalabb, népességnövekedés szempontjából produktívnak számító korcsoportok összefüggő területeit a Rába bal partján, Sopron és Kapuvár körzetében, valamint elszórtan egyes iparral rendelkező, ill. kedvező közlekedésföldrajzi helyzetben levő falvak esetében találjuk.

A harmadik kategóriába azok a települések kerültek, amelyekben mind a 14 év alatti, mind pedig a produktív korúak aránya csökkent ugyan, de az idős, 60 év feletti korcsoport százalékos aránya 50% alatti értékkel nőtt. E korösszetétel-változást mutató kategóriába tartoznak a megye nagyobb városai is. Győrben és Sopronban például a produktív és a 14 év alatti korcsoportok népességen belüli aránya 1949 és 1970 között 2–3, ill. 11–16%-kal csökkent, ezzel szemben az idős korcsoport növekedési üteme ez idő alatt 41, ill. 45%-os volt. A városok többségére jellemző, ún. urbánus korszerkezet Győr ingavándorforgalmi körzetének legtöbb településére is kiterjed. Sopron vonzáskörzetében ugyancsak jelentős területet ural ez a kiegyenlítettnek nevezhető korösszetétel.

A negyedik és az ötödik kategóriába tartoznak azok a települések, amelyekben a 60 év felettiiek száma 1949–1970 között 50–99, ill. 100 fölötti százalékos értékkel nőtt meg. Az öregedő korszerkezet kategóriájába jutó falvak a város- és közlekedés-árnyékban levő aprófalvas zónákat foglalják magukba. Így pl. a Rába és a Marcal mentén, a Győr–Tatai-teraszvidéken, a soproni járás DNY-i szögletében és főleg a Rábaköz D-i részén több községre összefüggően terjed ki az öregedő korösszetételnek ez a zónája. A korszerkezet erős deformálódásának figyelmeztető példái főleg a kis lélekszámú, várostól és fő közlekedési vonalaktól távoli Cakóháza, Pásztori, Mérges, Vica és a Hanság peremén levő Várbalog, ahol a 60 év felettiiek településen belüli részaránya több mint 100%-kal nőtt meg 20 év alatt. A produktív korúak elvándorlása miatti előregedés folytán Mérges községben pl. az öregek részaránya 1970-ben már 34,1%-ot tett ki, ezzel szemben az iskolás korúak korösszetételén belüli részesedése mindössze 15,6% volt. Csaknem ilyen kedvezőtlen a Rábaközben Sopronnémeti, Dénesfa, Bogyoszló, Jóbaháza, Mórchida, Páli stb. községek korösszetétele is. A soproni járás DNY-i részén Zsira, Répcevis, Szakony, Völcséj, Sopronhorpács, Újkér, Und községek körére kiterjedően összefüggően találhatunk olyan zónát, ahol a 60 év felettiiek községen belüli aránya 20–100%-kal meghaladja a 14 év alattiak részesedését.

Az említett példák bizonyítják, hogy a vándorlásokban döntően a produktív korban levők vettek részt, ezzel a korszerkezeten belüli, főleg a „feminin” korúak aránya csökkent, s ezzel nyilvánvalóan a születések is elmaradtak. Ugyanakkor az iparosodott, akkumulációs zónák, de még a kedvező földrajzi helyzetű, nagyobb méretű települések korösszetétele sem romlott le krónikusan, mivel az idősek számának – s így a korösszetételen belüli arányának – növekedése az általánosan érvényesülő életkor-meghosszabbodással függött össze.

4. A foglalkozási–területi átrétegződés mechanizmusa és területi típusai

A megye népesedési folyamatainak, a foglalkozási és korszerkezetben a felszabadulás óta bekövetkezett változásoknak az ismeretében kísérlethető meg a földrajzi térben lejátszódott átalakulások, területi átrétegződési folyamatok szintézisbe való foglalása és ezáltal az *átrétegződési folyamatokban hasonlóan viselkedő területek tipizálása*.

Az átrétegződés területi típusainak vizsgálatánál alapvető tényezőnek a települések foglalkozási szerkezetét választottuk, mivel az egyes városok, falvak foglalkozási szerkezetében bekövetkezett arányváltozások tükrözik legplasztikusabban a földrajzi térben lejátszódó folyamatot, amelyet a természeti adottságok, a földrajzi térben elfoglalt kedvező vagy kedvezőtlen helyzet, a termelőerők fejlettségi szintje, a gazdálkodás szervezettsége stb. együttesen determinálnak.

A felszabadulás utáni foglalkozási megoszlásban bekövetkezett fejlődés legszembeötlőbben a *foglalkozási térszerkezet átalakulásában* mutatkozott meg. Korábban ugyanis a megye ipari és terciér ágazataiban foglalkoztatott aktív keresők döntően a városokban tömörültek, s a falusi térség csaknem homogén agrár jellegét csak néhány helyi iparral rendelkező település tarkította. A városi és falusi térségnek ez az egymástól alapjaiban eltérő ipari és agrár jellege folyamatosan fellazult, majd meg is szűnt, ill. a foglalkozási térszerkezet ilyen értelmű éles határai elmosódtak. A fenti folyamat igazolására szolgál, hogy a városok össznépességében az ipari foglalkozásúak aránya 1949 és 1970 között csak kismértékben – 50,9%-ról 59,2%-ra – növekedett. A terciér ágazatokban foglalkoztatott népességnek is csak a volumene nőtt a városokban, de az össznépességen belüli %-os aránya nem változott (17. táblázat). Ezzel szemben a községek foglalkozási szerkezetében az ipari népesség 12,8%-ról 35,5%-ra és a szállításból, kereskedelemről és egyéb ágazatokból élő családok aránya is tetemesen – 13,1%-ról 20,7%-ra – nőtt. Aktív keresőkre vonatkoztatva a társadalmi–foglalkozási térszerkezet megváltozása még élesebben kiütöközik. Míg ugyanis a községek mezőgazdasági keresőinek aránya 77,5%-ról 40,9%-ra esett vissza, addig a foglalkozási szerkezeten belül az ipari keresők aránya 10,1%-ról 38%-ra, az egyéb ágazatokban foglalkoztatottak részesedése 12,4%-ról 21,1%-ra emelkedett. A fentiek tehát egyértelműen azt igazolják, hogy a városok határain kívüli falusi térség népessége alapvető foglalkozási átrétegződésen ment keresztül. A foglalkozási térszerkezetnek ezt az alapvető strukturális változását elsősorban a városok iparosodása, a városi központi szerepkör és ellátás munkaerőigénye, másodsorban a vidék iparosodása, ill. a mezőgazdasági üzemek ipari tevékenységének kiszélesedése váltotta ki.

A megyei összesítő adatokat város–falu relációban tovább elemezve arra az eredményre jutunk, hogy a megye ipari népességének növekedése 58,4%-ban, s az egyéb ágazatokban dolgozók és családtagjaik számának növekedése 57,0%-ban a községekre esik. A foglalkozási térszerkezetben bekövetkezett változások azzal az általános jelenséggel párhuzamosan következtek be, hogy közben a falvak tényleges népessége a városokba való erőteljes bevándorlással csökkent.

A foglalkozási térszerkezet megváltozását tehát főleg a városok ipari és infrastrukturális fejlődése, s az ezzel kapcsolatos új munkahelyek felhalmozódása okozta, mivel azok növekedése olyan intenzív volt, hogy a helyben felnövekvő új munkaerő

csak kis részben volt képes a munkaerő-szükségletet kielégíteni. A foglalkozási térszerkezet ilyen irányú megváltozását az is előidézte, hogy a városok lakásépítési üteme közel sem tudott lépést tartani a munkaerőigény növekedésével. A foglalkozási térszerkezet megváltozását tehát főleg a városi munkaerőigény rohamos növekedése, ill. a városok lakásépítési ütemének viszonylagos lassúsága váltotta ki. E két tényező közötti ellentmondás ugyanakkor korlátozza a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő teljes értékű átrétegződését, mivel az agrárnépesség foglalkozásának megváltozását nem követheti a *teljes értékű átrétegződés* másik oldala — a városba költözés, vagyis a *területi átrétegződés*.

Tehát Győr-Sopron megye példája is igazolja az ún. „alul-urbanizáció”-s jelenséget, amely Kelet-Közép-Európa országainak foglalkozási átrétegződésében általánosan megmutatkozik.

Ez ideig tehát a mezőgazdasági népesség foglalkozási átrétegződésének elsődleges kiváltója, mozgatórugója a dinamikus fejlődő városi ipar munkaerő-szükséglete volt. A városokba való költözés korlátai miatt mélységesen megváltozott a megye foglalkozási arculata, s az átrétegződés regionális megnyilvánulásában döntő szerepet a földrajzi tér komponensei, azaz a városoktól, az ipartól való távolság, a városok és a vidéki települések közlekedési adottságai játszottak. Más szóval a foglalkozási térszerkezetet, a népesség elhelyezkedésének térbeli rendjét, ill. a foglalkozási—területi átrétegződés intenzitását, területi típusait és ezzel összefüggésben az akkumulációs zónák, depressziós területek kialakulását a városoktól való távolság és a közlekedésföldrajzi adottság determinálta.

Az 1949., az 1960. és az 1970. évi foglalkozási megoszlásra vonatkozó adatok alapján településenként, a kereső népesség számával arányos nagyságrendű kördiagramos ábrázolásban tüntettük fel a mezőgazdasági, az ipari és egyéb ágazatokban foglalkoztatottak megoszlását. Mindhárom idő-keresztmetszetben a településenkénti foglalkozási megoszlás önmagában is lehetőséget nyújtott volna területi tipizálásra. Minthogy a felszabadulás utáni foglalkozási—területi átrétegződés folyamatának bemutatása volt a fő cél, mindhárom idő-keresztmetszetre gyakorlatilag ugyanazokat a kategóriákat, jelkulcsi megoldásokat kellett választani. Így az egyes községek kereső népességének foglalkozási megoszlása alapján az alábbi két fő területi típust különítettük el:

1. *ipari (átrétegződött) területi típus*, ahol az agrár keresők és eltartottjaik százalékos részesedése 50% alatt van;

2. *agrár (népességkibocsátó) területi típus*, ahol a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 50% feletti.

Az 1. kategória a foglalkozási megoszlás százalékos értékei, a nagy iparvárosok vonzáskörzetéhez való földrajzi helyzet, valamint egyéb helyi — ipari és földrajzi — potenciálok szerepe alapján további altípusokba sorolható:

— *erős ingavándorforgalmi terület*, ahol a mezőgazdasági keresők aránya 40% alá esett;

— *jelentős ingavándorforgalmi terület*, ahol a mezőgazdasági keresők aránya 40–50% között volt;

— *helyi iparral és más földrajzi (helyzeti) potenciállal* (pl. határállomás) *rendelkező település*, ahol a mezőgazdasági keresők foglalkozási szerkezeten belüli részesedése ugyancsak 50% alá került;

— a helyi jelentőségű iparral rendelkező települések környékének *szezonális ingázású térségei* (pl. cukorgyártás, cikóriafeldolgozás).

Mivel az 1949 óta lejátszódó gazdasági-társadalmi átrétegződés folyamatában a fenti alapvető kategóriák a vándorlások, az átrétegződési folyamatok valamennyi megjelenési formáját nem tudták megfelelően ábrázolni, az egyes vizsgált időszakokban két kiegészítést is tettünk:

Az 1949. évi kereső népesség foglalkozási megoszlása területi típusai között szükséges volt egy *gyenge ingavándorforgalmi területi típust* is beiktatni. (A mezőgazdasági keresők településen belüli részesedése 50–75% között.) Itt szezonális ingázással nem számoltunk.

Az 1970. évi kereső népesség átrétegződésének területi típusainál viszont külön kategóriaként kellett beiktatnunk az *ipari agglomeráció területi típusát*, ahol a foglalkozási szerkezet csaknem teljesen urbánus jelleget öltött. A kereső népesség rohamos növekedése miatt itt már szükséges volt az ötezren felüli kereső népességet feltüntető kördiagram jelölése is.

A módszerek bemutatása után mindhárom idő-keresztmetszetre vonatkozóan áttekintjük a foglalkozási–területi átrétegződés területi típusait (19. ábra).

1949-ben az erős ingavándorforgalmi terület kategóriájába mindössze 3 falu tartozott, valamennyi a városok közvetlen szomszédságában (Bácsa, Gyórszentiván, Ágfalva).

Jelentős ingavándorforgalommal rendelkező falu is mindössze hét alakult ki ez időre, valamennyi a Győrből sugárszerűen kiinduló vasútvonalak mentén.

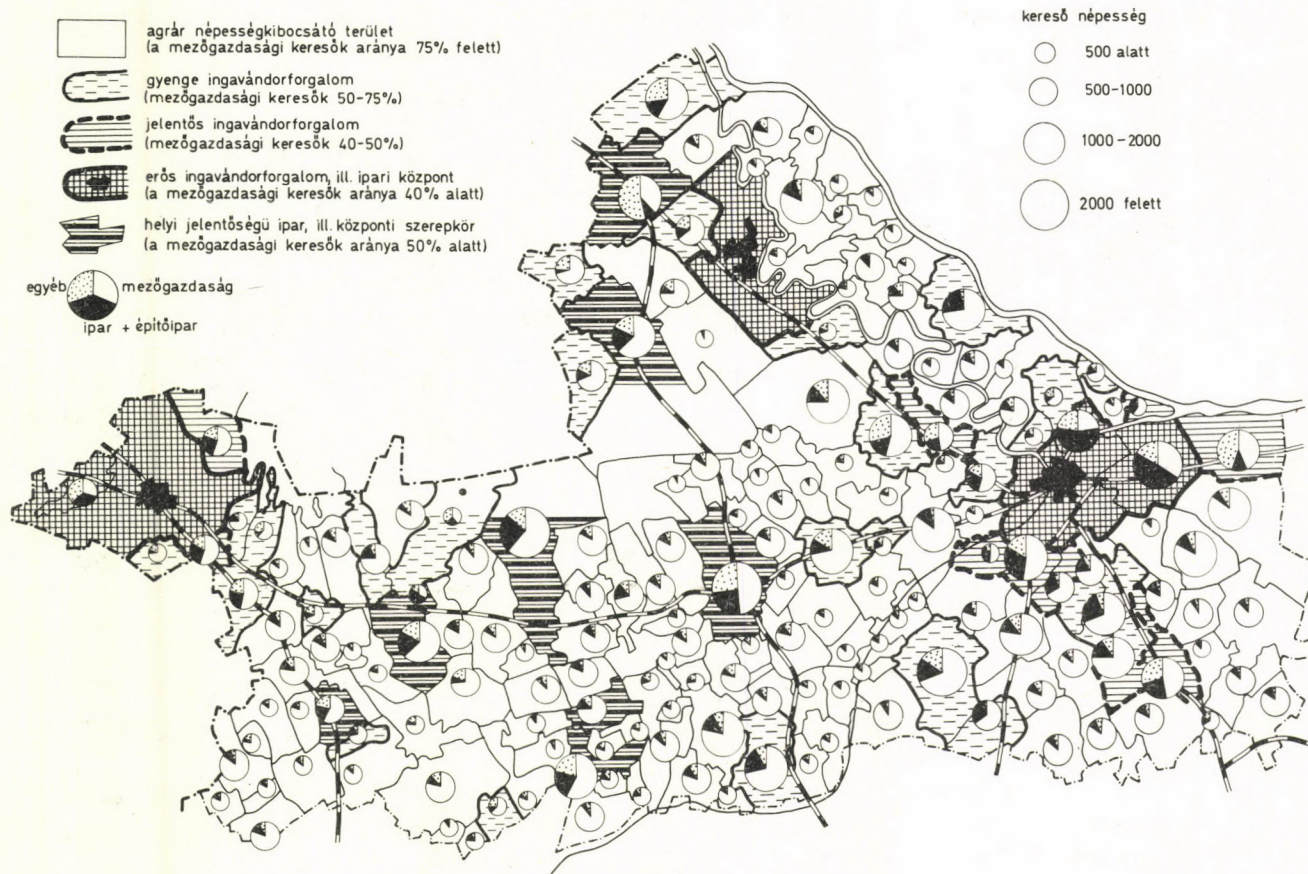
A helyi iparral (Lövvő, Petőháza, Beled, Mihályi, Mosonszentjános), ill. központi szerepkörrel (Kapuvár, Csorna) rendelkező települések elsősorban helyezkedtek el a megye területén. Ezekben a községekben a mezőgazdasági keresők aránya 1949-ben még nem mindenhol esett 50% alá, a foglalkozási szerkezet városiasuló jellege miatt azonban e településeket külön kategóriába kellett sorolni.

Néhány átrétegződő település már ekkor fellelhető, amelyek még csak gyenge ingavándorforgalmú községek, de már jelentős kiterjedésű összefüggő zónát képviselnek. Ezek alkották az ötvenes években az erősen átrétegződő falvak központi sávjait. Legösszefüggőbbben a városokat övező és azokat összekötő közlekedési útvonalak mentén, főleg a Pannonhalmi-dombság vidékén alakultak ki.

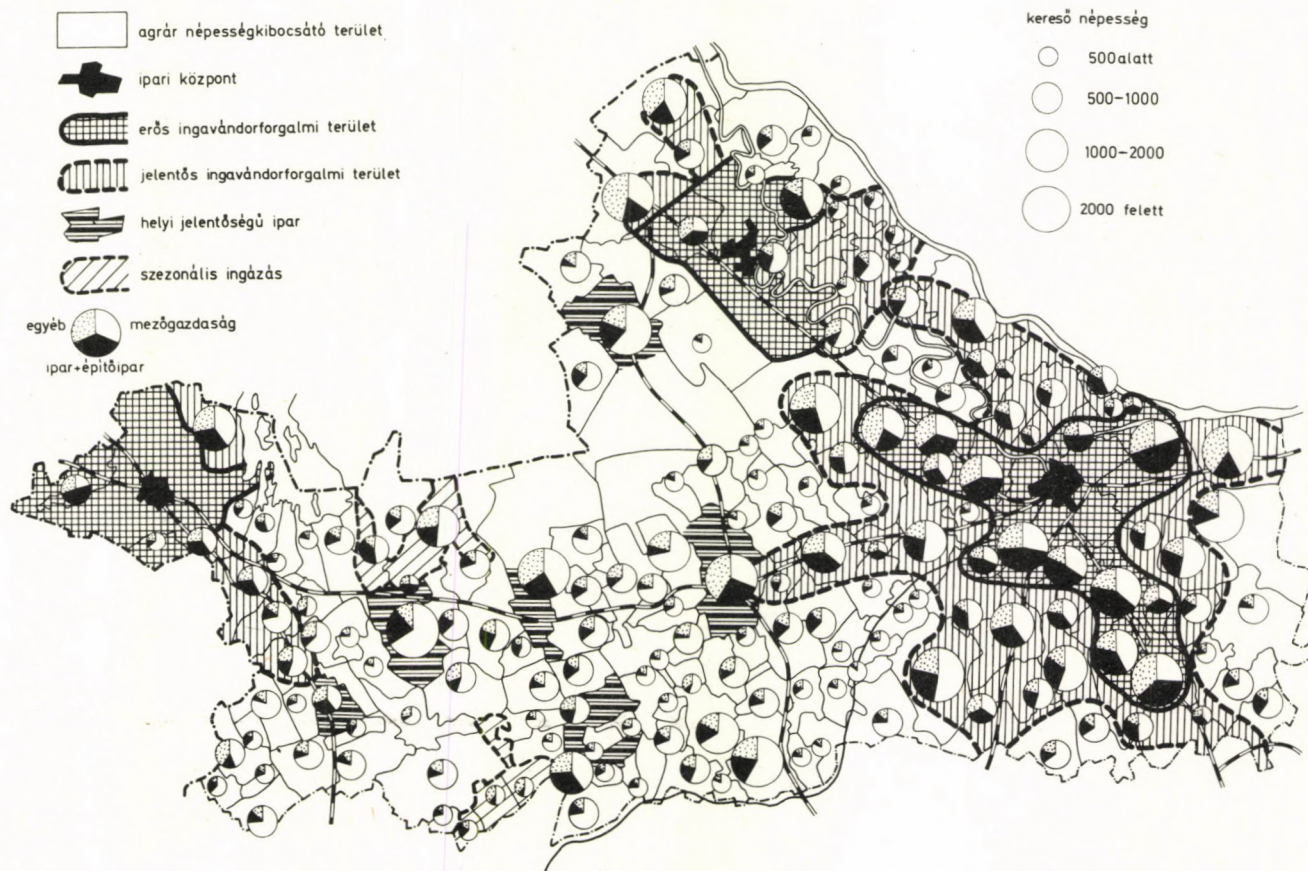
A 19. ábra tanúsága alapján 1949-ben a megye településeinek mintegy 80%-a még az agrár népességet kibocsátó területek zónájába tartozott, ahol a foglalkozási szerkezet nem, vagy csak igen gyengén mutatott mennyiségi változást a nem agrár ágazatok felé. Tehát az ingavándorforgalom ekkor még csak néhány városhoz közeli településben alakult ki.

Az 1960-ig lejátszódó hatalmas méretű ipari fejlődés és az ezzel együttjáró gazdasági-társadalmi átrétegződés a megye két egymástól élesen elkülönülő területi típusát alakította ki (20. ábra), ami már karakterizálta azt a korábban említett jelenséget, mely szerint a szocialista iparosítás hatása elsődlegesen a foglalkozási térszerkezet megváltozásában mutatkozott meg.

A város- és közlekedésárnyékban levő agrárfalvak nagy kiterjedésű zónájában a mezőgazdasági foglalkozásúak aránya továbbra is meghaladta az 50%-ot. Ezekről a területekről a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő a helybeni iparosítás hiányában

19. ábra. Győr-Sopron megye kereső népességének foglalkozási megoszlása és területi típusai (1949)

20. ábra. Győr-Sopron megye kereső népességének foglalkozási megoszlása és területi típusai (1960)

a megye ipari zónái felé migrált. Emiatt e területek községeinek nagyobb részében már a szocialista iparosítás első évtizedében abszolút értelemben is csökkent a népesség száma. A csökkenés 26 községben 10% feletti, 63 községben pedig 10% alatti volt. A legerősebb népességkibocsátó területek a Fertő–Hanság vidékének kevés hasznosítható földdel rendelkező falvai, valamint a Cser és Rábaköz korábban igen magas agrár-népsűrűségű, város- és közlekedésárnyékban levő, nagyjából aprófalvai voltak.

A városi ipar népességvonzása és ezáltal a várost körülölelő átrétegződő települések térbeli növekedése igen nagymértékű volt.

Az erős ingavándorforgalmi terület a városok energia-gócaiból kiinduló vasútvonalak mentén alakult ki, mivel az ipari beruházások folytán — különösen Győrben — a létrehozott ipari és egyéb munkahelyek száma már ekkor is jóval felülmúlta a helybeni munkaerőt. Győr foglalkozási szerkezete már 1960-ban is az iparosodás és a központi szerepkör betöltésének viszonylag magas fokáról vall, mert a keresőknek ekkor már mindössze 3,8%-a dolgozott a mezőgazdaságban, ezzel szemben az ipari népesség részesedése 53,2% volt. A közigazgatásban, kereskedelem, közlekedésben és kultúrában betöltött központi szerepkör elmélyülése miatt viszont az egyéb foglalkozási ágazatok részesedése is igen magas volt (43%). A város iparosodottságáról tanúskodik az is, hogy munkahelyeinek csaknem egyharmadát már ekkor is a vidékiek töltötték be. Mosonmagyaróváron a helyben lakó keresők között az ipari dolgozók aránya magasabb volt ugyan, mint Győrben (54,8%), viszont a földművelők 14,5%-os aránya még az agrártermelés itteni nagyobb jelentőségét jelzi. 1960-ban Sopronban volt a legalacsonyabb az ipari népesség aránya (54,8%), de még ezzel a részesedéssel is hazánk iparosodott városainak körébe tartozott. Ugyanakkor az egyéb, nem agrár ágazatok részesedése a megye városai között itt volt a legmagasabb (44,2%), és jelentős volt a mezőgazdasági dolgozók aránya (10,2%) is.

A városokhoz közeli, s egyben a közlekedési vonalak mentén levő településekben volt a legintenzívebb a foglalkozási átrétegződés. Az ehhez a zónához tartozó falvak kereső népességének már 1960-ban is csupán egyharmada, vagy annál kevesebb hányada volt mezőgazdasági foglalkozású. A legtöbb faluban a helyi ipar hiánya miatt a nem-agrár dolgozók nagy többsége ingázó. Az erős ingavándorforgalmi zóna leginkább természetesen a nagy volumenű iparral rendelkező Győr környékén alakult ki. A kedvező ingavándorlási lehetőség — vagyis a városi ipar által a vonzáskörzetnek nyújtott új keletű, egyre erősebben jelentkező helyzeti energia — mind távolabbi, korábban homogén agrártérség átalakulását váltotta ki. A fő közlekedési útvonal mentén elterülő 14 település közül több — a kedvező ingavándorlási lehetőség miatt — pozitív értékű vándorlást ért el. E kedvező közlekedésföldrajzi adottságú térségeket *primer népességzívó zónának* nevezhetjük. Az ingázásnak ez az intenzív területi típusa Sopron és Mosonmagyaróvár vonzáskörzetében 1960-ig még igen kis mértékben alakult ki.

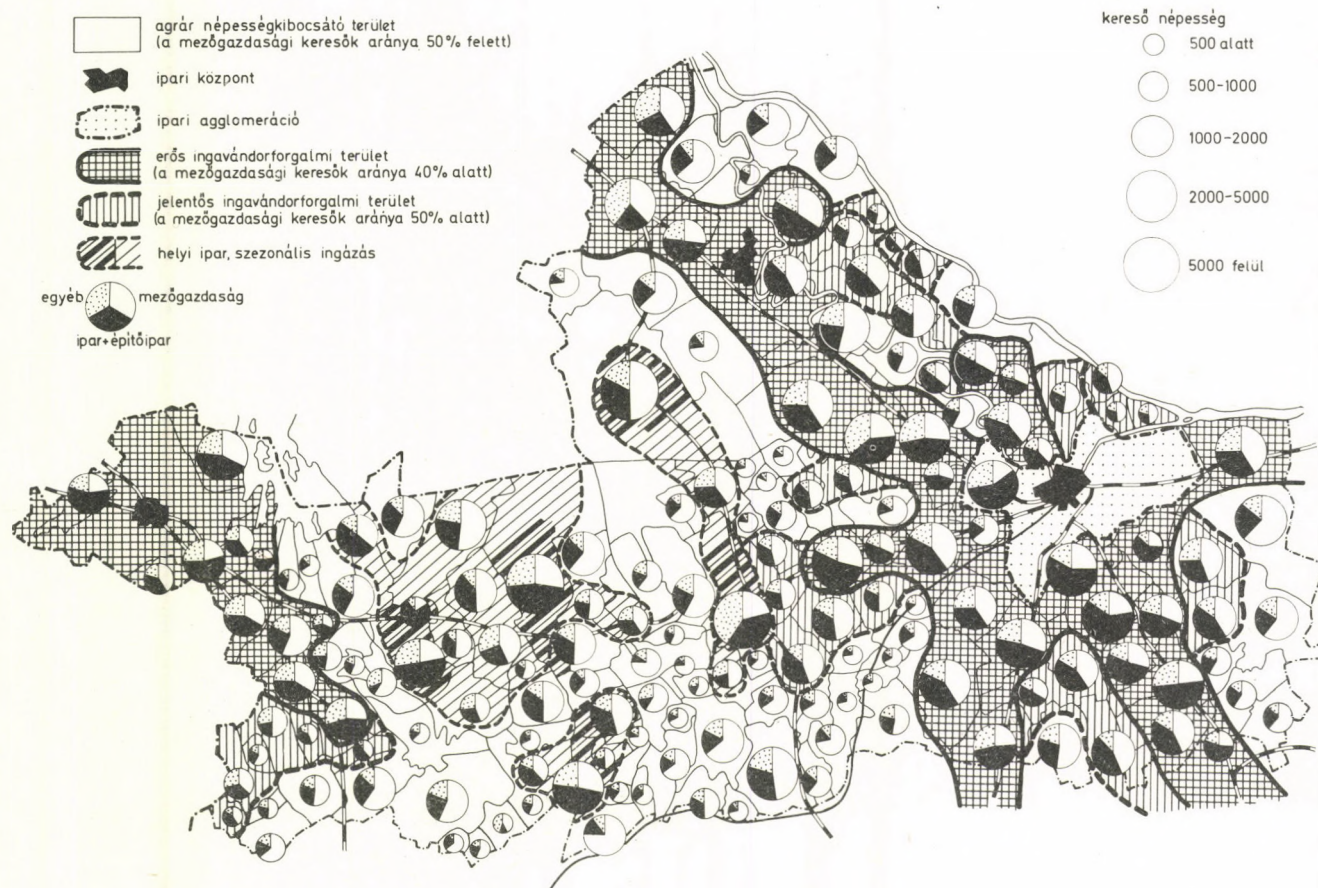
Győr esetében az erős ingázással jellemzett primer népességzívó községek zónáját szélesebb, s a közlekedési vonalak mentén lényegesen hosszabban elnyúló sáv övezi, ahol a várostól való nagyobb távolság — a hosszabb utazási idő, a kedvezőtlenebb közlekedési adottság — miatt a népesség foglalkozási átrétegződése már kisebb méretű volt. A feldolgozott adatok tükrében az ingavándorlásnak ez a zónája 1960-ban 27 falura terjedt ki. A Sopron és Mosonmagyaróvár munkaerő-gócait kísérő falvakat

nagyobbrészt ehhez, vagyis a jelentős ingavándorforgalmi területi típushoz lehetett számítani. Mind Sopron, mind pedig Mosonmagyaróvár esetében az ingavándorlásnak ebbe a mérsékeltbb övezetébe kevesebb, mint tíz falu tartozott. Ezeken a jelentős ingavándorforgalmú területeken a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő foglalkozási átrétegződése nagyobbrészt lokálisan, azaz a községeken belül ment végbe. Ezek a falvak azonban kisebb-nagyobb mértékben már az ötvenes években gyenge népességekibocsátó területek is voltak, de a tényleges népesség száma abszolút értelemben még növekedett.

A helyi jelentőségű iparral rendelkező falvak népességének foglalkozási átrétegződése ugyancsak jelentős. Az ötvenes évek centralizált iparfejlesztése miatt az iparosodó falvak köre itt szűk volt, s csak néhány korábban kiépített ipari üzem munkaerő-szükséglete gyorsíthatta a helyben lakó népesség foglalkozási átrétegződését. Csorna és Kapuvár esetében központi szerepkör betöltése (járási székhely) jelentette a foglalkozási átrétegződés egyik fontos forrását, de a vasúti gócpont, valamint a helyben levő kisebb élelmiszeripari üzemek is szerepet játszottak ebben. Így pl. Mosonszentjános és Petőháza esetében a helyben levő élelmiszeripar, Fertőszentmiklós (nádfeldolgozás) Lövő (késgyár), Mihályi (széndioxid-feldolgozás), és Beled (építőanyagipar) esetében egy-egy helyi ipari üzem. Néhány nagyobb ipari üzem vagy ilyen jellegű tevékenység a környező falvak *szezonális ingázását* alakította ki. E módon biztosította munkaerő-szükségletének java részét pl. Petőháza nagy kapacitású cukorgyára, több más konzervipari üzem is. Ugyancsak a szezonális ingázás biztosította a Fertő–Hanság vidékének nádfeldolgozását, a dunai hajózást és a vízügyi szolgálat több ágazatát. A vízügyi, hajózási tevékenységek munkaerővonzása azonban területileg nem eléggé koncentrált, mivel a dolgozók a Duna mentén számos faluból verbuválódnak.

Az 1950-es években tehát alapvető átrétegződési folyamat indult meg, amely egyrészt átforgalmazta a városi övezetek településeinek korábban csaknem homogén agrárszerkezetét, kialakultak a különböző típusú ingavándorlási zónák, másrészt a város- és közlekedésárnyékban levő falvakból nagy tömegben vándoroltak a városokba és a városokat körülvevő falvakba. A vándorlások miatt kezdetét vette a népesség területi elhelyezkedésének — népsűrűségének — megyén belüli differenciálódása.

Győr-Sopron megyében az ötvenes évek végén befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Győr-Sopron megye lett hazánk első szocialista megyéje. Ez az agrártermelés intenzifikálásával, valamint a megye ipari központjainak a 60-as években növekvő ütemű fejlődésével a mezőgazdasági népesség foglalkozási átrétegződésének további felgyorsulását váltotta ki. A gazdasági átalakulás következtében a hatvanas évek végére a népesség foglalkozási megoszlásában és térbeli elrendeződésében olyan mélyreható változás következett be, amely a korábbi foglalkozási—területi struktúra ellentétpárjaként tekinthető. A hatvanas évek alapvető fordulatot előidéző változásának illusztrálására szolgál, hogy a korábban megindult átrétegződési folyamat ellenére is 1960-ban a megye foglalkozási szerkezetében a mezőgazdaság relatív vezető helyét még megtartotta (38,5%) az iparral szemben (38,0%). A falusi térség 174 községe közül ekkor még 148 alapvetően mezőgazdasági jellegű maradt, mivel csak a többi községben érte el az ipari-építőipari népesség aránya a 40–60%-ot. A foglalkozási szerkezetnek a hatvanas években történő átalakulását az 1970-es népszámlálás adatai s az ennek alapján elkészített térkép mutatja be (21. ábra). Az ábra alapja ez esetben is a

21. ábra. A kereső népesség foglalkozási megoszlása és átrétegződésének területi típusai Győr- Sopron megyében (1970)

települések fő népgazdasági ágaiban foglalkoztatott kereső népesség megoszlását bemutató kördiagram. A térkép adatai szerint a falusi térség településeinek 58%-ában haladta meg a mezőgazdasági népesség aránya az 50%-ot (94 község). A további 61 településben már erősen átrétegződött a kereső népesség, s ezekben lakott a megye összes falusi népességének több mint a fele. Ezek az 50% fölött ipari és egyéb ágazatokban foglalkoztatottakat tömörítő települések változtatták meg a falusi térség foglalkozási arculatát.

Az átrétegződési folyamat eredményeként az ipari góccokat övező területsávok jelentékenyen kiszélesedtek, sőt 1970-re már ezek az átrétegződött községek fedték a megye területének nagyobb részét. Ezekben az összefüggő zónákban tehát határozottan érvényre juthatott a városokkal való előnyös kapcsolat meghatározó szerepe.

Az átrétegződési folyamat regionális megnyilvánulását elemezve feltűnő az agrár, népességkibocsátó területnek a korábbi időszakhoz viszonyított összezsugorodása (21. ábra). Korábbi összefüggő, nagy területei felbomlottak, csupán a Cser és a Rábaköz D-i részén, továbbá a Rába mentén egységes és összefüggő terület az agrárzóna, ahol zömmel aprófalvak helyezkednek el. Kevésbé összefüggő a Fertő–Hanság vidékének és a Mosoni-síkságnak ugyancsak aprófalvas agrárzónája, mivel azt a Rábaköz É-i részén a közelmúltban városi rangra emelt két település, Kapuvár és Csorna osztja meg. Itt jelentős volt az ipari fejlődés, s a vasútvonalak mentén más települések is (Fertőszentmiklós, Jánossomorja) iparosodtak. A Szigetköz Öreg-Duna oldalán levő falvai, valamint a Győr–Tatai-teraszvidék K-i részének nagy határú, közlekedési vonalaktól kissé távolabbi falvai ugyancsak agrár jellegűek maradtak.

Az agrár, népességkibocsátó területi típusba tartozó falvak többsége tehát egyértelműen városárnyékban helyezkedik el. Ezekben az elmúlt húsz évben a népesség tényleges fogyása 10–20% közötti, vagy azt meghaladó volt. Minthogy e területi típus falvai már korábban is az agrárnépesség szempontjából telítettek voltak, a már említett kedvezőtlen földrajzi helyzet miatt a foglalkozási átrétegződés itt nagyrészt csak a területi átrétegződéssel együtt valósulhatott meg. Ez vezetett a helyben lakó népesség rohamos ütemű elvándorlására. A mezőgazdasági termelés intenzifikálásával fel szabaduló munkaerő átrétegződése tehát csak a távolabbi ipari koncentrációkba vagy azok közelébe való beköltözéssel valósulhatott meg.

Az átrétegződés földrajzi térben történő kiszélesedésével párhuzamosan 1970-re kialakult a győri agglomeráció, amely a város utóbbi időszakban történő intenzív ipari fejlődésének volt az eredménye. Az agglomeráció kialakulásának folyamatát a Győr közvetlen környékén levő falvak magas „urbánus” népessége már előrevetítette. Itt a városi ipar közvetlen vonzáskörzetében a települések népessége a várostól „kölcsonzott” helyzeti energia birtokában rohamosan átrétegződött, s tényleges népességük a természetes szaporodást meghaladó mértékben fejlődött. Ménfőcsanak népessége pl. 1949-től 1970-ig 3645-ről 5009-re nőtt, amely 37,4%-os tényleges népességnövekedést jelentett. Ennek a növekedésnek csaknem fele a bevándorlásból származott. Ugyancsak jelentősen megnőtt Győrújfalú, továbbá a Győrhöz csatolt falvak: Bácsa, Győrszentiván és Gyirmót népessége is, amelyek magas népsűrűsége egyértelműen az agglomerációs folyamatra utal. Az 1970. évi adatok alapján még nem lehetett a tipikus agglomerációs övezetbe sorolni Gönyű, Öttevény, Börcs, Enese, Nagybarát, Nyúl és

Pannonhalma településeket, mivel e községek agrárnépessége még nem esett 20–25% alá, amely jelzi a várossal való kisebb értékű gazdasági szimbiózist. E községek azonban rövid időn belül a jelenlegi agglomerációba tartozóak színvonalára juthatnak. Egyértelműen leszögezhető tehát, hogy a Győrből kiinduló út- és vasútvonalak menti települések a várossal való funkcionális integráció irányába fejlődtek az elmúlt másfél évtizedben, és ez a folyamat a jövőben tovább folytatódik.

Az integrálódási folyamat felismerésének logikus következménye volt a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 20/1970. sz. határozata, amely Győrhez csatolta a város K-i oldalán levő Győrszentivánt, s a D-i oldalon elterülő Ménfőcsanakot és Gyirmótot. A győri agglomerációba tartozó települések — hasonlóan a Budapestet övező felduzzadt településekhez — tipikus *alvó-, ill. lakótelepülésekké* váltak, és az elővárosok jellegét öltötték fel.

Mosonmagyaróvár és Sopron közvetlen környékén a településeknek a városokkal való teljes értékű funkcionális integrálódása még nem történt meg, bár mindkét város esetében néhány közeli község agglomerálódása egyre inkább szembetűnő.

Az előbbieken bemutatott agglomerációs területi típust követi, ill. övezi a *városok szélesebb ipari vonzáskörzete*, vagyis az erős ingavándorforgalmi terület típusa, ahol a mezőgazdasági népesség aránya a hatvanas években 40% alá került. Az ebbe a kategóriába tartozó területek tényleges népességnövekedése már csak gyenge ütemű volt. A népesség növekedésének, a korábbi lakosságszám megtartásának forrása azonban itt is a városokban koncentrálódó ipar. Az erős ingavándorforgalmi területi típus kiterjedése az 1960-as években a korábbiakhoz viszonyítva nagymértékben kiszélesedett, többé-kevésbé a korábbi gyenge ingavándorforgalmi területeket is magába foglalta.

Az ipari városok vonzáskörzetének e területi típusa Győr esetében szélesedett ki legjobban, s a város energiagócát mind K-i, mint Ny-i s főleg D-i irányban — a fő közlekedési útvonalak mentén — hosszú sávban kíséri. A győri ingavándorforgalmi zóna természetesen nem kötődik közigazgatási határokhöz; a szombathelyi, a veszprémi, valamint a budapesti vasútvonal mentén a megye határait is átlépi. A Győr–Hegyeshalom vasútvonal mentén a foglalkozási átrétegződés magas szintjét jelző területsáv az osztrák határig tart, vagyis a mosonmagyaróvári és a győri vonzáskörzet egyetlen, összefüggő sávvá fejlődött. Az erős ingavándorforgalmi terület ma már a Szigetköz legnagyobb részére is kiterjed, különösen Győr és Mosonmagyaróvár közvetlen környékén. A Mosoni-Duna mentén elterülő falvak népessége ugyancsak erősen átrétegződött. Sopron övezetében ez a területi típus a város közvetlen környezetére, továbbá D-i irányban a szombathelyi vasútvonal mentére terjed ki.

A *jelentős ingavándorforgalmi zóna* — ahol a mezőgazdasági népesség aránya nem haladja meg az 50%-ot — az erős ingavándorforgalom területét övezi. E kategória földrajzi kiterjedése az 1960-as állapothoz viszonyítva csökkent, mivel korábbi helyét az erős ingavándorforgalmi terület foglalta el. Jelentősen csupán Soprontól D-re, az országhatár mentén szélesedett ki ez a zóna, magába vonva itt néhány települést. E területi altípusban a települések tényleges népessége stagnált vagy gyengén visszaesett.

A *helyi jelentőségű iparral rendelkező községek* népességének a foglalkozási átrétegződése — az ipari munkalehetőség következtében — ugyancsak jelentősen előrehaladt. Azonban a helyi ipar a felnövekvő új népesség megtartására már nem bizonyult

elegendőnek. Még Csorna és Kapuvár esetében is — ahol a korábbi élelmiszeripari üzemek mellé újabb ipari üzemek telepedtek, elsődlegesen Sopron és Győr ipari üzeleinek kihelyezett részlegeként — a tényleges népesség száma csökkent a hatvanas években. Ennek ellenére a helyi ipar Kapuvár, Fertőszentmiklós és Petőháza környékén egységes és magas átrétegződésű övezetet alakított ki. Ettől D-re ugyancsak számottevő kiterjedésű ipari övezet alakult ki, Beled és Mihályi ipari (építőanyagipari, ill. széndioxid-feldolgozás) bázisán. A Csorna és Jánossomorja közötti vasútvonal mentén ugyancsak négy településre kiterjedő magas ipari népességet tömörítő sáv alakult ki.

Összefoglalásként tehát megállapítható, hogy a hatvanas években lezajlott *foglalkozási átrétegződés a megye foglalkozási térszerkezetét alapvetően átformálta*. Élesen rajzolódtak ki a falusi térségen belül az ipari foglalkozásuk különböző zónái. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a megye foglalkozási térszerkezetének megváltozását nem a vidék iparosodása, hanem főleg a városok koncentrált iparfejlesztése váltotta ki. Ezt igazolja, hogy a megye három történelmi városa az elmúlt másfél évtizedben olyan rohamosan iparosodott és a más urbánus jellegű munkahelyek halmozódása oly nagymérvű volt, hogy azok betöltése a helybeli munkaerővel korántsem valósulhatott volna meg. A munkaerőhiány kiküszöbölését harmadrészen (10 700 fő) a három városba való beköltözés biztosította, kétharmadát pedig az ingázás. A városok növekvő munkaerő-szükségletének nagyobb részét tehát a falvak lakossága elégítette ki. Ezek az ipari zónák a városok „munkaerő-gócaiból” kiinduló út- és vasútvonalak mentén alakultak ki oly módon, hogy a foglalkozásilag átrétegződött népesség korábbi lakhelyét megtartva a városban talált munkát.

A települések keresőinek három időkeresztmetszetben feldolgozott, a foglalkoztatottak számával arányos kördiagramos ábrázolása vezetett az ismertetett területi típusok meghatározásához, a fejlődés egyes etapjainak bemutatásához.

A városokba való ingázás kialakult zónái minden bizonnyal tartósak lesznek, sőt továbbfejlődnek. Hangsúlyozni kell, hogy a megye népgazdasági ágazatok és egyes települések szerinti ingavándorforgalmának részletes vizsgálatát nem tekinthettük feladatunknak, mivel az utóbbi évek ingavándorlására vonatkozóan az üzemi adatok nehezen hozzáférhetők. Így csak néhány rendelkezésre álló irodalom adatainak adaptációjára, a megállapítások tömör értékelésére szorítkoztunk. *Göcsei I.* (1966) tanulmánya, valamint *Mérő J.*-nek (1973) e kérdéssel kapcsolatos szintézise a győri ingavándorforgalom kérdésebe nyújt részletesebb betekintést.

Göcsei Győr ipari dolgozóinak ingavándorforgalmával foglalkozó tanulmánya részletesen elemzi a jelenség kialakulásának okát, méreteit és következményeit. Győr ipari üzeimeiben végzett helyszíni kutatásai alapján megállapította, hogy az ingázók száma a hatvanas évek elején évenként mintegy 10%-kal emelkedett, s ezzel a magyar városok ingavándorforgalmában vezető helyre került. Ezt igazolja, hogy már 1963-ban a város ipari üzeimeibe ingázók Győr-Sopron megye 146, Komárom megye 20, Veszprém megye 45 és Vas megye 37 településéből érkeztek. Elemzései az ipari ágazatok adataira is kiterjedtek. Eszerint a győri összes ipari munkahelyek 41,6%-át már 1963-ban is az ingázók töltötték be. Különösen magas volt az építőiparban (60,6%) és a nehéziparban (42,1%) való részesedésük. *Mérő J.* (1973) újabb adatai szerint a győri ingázók mintegy 57%-a a 20 km-es izokronon belüli távolságról érkezik,

s az átlagos utazási távolság (19,3 km) kedvezőbb a budapestinél. Mind *Mérő*, mind pedig *Göcsei* adatokat szolgáltat az ingázók korábbi népgazdasági ágak szerinti megoszlásáról is, amely rendkívül tarka képet mutatott.

Az 1971-es adatok szerint a rohamosan fejlődő győri ipar már 60 ezer főt meghaladó munkássereget foglalkoztatott, s jelentősen nőtt az egyéb, nem-agrár ágazatokban foglalkoztatottak száma is. Minthogy Győr aktív keresőinek száma 1970-ben 52 ezer volt (iparban és építőiparban együtt 32 ezer, egyéb ágazatokban 16 ezer fölött, a mezőgazdaságban közel 3,5 ezer): megítélésünk szerint a győri ipari munkahelyeknek ma már mintegy a felét a vidékről ingázók töltik be, mivel már 1970 szeptemberében is a szocialista szektorban több mint 91 ezren dolgoztak.

Az ingázás perspektívájával kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy az utóbbi években jelentősen megnövekedő lakásépítési ütem ellenére sem várható az ingavándorlók tömeges Győrbe való beköltözése. Várható viszont az ingavándorlás kulturáltságának további fokozatos javulása, valamint a városhoz legközelebbi települések funkcionális integrációja, az agglomerációs körzet további kiszélesedése.

V. Győr-Sopron megye népességfejlődésének földrajzi potenciálja, településszerkezetének várható fejlődése

1. A mezőgazdasági termelés intenzifikálásának alapjai; a munkaerő területi és előregedési problémái

Századunk utolsó negyedében gazdasági növekedésünk forrásait mind az iparban, mind pedig a mezőgazdaságban – hasonlóan más, fejlett szocialista társadalmat építő országokhoz – *a termelés intenzifikálása*, vagyis a modern termelési módszerek és eszközök folyamatos térhódítása, a területileg optimális üzemméret kialakítása, a gazdaságosságot elősegítő szakosodás és kooperáció kiszélesedése biztosítja. Az intenzív nagyüzemi mezőgazdasági termelés feltételeinek megteremtése mintegy másfél évtizede, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése óta indulhatott meg. Már a háborút követő tizenöt évben is jelentős előrelépés történt, amikor számos korszerű állami és szövetkezeti gazdaság létesült. A mezőgazdasági termelés térbeli szerkezetében a kötelezően előírt vetési normák azonban az uniformizáltság irányába hatottak, s számos, korábban nem, vagy alig használt korszerű eszköz bevezetése, széles körű alkalmazása ellenére a területi specializáció jelentősen visszafejlődött. Ennek igazolására megemlíthető pl., hogy a háború előtt egyre élesebben kirajzolódó városellátó zöldség-gyümölcs-, valamint tejellátó övezetek vesztettek jelentőségükből vagy teljesen elmosódtak.

A hatvanas években a gépesített nagyüzemi mezőgazdaság kiépülésével a termelés volumene – különösen a gabona- és néhány más növénytermesztési ágban, valamint az állattenyésztés egyes ágazataiban – jelentősen megnőtt, a termelés területi specializálódásában azonban csak a legutóbbi időkben történt néhány gazdaságban figyelemre méltó fejlődés, holott gazdaságossági szempontból alapvető fontosságú a földrajzi térség által a specializálódás irányába ható földrajzi adottságok jobb kihasználása.

Ha fő vonásaiban jellemezni kívánjuk Győr-Sopron megye *jelenlegi agrártermelését*, megállapíthatjuk, hogy az agrotechnikai színvonala magas, a termésátlagok az országos átlaghoz viszonyítottnak is kedvezőek, és ennek következtében az üzemek nagy többsége gazdaságosan termel. Kedvezőtlen viszont, hogy a termelés szerkezetében korántsem használják ki az adottságokhoz igazodó *specializáció* lehetőségét, s a növénytermesztés szerepének – jövedelmezőségének – növekedésével az állattenyésztés kissé visszaszorult, holott ennek a megyében régi hagyományai vannak. A városok zöldség- és gyümölcsellátó övezeteinek termelése – elsődlegesen munkaerőhiány miatt – ugyancsak visszaesett. A megye a mezőgazdasági termelés szempontjából azonban mindenképpen frekvenciált térségnek számít, hiszen területének 1965-ben 64%-a tartozott az agrárművelés szférájába, amelynek több mint 70%-a szántó volt. Az állattenyésztést szolgáló rét és a legelő 15,7%-os részesedésével ugyancsak nagy területet foglal el. Viszonylag alacsonyabb a szőlő-, gyümölcsösök és

zöldeges kertek együttes részesedése (4,2%). 1970-ig a termelési szerkezet csupán a gyümölcstermelés irányába változott valamelyest, mintegy 1500 hold gyümölcsös telepítésével.

Jelenleg a termőterület 12,3%-a van az állami gazdaságok birtokában, s 87,0%-a a mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös, ill. háztáji gazdaságaiba tartozik (a fennmaradó 0,7%-on egyéni kisbirtokosok gazdálkodnak). A két nagyüzemi mezőgazdasági szektor területének művelési ágak szerinti megoszlásában lényeges eltérés ez idő szerint nem mutatható ki, ami ugyancsak a specializáció hiányára utal.

A mezőgazdasági üzemek mérete alapvetően különböző. Míg közel 48,5 ezer hektár területen hat állami gazdaság osztozkodik, addig a megye 115 termelőszövetkezetére összességében közel 240 ezer hektár földterület jut. Az állami gazdaságok között a Lajta–Hansági Á.G. 25,5 ezer hektárral rendelkezik, de a többi állami gazdaság földterülete is viszonylag nagyméretű (3,3 és 7,4 ezer ha között). Ezzel szemben a termelőszövetkezetek átlagos üzemnagysága nem éri el a 2,1 ezer hektárt; 15 termelőszövetkezet földterülete ezer hektár alatt van. Még gyakoribb az 1000–2000 hektár földdel rendelkező gazdaság (49), s csak elvétve találunk 3500 hektárnál nagyobb földterületen gazdálkodó termelőszövetkezetet (11), főleg a Rábaköz vidékén.

Az alluvialis dombsági, hegységi térszínnek sokféle megjelenési formái, valamint a klimatikus adottságok jelentős eltérései miatt 12-féle genetikai talajtípus fedi kisebb-nagyobb összefüggő területen a megye felszínét, amelyek talajképző közete szemcsenagyság és tömörség tekintetében rendkívül változatos. Ennek megfelelően a megye kistájainak talajminősége is igen változatos. Az MTA Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézetében 1972-ben készített talajminőségi térkép talajértékszámban kifejezett talajminőség szerinti I–X. osztályból hét minőségi osztály lelhető itt fel. Legnagyobb kiterjedésűek a közepes talajminőségű kategóriák, de a Mosoni-síkságon, a Rába alsó folyása mentén és az ahhoz csatlakozó Győr–Tatai-teraszvidéken nagy folton jelentkeznek a jó minőségi osztályba tartozó talajok is. Ezzel szemben a Cser vastag kavicsstakaróval fedett térszínein, a Fertő–Hanság tőzeges láptalajain, még inkább a Soproni-hegység D-i részének köves felszínein gyenge, ill. leggyengébb talajértékszámú talajok vannak.

A természeti adottságok által determinált eredeti talajminőség azonban csak részben mutat korrelációt az 1 ha termőterületre jutó nettó jövedelemmel, mivel a korszerű agrotechnikai eljárások, az öntözés, a műtrágya-felhasználás ma már nagyrészt kompenzálni képes a talaj- és más természeti adottságokból eredő különbségeket.

Az agrotechnika színvonaláról és a terméshozamokról csak néhány szemléletes példát említünk: első helyen az öntözés fejlődését, jelenlegi helyzetét, amelyben Győr-Sopron megye élenjáró eredményekkel büszkélkedhet. Felszíni és mélységi vizekben a terület egyaránt rendkívül gazdag, mivel a megye É-i határán végigfolyó Dunától eltekintve igen sok kisebb-nagyobb vízfolyás érkezik ide az Alpokból és a Bakonyból, s az édesvizet tároló üledéksor vastagsága a megye területének mintegy háromnegyed része alatt az 500 m-t is meghaladja. Számos hévízkutat is feltártak a megyében, amelyek felhasználása különösen indokolt ezen az energiaforrásokban szegény területen.

A 18. táblázat az öntözött területek növekedését mutatja be. Az adatokból kitűnik, hogy 1965 és 1970 között mintegy 450%-kal növekedtek az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek öntözött földjei. A többnyire I. és II. vízminőségi osztályba tartozó vízkivétel legnagyobb része az öntözést szolgálja, mennyisége és a vízkivétel telephelyeinek száma legnagyobb az észak-dunántúli körzeten belül.

18. TÁBLÁZAT

Az öntözött terület növekedése Győr-Sopron megye nagyüzemi gazdaságaiban*, kh

Az öntözött terület	1965	1967	1969	1970
Az állami gazdaságokban	1 319	6 639	5 136	6 798
%-ban	100	503,3	389,3	515,3
ebből:				
szántó	1 379	6 027	4 846	6 442
rét, legelő	—	273	89	123
szőlő, gyümölcs	—	339	214	197
A mezőgazdasági				
termelőszövetkezetekben	4 620	17 780	21 909	19 926
%-ban	—	384,8	474,2	431,3
ebből:				
szántó	4 264	13 914	14 461	13 479
rét, legelő	322	3 705	6 634	6 295
szőlő, gyümölcs	—	146	89	150
Állami gazdaság és				
termelőszövetkezet				
összesen:	5 939	24 419	27 045	26 724
%-ban	100	411,2	438,5	449,9

* KSH Győr-Sopron megyei Igazgatósága 1970. évi statisztikai évkönyve adatai alapján.

Az öntözésre berendezett üzemek száma kiemelkedően magas Győr-Sopron megyében: a Szigetköz, a Mosoni-síkság, a Rábaköz és a Fertő–Hanság vidékének csaknem minden mezőgazdasági üzemében öntöznek. Az 1 hektár öntözött földre jutó vízmennyiség a Fertődi Á.G.-ban és a környező termelőszövetkezetekben 5 ezer m³ felett van, de az ezer m³-t a gazdaságok többségében meghaladja. Öröndetes, hogy az öntözés nem csupán a szántóföldi termelés magasabb hozamait szolgálja, hanem a rét- és legelőgazdálkodást, ill. a szőlő- és gyümölcsstermesztést is. A kedvező adottságok felhasználása révén az öntözött mezőgazdasági terület aránya mind a szántó-, mind pedig a rét- és legelőgazdálkodásban országos viszonylatban Győr-Sopron megyében volt a legmagasabb 1970-ben. Itt a szántóknak 4,9%-át öntözték, míg Csongrád és Szolnok megyében ebben az időben csak 2,5, ill. 4,4%-át. Még inkább kiemelkedő e területen a rétek és legelők öntözési aránya, mivel Győr-Sopron megyében az összes rét és legelő 5,8%-át öntözték, az ezt követő Békés és Szolnok megyében pedig a takarmánytermő, ill. legeltető terület öntözési aránya csak 2,1, ill. 1,9%-os volt.

A megyében a nagyüzemi mezőgazdasági termelés alapjául szolgáló összes állóeszköz nettó értéke az észak-dunántúli körzet átlagának felel meg. Az egyes gazdaságok és összefüggő zónák közötti különbség azonban igen jelentős, mivel Sopron körzetében s az Alpokalja (Cser) egyes nagyüzemeiben 20–49,9 ezer Ft nettó értékű összes állóeszköz jut 1 ha-ra, viszont a Répce, a Rába és a Rábca mentén, valamint a Szigetköz K-i részének több gazdaságában a 10 ezer Ft-ot sem éri el.

A 100 ha mezőgazdasági területre jutó traktoregység, ill. az egy arató-cséplőgépre jutó vetésterület nagysága az országos átlag körüli. A mezőgazdasági rendeltetésű erőgépek, tehergépkocsik száma azonban 1965-höz képest jelentősen — csaknem kétszeresére — megnőtt. A területi különbségek azonban itt is szembetűnőek, amelyeket csak részben indokol a gazdaságok közötti vetésszerkezet eltérése. Míg

ugyanis a Mosoni-síkság, ill. a Cser és a Rábaköz D-i részének gazdaságaiban a 100 ha mezőgazdasági területre jutó traktoregység 20–25 között ingadozik, addig más területeken csak 15 körül van.

A műtrágya-felhasználás a Répce és a Rába menti gazdaságok kivételével magas, de korántsem olyan mértékben, mint a körzeten belüli Komárom és Fejér megyében, ahol összefüggő, nagy területeken a 100 ha mezőgazdasági területre jutó összes műtrágya-felhasználás hatóanyagban a 25 tonnát is meghaladja. (Győr-Sopron megye fejlett üzemeiben ez csak többnyire 12–20 t között ingadozik.)

A megye mezőgazdaságának vetésszerkezete igen változatos. Az elmúlt évtizedben bekövetkezett változásokat nem ítéltjük egyértelműen kedvezőnek, mivel pl. 1965–1970 között a kukorica és a búza vetésterülete mintegy 10, ill. 20%-kal nőtt, és eközben a cukorrépából legjobb termésátlagokat nyújtó megyében a vetésterület 29%-kal csökkent. Fontos ipari növényünk, a rostkender vetésterülete – amelynek ugyancsak jelentős hagyományai vannak – a korábbinak 55%-ára esett. A kedvező természeti adottságoknak megfelelő fejlődés inkább a takarmánynövények (siló-kukorica, csalamádé, lucerna, vöröshere stb.) tekintetében történt, amelyeknek vetésterülete mintegy 30%-kal nőtt meg a múlt évtized második felében. Határozott területi specializáció csupán néhány termesztett növény esetében tapasztalható. Így pl. az állattenyésztéséről korábban is híres Mosoni-síkságon és a Rábaközben az őszi árpa és a tavaszi árpa együttes vetésterülete az összes szántóterület 20–30%-át foglalja el, a termésátlagok kiválóak, mivel már az 1968–1970. évek átlagában is 30–35 q/ha volt. Annak ellenére, hogy az utóbbi tíz évben csökkent a cukorrépa vetésterülete, az észak-dunántúli körzetben nagyon határozottan kiugrik ez a területi specializáció. A Szigetköz és a Rábaköz egészén, de a Mosoni-síkság, a Cser és a Győr–Tatai-teraszvidék nagyobb részén is a szántóterület 6–9%-át foglalta el ez a fontos ipari növény, és a hektáronkénti termésátlagok 1968–1970 között 300–500 q között ingadoztak. Az észak-dunántúli körzet öt megyéjéhez viszonyítottan kiugrik még a rostkender (Mosoni-síkság 3–5%), a vöröshere (Mosoni-síkság, Szigetköz, Rábaköz 6–10%) iránti termelési kedv és az öntözési lehetőségekkel rendelkező zónákban néhány zöldségféle (a zöldpaprika a Rábaköz É-i részén, a vöröshagyma a Fertő-tótól a Szigetköz É-i részéig, a paradicsom a Mosoni-síkságon, Győr környékén, a káposzta a Szigetközben).

Az állattenyésztésben kiemelkedő eredményekkel és jelentős hagyományokkal rendelkező megye elvesztette ugyan korábbi vezető szerepét, de a 100 ha szántó-, rét- és legelőterületre jutó számosállat vonatkozásában még mindig vannak kiemelkedő zónák. Különösen kiugrik a Mosoni-síkság, ahol 100 ha területen 40 feletti számosállatot tartanak. A vágómarha tenyésztése különösen magas a Rábaközben és a Szigetköz K-i felében, a tejet adó tehénállomány a Rábától Ny-ra eső területen, a sertéshús-termelés a tejtermeléshez kapcsolódóan a megye középső részén és Győrtől D-re kiemelkedő értékkel (160–180 kg/ha), a juhtartás a Fertő–Hanság vidékén. Az egy tehenre jutó évi tejhozam magas értékével azonban csak a Mosoni-síkság és a Szigetköz Ny-i fele jeleskedhet (3000–3500 l/év), ez a terület azonban korántsem olyan határozott és nagy kiterjedésű, mint Vas, Komárom és Fejér megyében.

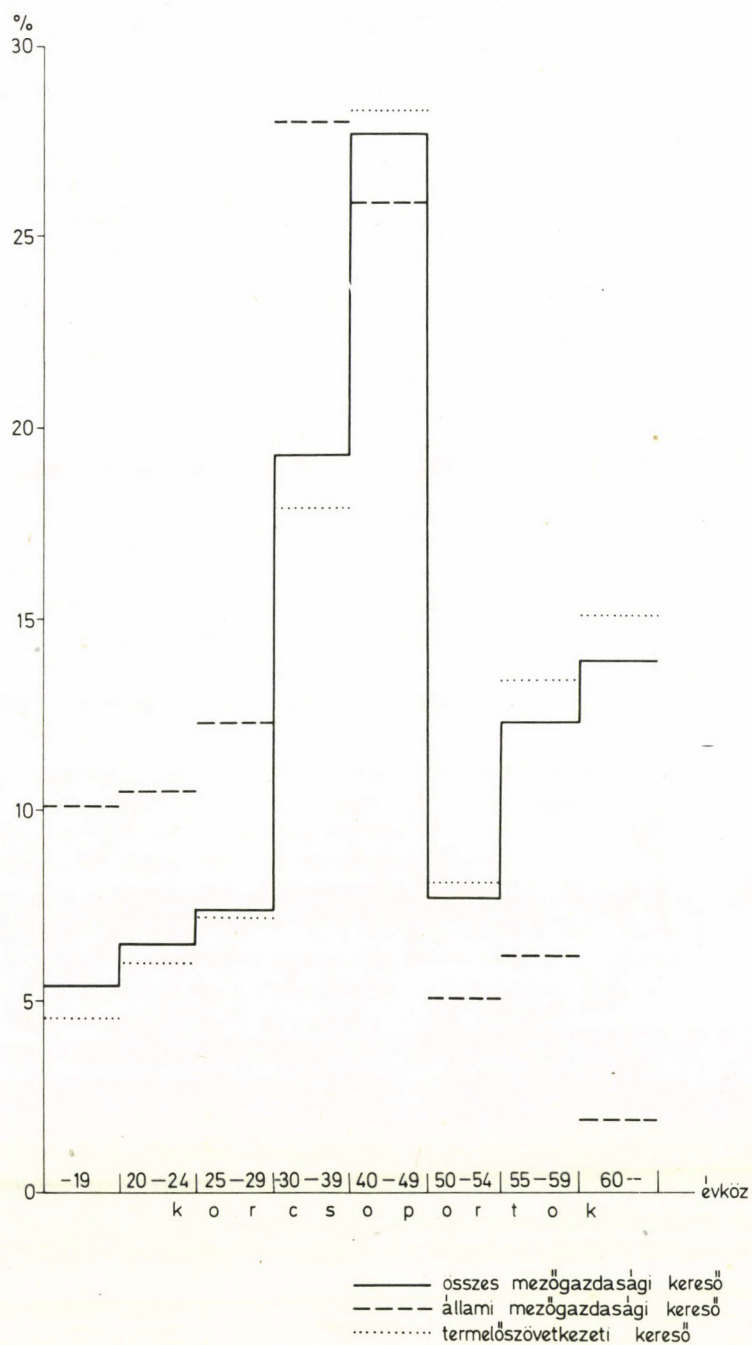
Megemlíthető még, hogy Győr-Sopron megyében, amely nem tartozik a legfontosabb gyümölcstermő területek közé, az új gyümölcsösök telepítésével rohamosan

növekedett a termés mennyisége. 1965–1970 között különösen nőtt az alma, a körte és a cseresznye betakarított termésmennyisége; azok hozamai mintegy háromszorosára, nyolcszorosára, ill. kétszeresére nőttek.

A termelőszövetkezetek megerősödéséről tanúskodik, hogy a fejlesztésre szánt pénzüsszegek felhalmozódása jelentősen nőtt, bár ezen a téren a kedvező és kedvezőtlen adottságú nagyüzemek közötti különbség igen nagy. 1970-ben pl. több mint 488 millió Ft-ot fordítottak a megye termelőszövetkezetei beruházásokra. Különösen sokat, mintegy 153, ill. 124 millió Ft-ot ruháztak be a csornai és soproni járás termelőszövetkezetei, tehát a leginkább agrár jellegű Rábaköz és Cser gazdaságai.

A mezőgazdasági termelés intenzifikálásával, a termésátlagok és hozamok növekedésével párhuzamosan mind az állami gazdaságok, mind pedig a mezőgazdasági termelőszövetkezetek egy foglalkoztatottra jutó évi keresete 1967 és 1970 között erősen megnövekedett. Példaként említjük, hogy az állami gazdaságok összes foglalkoztatottjainak bére az 1969–1973 közötti négy évben mintegy 25%-kal, a termelőszövetkezeti – nem nyugdíjas – tagok keresete pedig 40%-kal növekedett. A közös gazdaságokból származó jövedelmek általában meghaladták ekkor a munkások és alkalmazottak bérét (1970-ben több mint 25 000 Ft), de ez az átlag területileg jelentős különbségeket takar. 1969-ben pl. az egy dolgozóra jutó mezőgazdasági termelő tevékenység nettó jövedelme a Szigetköz, a Mosoni-síkság, a Rábaköz D-i részén 18–30 ezer Ft között ingadozott, Sopron környékén és a Győrtől D-re eső területen már csak 12–18 ezer Ft, míg a Hanság D-i részén, a Répce és Rába mentén csak 6–12 ezer Ft között volt. Az 1 ha termőterületre jutó nettó jövedelem különbségei ugyancsak jelentősek – 1000–7000 Ft között széles skálán ingadoznak –, és a hátrányos helyzetű területek megegyeznek az előbbiekkal. A jövedelmezőségben megmutatkozó rendkívül erős területi különbségeket csökkenti ugyan a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezeteknek nyújtott állami támogatás, de az egy dolgozóra jutó nettó jövedelem közelítése a földrajzi adottságokhoz jobban igazodó területi specializációval és az ennek érdekében hozott állami támogatással valósítható meg. A mezőgazdasági dolgozók jövedelmét a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján azonban csak megközelítően lehet megítélni, mivel a termelőszövetkezeti tagok jövedelmében nem elhanyagolható tétel a háztáji gazdaságokban termelt javak eladásából származó pénzbevétel, valamint a család önellátása. Ennek egyre növekvő jelentőségét mutatja, hogy 1965 és 1970 között az ilyen jellegű árueledésből származó pénzbevétel megyei viszonylatban több mint kétszeresére nőtt.

A mezőgazdasági termelés technikai, pénzügyi fejlődésének és ezáltal a termelőszövetkezetek nagy többsége jövedelememelkedésének néhány jellemző adatából azonban mégis arra lehet következtetni, hogy az elmúlt évtized második felének lecsendesedő vándorlásához mérten is tovább csökken a következő években az agrár-népesség foglalkozási–területi átrétegződése. Az elvándorlás korábbi rohamos szakaszának lezárultát már mintegy nyolc-tíz éve egyre jobban lehet érzékelni. Az elvándorlás lecsendesedése azonban nem csupán a mezőgazdasági munka növekvő jövedelmezőségének, a garantált létbiztonságnak volt a következménye, hanem annak is, hogy az agrártérsegek munkaerő-forrásai a 60-as évek végére nagyrészt kimerültek. A korábbi munkaerő-felesleg apadására utal, hogy míg Győr-Sopron megye mezőgazdasági keresőinek száma 1960-ban közel 47 000 fő volt, addig ez a létszám 1970-re

22. ábra. A mezőgazdasági keresők korcsoportok szerinti százalékos megoszlása 1970-ben

mintegy 20 700-ra csökkent. A megművelt terület nagysága azonban ez idő alatt alig változott, tehát a mintegy 280 ezer ha hasznosított mezőgazdasági terület művelését 10 év leforgása alatt a korábbi keresők kevesebb mint felének kellett megoldania.

A mezőgazdasági dolgozók ilyen mértékű csökkenése tulajdonképpen azt jelenti, hogy az egy aktív mezőgazdasági keresőre jutó korábbi 6 ha helyett ma már 13,5 ha jut — bár e téren is jelentősek a területi különbségek —, és közben a természetlakók folyamatosan és jelentős mértékben megnövekedtek. Ezek a változások hozták magukkal a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségét. A mezőgazdaság jövedelmezőségének természetesen továbbra is egyik alapvető forrása az aktív keresők csökkenése, vagyis számítani lehet — ha sokkal kisebb mennyiségben is — a foglalkozási átrétegződés folytatódására. Ezt igazolják pl. a KSH 1970. évi összefoglaló adatai, amelyek ekkor országos viszonylatban még 2%-os elvándorlást mutattak ki.

A mezőgazdasági munkaerő-tartalékok és az elöregedés folyamatának feltárása az 1970. évi mezőgazdasági keresők számszerű adatai, valamint azok grafikus feldolgozása alapján történt (22. ábra). Az adatok értékelése arra mutat, hogy a mezőgazdasági munkaerő biztosítása főleg a hátrányos helyzetű mezőgazdasági területek elöregedése miatt problematikus. A mezőgazdasági keresőknek megyei szinten is 27,7, ill. 19,3%-át a 40–49 és a 30–39 éves korcsoportok teszik ki. Ezen túlmenően igen magasnak ítéltető az 55–59 éves, valamint a 60 év fölötti népesség részesedése (együtt mintegy 27%). Mivel az idős mezőgazdasági keresők nyugdíjba vonulása folyamatos, és a fiatalabb korcsoportok mezőgazdasági keresőkön belüli aránya alig 19%, különösen a munkaigényes, jelenleg is hiányt mutató cukorrépa-termelési, kertészeti, gyümölcs-termelési ágazatokban munkaerőhiánnyal lehet számolni. Emiatt a jelenlegi mezőgazdasági keresők sorából foglalkozási átrétegződésre csak a kevés élők munkárafordítást igénylő, intenzíven termelő gazdaságokból lehet számítani.

A 22. ábra az összes mezőgazdasági keresők mellett külön tünteti fel az állami mezőgazdasági, ill. a termelőszövetkezeti dolgozók korcsoportok szerinti százalékos megoszlását. Ebből világosan kitűnik, hogy az elöregedés, a fiatalabb korcsoportok hiánya különösen a termelőszövetkezeteknek jelent a jövőben súlyos problémát. Míg ugyanis az állami gazdaságok fiatalabb dolgozóinak magasabb részesedése távolilag is biztosíthatja a termelést, addig a termelőszövetkezetekben éppen az idősebb korcsoportok — különösen a 60 év felettiek — aránya igen magas. Az aktív korú népesség különösen alacsony a Rábaköz D-i részén, valamint az ezzel a területtel érintkező Cser vidékén, ahol a népességnek csak fele aktív korú, a másik fele pedig nagyobb részt idős.

A mezőgazdasági keresők korcsoportok szerinti megoszlása világosan rávilágít arra, hogy a jelenlegi teljes foglalkoztatottság s a fiatal korcsoportok alacsony részesedése miatt a termelés növelésének egyedüli lehetséges útja az intenzifikálás. A településhálózat fejlesztésével is összefüggésben továbbra is törekedni kell a nagyobb mezőgazdasági üzemméret megteremtésére, mivel ez igen fontos alapja az intenzív, kevesebb élők munkáját igénylő termelésnek.

2. A megye iparosodása és munkaerő-problémái

A megye ipari ágazatai fejlődésének helyben levő potenciálja nagyon változatos. Míg szakképzett munkaerővel, az országon belüli és külföldi kapcsolatokat biztosító közlekedéshálózattal, feldolgozandó mezőgazdasági termékekkel, ipari vízzel és néhány építő-alapanyaggal megfelelően ellátott a megye, addig az ipar működtetéséhez szükséges energiaforrásokban és számos fontos ásványi nyersanyagban – geológiai adottságai miatt – nagyon szegény.

A Sopron melletti Brenbergbánya barnaszéntelepei kimerültek, a bányászással már az ötvenes évek elején felhagytak, s csak néhány Fertő–Hanság vidéki tőzegtelephelyen folyik termelés. A geofizikai, földtani kutatások prognózisa szerint a Győri-medence a földgáz tekintetében elsőrendű kutatásra javasolt terület, de ez ideig lelőhelyet nem tártak fel, s csupán az ipari célra felhasználható mihályi széndioxidmező termelése teszi lehetővé a fluid alapanyagok ipari felhasználását. A fentiek miatt energiaszükségletének csaknem 100%-a a közép-dunántúli szénmezőről és külföldről (olaj, gáz, feketeszén) érkezik, főleg tengelyen. Győrben, Csornán és Sopronban jelentős villamosenergia-termelés folyik, de az országos távvezetékrendszeren keresztül nagy mennyiségű áram érkezik ide a Közép-Dunántúl hőerőműveiből, sőt Ausztriából is.

A Rábától Ny-ra eső terület gazdag néhány építőipari alapanyagféleségben. Az Alpokból érkező folyók vastag rétegben hordtak kavicsot, homokot, amelyek felszínközelségben helyezkednek el. A kavics kitermelése Győr környékén nagyon intenzív. Célszerűbb volna a Dunából kotrással nagyobb mennyiséget kitermelni, mivel ez a kavicskinyerés nemcsak gazdaságosabb, hanem az árvízvédelem és a folyami hajózás, valamint a környezet megóvása szempontjából is kívánatosabb lenne. A Hanság peremén, Győr övezetében és másutt jelentős agyagbányászat is folyik. A múltban értékes építőipari alapanyag volt a fertőrákosi lajtamésző, amelynek termelésével azonban már régen felhagytak.

A megye iparának fejlődéséről, ágazati és területi problémáiról az elmúlt években több szerző értékes tanulmányt tett közzé. A népesség tényleges fejlődésének tárgyalása során a III. fejezet ugyancsak áttekintést nyújtott a városok ipari fejlődésének korszakairól, az ipari fejlődés népességföldrajzi hatásáról. A fejezet célkitűzéseinek megfelelően most csupán az ipar területi megoszlásának és ágazati szerkezetének jellemzésére, a fejlődést biztosító helyi és helyzeti energiák értékelésére szorítkozunk. Az ipar ágazati fejlődésével kapcsolatban mindenekelőtt azt szükséges hangsúlyozni, hogy a gyáripar jórészt a terület földrajzi adottságainak megfelelően fejlődött.

Mint ismeretes, a felszabadulás előtt a vidéki iparosodásban a nehézipar töltötte be az elsődleges szerepet, a Dunántúlon ezen belül is főleg a kitermelő ágazat, az energia-termelés s a félkészgyártmányok készítése volt túlsúlyban. Ebben a vonatkozásban azonban Győr-Sopron megye már korábban is kivételes helyzetben volt, mivel itt az ipar fejlődését az előnyös földrajzi helyzet – kiváló forgalmi helyzet, Bécs közelsége, bőséges munkaerő-tartalékok, az átlagosnál jóval magasabb tőkefelhalmozódás – határozta meg. Az energiaforrások és a fémes ásványi nyersanyagok csaknem teljes hiánya miatt az ipari fejlődés kezdetben főleg az országos viszonylatban fejlett mező-

gazdaságra alapozva az élelmiszeripar megtelepedésével indult, majd később a nagy létszámú munkaerőt, különös szakértelmet igénylő gépipar és könnyűipar ágazatainak üze­mei épültek ki. A gépipar fontossága, iparon belüli meghatározó szerepe századunk folyamán fokozatosan tért hódított.

A felszabadulást közvetlen követő években elsődleges feladat az energiabázis megteremtése és továbbfejlesztése volt, emiatt a gépiparral, könnyű- és élelmiszeriparral jellemezhető megyénk ipari állóeszköz-értékének növekedése viszonylag alacsony volt. Éppen a kitermelő és az alapanyagokat szolgáltató nehézipar kiemelt fejlesztése miatt Komárom, Veszprém, Fejér, Baranya és Borsod megyének a szocialista iparban felhalmozott bruttó állóeszköz-értéke 1960-ban magasan előtte járt Győr-Sopron megye ipari állóeszköz-értékének. Ezzel szemben a gépipar, a textil- és élelmiszeripar döntő súlya miatt a megye szocialista iparában az egy foglalkoztatottra számított bruttó állóeszköz-érték (1970-ben 174 ezer Ft), valamint egy ipartelepre jutó állóeszköz-állomány országos viszonylatban csak a közepesen fejlett kategóriába tartozott. Meg kell jegyezni azonban, hogy a Győr-Sopron megyében uralkodó ipari ágazatok többsége kevésbé állóeszköz- és beruházásigényes, mint a bányászat, a villamosenergia-ipar és a kohászat, amelyeknek szerepe az említett megyékben sokkal nagyobb (270 ezer Ft) mértékű volt. A szocialista ipar korszerűsítése és szerkezetének változása miatt a megye iparának bruttó állóeszköz-értéke 1965–1970 között a korábbinál erősebben – 8,1 milliárdról 13,7 milliárd Ft-ra – növekedett. *Az ország adottságaihoz, a természeti erőforrásokhoz igazodó szelektív iparfejlesztés kezdetén a megyében számos ipari nagyberuházásra, ill. korszerűsítésre került sor, (Magyar Vagon- és Gépgyár, Műbörgyár, textilüzemek stb.). Különösen a gépipar és a textilipar megnövekedett szerepe hozta magával Győr és a többi város intenzívebb fejlődését a 60-as években. A fejlődés eredményeként Győr ipari bázisa, mind a foglalkoztatottak száma, mind pedig az összes gépek és gépi berendezések bruttó értéke alapján, az észak-dunántúli körzetben a legmagasabb volt 1970-ben, és Győr iparát csupán az összes állóeszköz bruttó értékében előzte meg Dunaújváros. A felhasznált villamosenergia tekintetében azonban Győrt a vas- és alumíniumkohászatban élenjáró Dunaújváros, továbbá Tatabánya, Ajka és Várpalota is megelőzi. A szocialista ipari bázist meghatározó fentebb említett négy komponens együttese tekintetében Győr ipara azonban mindenképpen első helyen áll az észak-dunántúli körzeten belül (Sopron a hetedik, Mosonmagyaróvár a kilencedik).*

A győri ipari bázis fejlődését elsősorban a Magyar Vagon- és Gépgyár dinamikus fejlődése határozta meg, amely már a III. ötéves terv folyamán kiemelkedő szerepet játszott a járműprogram megvalósításában. A fejlődés a IV. ötéves tervben tovább fokozódott. A KGST együttműködés keretében mintegy hatmilliárd forintot fordítottak a gyár fejlesztésére, és így néhány év alatt a gyár a magyar és a nemzetközi közúti járműforgalom fejlődésének egyik fontos központja lett. Felépült az évi 15 ezer motor gyártására alkalmas üzemegység, amely 192–210 lóerős Diesel-motorokat gyárt. A gyár termelésének növekedését példázza, hogy a termelési érték az 1965. évi 2,8 milliárd forintról 1970-re 4,3 milliárd forintra nőtt. A mintegy 18 ezer dolgozót foglalkoztató nagyüzem fejlődését a IV. ötéves tervben a motorgyártás felfuttatásával tovább fokozták, megkezdve a 230 lóerős motorok és a tehergépkocsik gyártmánycsaládjának előállítását.

A szocialista ipar helyi adottságokhoz, a természeti erőforrásokhoz igazodó ágazati szerkezetét támasztják alá az 1970. évi munkaügyi adatok. Eszerint a megye szocialista

iparában csaknem 114 ezer ember dolgozott, közel 41%-uk a nehéziparban. A nehéziparon belül a közlekedési eszközök gyártása emelkedik ki, amely 1970-ben már mintegy 22 ezer dolgozót, az ipari keresők 19,3%-át — a nehézipar dolgozóinak 61%-át — foglalkoztatta. A mosonmagyaróvári timföldgyár szerepe miatt a nehéziparon belül jelentős a kohászat (5%) részesedése. Az egyéb gépek és gépi berendezések gyártása a nehézipar dolgozóinak mintegy 8%-át foglalkoztatja.

A könnyűiparnak az összes ipari foglalkoztatottakon belüli aránya közel 46%, tehát létszámát tekintve meghaladja a nehéziparét. Ezen belül különösen kiugró a textilipar szerepe, ez az ágazat több mint 38 ezer dolgozónak nyújt munkalehetőséget.

A korábbi évtizedekhez viszonyítva visszaesett az élelmiszeripar megyei iparon belüli szerepe. Jelentősége azonban igen nagy, mivel a mezőgazdaságilag fontos térség termelvényeit helyben — több mint 13 ezer (15%) kereső foglalkoztatásával — dolgozza fel.

Az ipari és mezőgazdasági beruházások és a lakásépítés volumenének növekedésével párhuzamosan számos állami és szövetkezeti építőipari vállalat alakult, Győrben házigyár épült. Ennek folytán az építőipar foglalkoztatottainak száma az ipari létszám növekedését meghaladó ütemben nőtt, 1965–1970 között pl. csaknem 66%-kal.

Győr-Sopron megye iparának sokoldalúsága különösen kedvez a női munkaerő mind teljesebb foglalkoztatásának. A textil- és élelmiszeripar számos telephelyének dinamikus fejlődése folytán a nők foglalkoztatása itt magasabb, mint több más, fejlett iparral rendelkező megyében.

Már a korábbiakban említettük, hogy a *megye iparának térbeli megoszlásában nagyfokú területi koncentráció érvényesül*. A szocialista ipar keresőinek közel 90%-a a városokban dolgozik. Ugyanakkor a vidéki iparvállalatok, ill. a városi nagyüzemek falusi ipartelepeinek száma nem mondható alacsonynak, hiszen a megye 133 minisztériumi vállalata közül 37 már a községekben helyezkedik el. A tanácsi vállalatok vidéki részesedése még magasabb; a 98 ipartelep közül 47 a községekben található. A történelmi városok közigazgatási határán kívül eső falusi térség iparára elsődlegesen az élelmiszeripar a jellemző, de ezenkívül található néhány kisebb fémtömegcikket, textílélesztést előállító üzem is. Néhány példa: Jánossomorján kávészeripari vállalat, Petőházán nagy kapacitású cukorgyár, Kapuváron malomipari, húsipari, kenderfeldolgozó üzem és csipkeverő, valamint szappangyár működik. Csornán jelentősebb hagyományai ugyancsak az élelmiszeripari ágazatoknak vannak, ahol a malom-, hús- és tejfeldolgozó-ipar, valamint a Soproni Ruhagyár, a MOFÉM, a Richards Finomposztógyár, a Győri Mezőgépgyár és Szolgáltató Vállalat kihelyezett részlege működik. Kapuváron a tradicionális élelmiszeripar mellett új ipari ágazatot képvisel a Győri Vagongyár kihelyezett részlege, valamint a Soproni Ruhagyár fióküzeme. Mihályiban szénsavfeldolgozó üzem, Lövön kés- és kaszagyár, Fertőszentmiklóson nádfeldolgozó stb. működik. Kisebb-nagyobb kapacitású építőanyagipari üzem több is van a megyében (Sopron, Pereszteg, Fertőszéplak, Csorna, Pannonhalma, Iván, Beled). Közülük kiemelkedik Fertőszentmiklóson a különböző szigetelőanyagok gyára és a beledi betonelemgyártás. Az elmúlt években és várhatóan a közeljövőben is más — főleg könnyűipari — ágazatok ugyancsak felkeresik a munkaerő-tartalékkal inkább rendelkező falusi térség fejlesztésre kijelölt központjait.

A szocialista iparnak az elmúlt években végbement fejlődését a növekvő beruházások jól reprezentálják (19. táblázat). Az alapvető népgazdasági ágak beruházásainak alakulását bemutató táblázat érzékelteti, hogy az anyagi eszközöket elsődlegesen a gépesítésre, az ipari üzemek modernizálására fordítják.

Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése óta a helyi szervek döntési jogköre kiszélesedett. Ennek megfelelően a tanácsi beruházások volumene már az elmúlt évtized második felében is jelentősen, csaknem 290%-kal növekedett, különösen a kommunális ágazatokban.

A beruházások és a foglalkoztatottak száma növekedésének nyilvánvaló következménye volt a megye szocialista ipara termelésének 1965–1970 közötti jelentős bővülése. A legfontosabb ágazatban, a nehéziparban a termelés volumene 46,3%-kal nőtt, amelyből a hatvanas évek második felében a termelékenységi növekedése még csak 31%-kal részesedett. A beruházások megvalósulásával, új gépek és technológiai folyamatok bevezetésével, a munkaszervezés korszerűsítésével a hetvenes években már döntően a termelékenységi biztosította az ipari termelés növekedését. Az ötödik ötéves terv időszakában – a munkaerő-tartalékok kimerülése miatt – már csakis a termelékenység folyamatos növelése lehet a termelés növekedésének forrása. A termelés növekedésével párhuzamosan a teljes munkaidőben foglalkoztatottak átlagos havi keresete folyamatosan, a negyedik ötéves terv időszakában jelentékenyen növekedett.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a megye összes ipari dolgozóinak keresete még nem érte el más, fejlett iparral rendelkező megyék ipari dolgozóinak kereseti átlagát. Ez nyilvánvalóan a textilipar magasabb részesedésének a következménye, amely ágazat az utóbbi (1973) idők bérrendezéséig a kevésbé fizetett ipari ágak közé tartozott.

Az ipari keresők életkoradatai alapján feldolgozott grafikon (23. ábra) jól szemlélteti, hogy az előző fejezetben bemutatott mezőgazdasági korszerkezethöz sokkal kedvezőbb az ipar foglalkoztatottjainak korszerkezete. 1970-ben magas létszámú ipari korcsoport a 30–39 és a 40–49 évek közötti, amelyek az összes keresőknek mintegy 43%-át teszik ki. E korcsoportok magas részesedésében kifejezésre jut a felszabadulás utáni extenzív ipari fejlődés. A középkorúak e két nagy korcsoportja a jelenlegi ipari termelés gyakorlott törzsgárdájának gerince. A 23. ábra tanúsága szerint ugyanakkor biztató a fiatalabb korcsoportok részesedése is, mivel a 30 év alatti három (ötéves) korcsoport a megye ipari dolgozóinak kb. 45%-a. Öröndetes, hogy a fiatalabb korosztályokban a szakmunkások és a szellemi dolgozók százalékos részesedése magasabb.

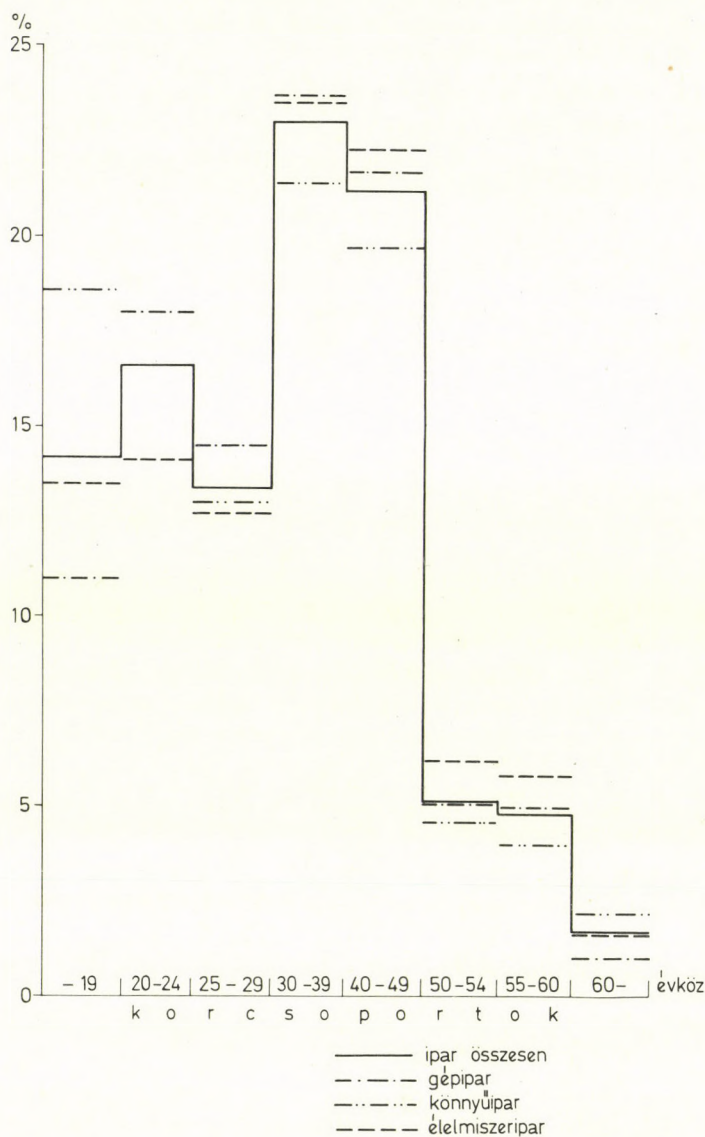
Az ipari keresők 50 év feletti korosztályainak részesedése alacsony, alig haladja meg a 10%-ot. Ez részben a felszabadulás előtti ipari népesség kisebb számának, részben a két világháborúnak a következménye, amely utóbbi egyrészt a születések rohamos csökkenésének (első világháború), másrészt a leginkább veszélyeztetett korosztályok nagyobb mérvű háborús veszteségének (második világháború) volt a következménye.

A grafikus ábra a megye három legjellemzőbb ipari ágazatának – gépipar, könnyűipar, élelmiszeripar – korcsoportok szerinti megoszlását külön-külön is bemutatja. Az ágazati korösszetétel az összes ipari keresőkhöz viszonyítottan nagyobb eltérést csupán a fiatalabb korosztályokban mutat. Különösen szembeötlő a 20 év alattiak könnyűiparon belüli magas részaránya, amely nyilvánvalóan ebben az ágazatban a fiatal nők munkábaállásáról vall. Említést érdemel, hogy a fiatalok részaránya az élelmiszer-

19. TÁBLÁZAT

A szocialista szektor beruházásai népgazdasági ágak, az anyagi-műszaki összetétel szerint

Megnevezés	1965	1967	1969	1970	Ebből 1970-ben			
					építés	belföldi	import	egyéb
beszerzés								
millió forintban								
Nehézipar	325	1068	1418	784	191	250	256	87
Könnyűipar	182	180	234	384	117	32	220	15
Élelmiszeripar	78	133	176	116	39	47	21	9
Összesen	585	1381	1828	1284	347	329	497	111
Építőipar	18	23	119	87	14	24	48	1
Mezőgazdaság	299	382	603	821	534	93	105	89
Erdőgazdaság								
Vízgazdálkodás								
Szállítás-hírközlés	82	169	224	211	92	73	82	14
Kereskedelem	43	45	62	81	55	11	7	8
Kommunális ágazat	297	364	712	934	811	42	18	73
Összesen:	1324	2364	3548	3418	1853	572	757	296

23. ábra. Az ipari keresők korcsoportok szerinti százalékos megoszlása 1970-ben

iparban alacsonyabb, ezzel szemben az idősebbek részaránya valamennyi korcsoportban meghaladja az összes ipari keresők együttes arányát.

Az iparosodás és a munkaerő regionális összefüggésével kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy a megye iparában az elmúlt évtizedben bekövetkezett nagy fejlődés lényegesen módosította az ipar ágazati és térbeli szerkezetét, s érzékelhetően *érvényre jutott a területi kiegyenlítődés és a komplexitás tendenciája*. Amint láttuk, Győr-

Sopron megyében különösen a gépipar és a könnyűipar termelési volumene növekedett meg, s e tekintetben a terület fokozatosan az ország kiemelkedő gépipari, textilipari bázisává vált. A területi és szelektív iparfejlesztés, valamint az azt szolgáló infrastrukturális fejlesztés, továbbá az ipari dolgozók életkörülményeit javító kommunális beruházások, lakásépítések a továbbiakban még inkább biztosítják e tendencia érvényesülését. Így az iparilag dinamikusan fejlődő városok maradéktalanul képesek lesznek felszívni az agrártérségeken felszabaduló munkaerőt. Mivel az elmúlt évtized erős ipari fejlődésének következményeként a megye munkaerő-tartalékai nagyrészt kimerültek, a termelés növekedésének elsődleges forrása az intenzifikálás, s az ipar fejlődésében csak másodsorban játszhat szerepet az új beruházások egy részének vidékre való telepítése, a fejlesztésre kijelölt települések iparosítása.

3. Az infrastruktúra fejlődési tendenciái

Közismert, hogy a népgazdasági és a területi struktúra egyik legproblematisabb kérdése az ún. infrastruktúra, más szóval a harmadik szektor fejlődésének viszonylagos elmaradottsága. Az ipar és a mezőgazdaság preferált fejlesztése mögött ugyanis a közlekedés, szállítás, kereskedelem, egészségügy, oktatás, igazgatás különböző szintű létesítményei elmaradtak a követelményektől, ami feszültségeket rejt magában.

Lakos S. (1975) vizsgálatai szerint a harmadik szektor elmaradásának mértéke nagyobb, mint amit az objektív körülmények indokolhatnak. Az elmaradottság településföldrajzi megnyilvánulásaira még visszatérünk. Az infrastruktúra egyes elemeinek fejlettségét, problémáit összehasonlító adatok tükrében igyekszünk jellemezni és értékelni a Hosszútávú Népgazdasági Tervezés Területi Bizottsága 1968. évi statisztikai adatai és „Magyarország tervezési-gazdasági körzetei” c. hatkötetes atlaszszorozat ide vonatkozó térképei alapján.

A gazdasági növekedésben, a társadalmi-területi munkamegosztásban, a város és vidék funkcionális kölcsönkapcsolatában kiemelkedő fontosságú az infrastruktúra fejlesztése, a meglévők karbantartása is nagyon költségigényes. Ezt példázza, hogy a negyedik ötéves tervben a harmadik szektor beruházásai már jelentősen meghaladták az iparét (44%, 37%-kal szemben – Lakos S. 1975), mégis elmaradott és az elmaradottság felszámolása hosszú időszak alatt érhető el kiemelkedő fejlesztéssel. Az életmód és az életkörülmények javítására irányuló tervek, a területi szintdifferenciák fokozatos közelítése is megköveteli a harmadik szektor nagyarányú fejlesztését, ami azonban országosan több tízezer fő ide történő átcsoportosítását kívánná meg.

Az infrastruktúra legfontosabb eleme a gazdasági vérkeringést biztosító út- és vasúthálózat. Győr-Sopron megye ebben a tekintetben országos viszonylatban kedvezőbb adottságokkal rendelkezik, mivel 1970-ben a 100 km²-re jutó közúthálózat 39 km (országos átlag 32/100 km²), a vasúthálózat pedig 9,7 km volt. A megye területének kedvező földrajzi helyzetéből és a korábbi Ny-i orientációból adódik, hogy az itteni közutak több mint 30%-át a főutak teszik ki, és az ország nyugat felé haladó legfontosabb nemzetközi út- és vasútvonala fut végig a területen. Győr centrális, ill. csomópont fekvése jó megközelíthetőséget biztosít szűkebb-távolabbi körzetéből, de a többi város forgalmi helyzete is jó.

A közutak korszerűsítése csak az 1960-as évek második felében hozott minőségi javulást. 1965–1970 között pl. a megye 1551 km-es úthálózatából a portmentes burkolatú utak hossza 980 km-ről 1445 km-re növekedett, és eközben a vizes makadámutak hossza 538 km-ről 72 km-re csökkent.

Az utak korszerűsítése az áruszállításban minőségi javulást hozott, s jelentősen javult az ingázás feltétele. Erre annál is inkább szükség volt, mivel a távolsági autóbuszokon szállítottak száma 1965-ben még nem érte el a 15 milliót, s ez a szám 1970-ben már 22 millióra növekedett. Az ingázás térbeli kiterjedésével párhuzamosan az összes utas által megtett kilométerhossz is több mint 55%-kal nőtt meg (196 ezerrel 304 ezerre) öt év alatt.

A lakások építésének eddigi üteme – különösen a nagyobb lakások építésében – az 1970-es adatok tükrében imponáló fejlődésről tanúskodik.

A valóságos helyzet objektív megítélése érdekében azonban ezt a kérdést az *átlagos családnagyság*, vagyis a családösszetétel összefüggésében szükséges megvizsgálni. 1949-ben 88 ezer családra 89 ezer lakás jutott, és a 100 családra jutó családtagok száma 366 volt. 1970-re 115 ezerre nőtt a lakások száma, eközben az aktív és az inaktív kereső családok száma 132,5 ezerre emelkedett, és a 100 családra jutó személyek száma az aktív keresők vonatkozásában 319-re, az inaktív keresőknél pedig 302-ről 243-ra esett vissza. A lakások és a családok számának növekedése megyei viszonylatban egyensúlyban van (126–127%). A nagymérvű városbaköltözés miatt viszont a falvak és a városok közötti lakásállomány növekedésének különbözősége feszültségre vezetett. 1970-ben ugyanis a családoknak már 45,4%-a (1960-ban 40%) a városokban élt, ezzel szemben a lakásoknak csak 38,4%-a volt a városokban. Míg tehát a városokba való beköltözéssel a nem lakott falusi házak száma állandóan nőtt (1970-ben 3200 lakás, 2,8%), addig a városokban súlyos problémát okozott a nagymértékű lakáshiány.

1965-től kezdődően érzékelhetően emelkedett az évenként felépített lakások száma. Ezt példázza, hogy 1965-ben még csak mintegy háromezer lakást adtak át rendeltetésének, 1970-re ez a szám már 4000-re nőtt. A lakások egyre nagyobb hányada a városokban épült fel (1970-ben már 67,5%). Különösen a súlyos lakásgonddal küzdő nagyobb városokban nőtt meg a lakásépítés üteme. Míg a községekben a 10 ezer lakosra jutó épített lakások száma 1970-ben 50 egység volt, addig a városokban ugyanennyi lakosra 144 felépített lakás jutott. A városok közül különösen Győrben növekedett az építés üteme, ahol 10 ezer lakosra 156 új lakás jutott.

A lakások szobaszám növekedésében és felszereltsége színvonalában a fejlődés még szembetűnőbb. Mint az országban csaknem mindenütt, az utóbbi években megyénkben is magasabb színvonalú lakásokat, családi házakat építettek, és így mind a városok, mind a községek arculata átformálódott. Ez az átalakulás azonban településfejlesztési és esztétikai szempontból ellentmondásos jegyeket is hordoz, mivel, főleg a falvakban, a beépítésben a spontaneitás – a településfejlesztési tervek hiánya – uralkodott, és az új házak döntő többsége itt is a hagyomány nélküli, uniformizált sátozott, kockaházak típusai szerint épült. A lakásnagyság növekedése azonban mindenképpen imponáló, mivel 1970-ben a városokban és a falvakban felépített lakásoknak mindössze 8%-a volt egyszobás, és valamennyi már eleve villanyvezetékekkel épült. A víz- és csatornahálózathoz való azonnali csatlakozás a városokban csaknem 100%-os, s a

községekben felépített új lakásoknak is csaknem fele eleve vízvezetési csatlakozásra épült. A komfortos lakást leginkább jelző fürdőszoba, ill. mosdóhelyiség az újonnan felépült lakások 88%-ában volt megyei viszonylatban (ezen belül a falusi arány 52,5%).

A lakásállomány fejlődésének legjellemzőbb mutatóit a 20. táblázat tartalmazza. Érdekes összehasonlítani a lakásépítés megyei, ill. országos adatait, mivel e tekintetben az utóbbi években öröndetes javulás történt. Országos viszonylatban a 10 ezer lakosra jutó felépített lakások száma mintegy 30%-kal növekedett 1966 és 1970 között, 10 ezer lakosra az öt év alatt 78 új lakás jutott. Az országos átlag ütemét Győr-Sopron megye adatai túlhaladják, mivel itt a 10 ezer lakosra jutó megépített lakások száma 1970-ben 99 volt. A lakásépítés ütemében Győr-Sopron megyét csak Veszprém és Szabolcs-Szatmár megye múlja felül.

A városok s a falvak megépített új lakásainak százalékos megoszlásában jól tükröződik az urbanizációs folyamat. 1970-ben ugyanis az új lakások 41%-a Győrben épült, de a többi város együttes részesedése is magas (26%-os) volt. Ebben is érvényre jut a városok központi szerepkörének megnövekedése. A falvakban felépült új lakások (23%) nagy többsége 1970-ben már a fejlesztésre alkalmas falusi településekre jutott.

Az utóbbi évtizedek fejlődése ellenére a lakások összességének felszereltsége elmaradott, és jelentős területi különbségek mutathatók ki. Míg pl. az egyszobás lakások aránya a Szigetközben, Győr övezetében és a megye Ny-i részén 30–35%, a Mosoni-síkságon, a Rábaköz középső részén 40–50% közötti. A villanyvilágítású lakások tekintetében jobb ugyan a helyzet az átlagos észak-dunántúlinál, de még közel sem teljes az ellátás; vannak olyan térségek (Pannonhalmi-dombság, Rábaköz), ahol csak 85–90%-os. Feltűnően magas viszont a központi hálózathoz és palackból gázzal ellátott lakások aránya: a falvakban is csaknem mindenütt 50–70%-os, városokban, jó forgalmi fekvésű övezetekben 70% fölötti a gázszolgáltatás. A falusi térség lakásainak vízvezetékei és csatornázási aránya azonban még mindig alacsony, 15–30% közötti. Ugyanez vonatkozik a fürdőszobával, ill. mosdófülkével ellátott lakásokra; azok aránya a megye nagyobb részén még a 20%-ot sem éri el.

A közegészségügyi, művelődési, kereskedelmi ellátottság regionális és országos viszonylatban is igen különböző. Az ezer lakosra jutó orvosok száma (15,1–17,2) alacsony, csak a vidéki átlagot éri el. Ez főleg annak a következménye, hogy a falvak orvosi körzetesítése ellenére is nehezen tölthető be a körzeti orvosi állás az aprófalvas térségeken. Ezzel szemben a szakorvosi ellátottság jó, az országos átlag értékét is eléri. Fekvőbeteg-gyógyintézet a megye öt városa (az Elnöki Tanács 1971. április 25-én Csornát várossá nyilvánította – a megye 5. városa) mellett Dénesfán is van, ahol krónikus betegek utókezelése folyik. Bölcsőde, a városok mellett, csak 13 nagyobb községben van. Az óvodai ellátás már sokkal kiterjedtebb és sűrűbb az észak-dunántúli körzet öt másik megyéjénél. A falusi térségre jellemző jelentős előregedés, alacsony születési arány miatt számos község óvodája a 6 év alatti gyermekek 100%-os elhelyezését is biztosítja, ezzel szemben a felduzzadt városokban a „feminin” korúak magas aránya miatt az óvodai férőhelyek száma csak fél-, háromnegyed részben képes biztosítani az óvodás korúak elhelyezését. Az aprófalvas térségeken sok az osztott, ill. részben osztott iskola, emiatt itt egyre általánosabb a felső osztályos tanulók napi ingázása körzeti iskolába. A hátrányos helyzetű falvak és a központi települések közötti demográfiai anomália következtében igen nagy az egy osztályteremre jutó

20. TÁBLÁZAT

A lakások helyiségei számának és felszereltségének alakulása 1949–1970 között

Terület év	Lakások száma összesen	1		2		3		Villany-	Víz-	Gáz-	Angol WC-vel
		szobás						vezetékkel			
		szám	%	szám	%	szám	%	százalék			
1949											
Győr	18 045	12 012	66,6	4 658	25,8	1 375	7,6	82,3	42,3	–	31,1
Kapuvár	2 417	1 834	75,9	500	20,7	83	3,4	70,7	4,1	–	–
Mosonmagyaróvár	4 278	2 855	66,7	1 055	24,7	385	8,6	87,6	11,9	–	18,6
Sopron	9 545	5 053	52,9	3 301	34,6	1 191	12,5	89,6	52,1	–	35,9
Városok együtt	34 285	21 754	63,5	9 514	27,7	3 034	8,8	84,1	38,5	–	28,7
Községek együtt	54 872	38 348	69,9	14 867	27,1	1 657	3,0	41,4	0,8	–	2,9
Megye összesen	89 157	60 102	67,4	24 381	27,4	4 691	5,2	57,9	15,3	–	12,8
1970											
Győr	30 449	11 676	38,3	15 028	49,4	3 745	12,3	98,7	70,2	85,3	56,4
Kapuvár	2 935	1 048	35,7	1 631	55,6	256	8,7	97,0	11,3	75,5	11,8
Mosonmagyaróvár	6 939	3 007	43,4	2 983	43,1	939	13,5	98,8	51,0	81,7	40,7
Sopron	13 324	5 021	37,7	5 885	44,2	2 408	18,1	99,5	81,3	78,7	56,0
Városok együtt	53 647	20 752	38,7	25 527	47,6	7 348	13,7	98,9	67,3	82,7	51,8
Községek együtt	61 763	21 800	35,3	34 698	56,2	5 263	8,5	95,0	9,3	65,7	7,0
Megye összesen :	115 410	42 552	36,9	60 225	52,2	12 611	10,9	96,8	36,2	73,6	27,8

tanulók száma közötti különbség, mivel számos aprófaluban tíznél kevesebb a tanulók száma, ezzel szemben a központi falvak osztálytermei gyakran zsúfoltak. A középfokú iskolák száma viszonylag magas, mivel a városok mellett Hegyeshalomban, Lébényben, Fertődön, Vitnyédén (Cseremajori tejipari szakközépiskola), valamint az évszázados hagyománnyal rendelkező Pannonhalmán is megtalálható valamelyik típusba tartozó középfokú oktatási intézmény, bár ezek közül a lébényi megszűnőben van.

A művelődési intézmények ugyancsak sűrűn behálózzák a megye területét, csaknem minden faluban működik területi művelődési ház. A nagyobb falvakban ezek színházi, ill. mozielőadásra is alkalmasak.

Az ezer lakosra jutó kereskedelmi alapterület az aprófalvas övezetben 100 m^2 -nél kevesebb, a központi településekben $300\text{--}400 \text{ m}^2$ közötti. A szakosodás hiánya, az áruellátás elégtelensége miatt a kis falvak lakói a városokban vagy nagyobb falvakban szerzik be szükségleteiket. Emiatt az egységnyi bolti alapterületre jutó éves eladási forgalom a kereskedelmi központokban kétszer-háromszor nagyobb, mint a falvakban.

Láthattuk, hogy a megye településeinek egészségügyi, oktatási, kereskedelmi ellátásában alapvető különbségek vannak. Ezek a különbségek a forgalmi helyzet, a településnagyság eltéréseiből fakadtak. A múltból örökölt elmaradás felszámolása, az életkörülményekben megmutatkozó területi különbségek nivellálása azonban mégsem valamennyi település közvetlen és arányos fejlesztése útján valósítható meg, hanem a falusi térség különböző nagyságú és fokozatú települései funkcionális kapcsolatrendszerének elmélyítése útján. A központok szolgáltató hálózatának koncentrált fejlesztése ma az egyedüli lehetséges és gazdaságos megoldás; a kis falvak innen történő ellátása azonban megköveteli a kapcsolatot biztosító úthálózat fejlesztését, folyamatos karbantartását és a buszjáratok sűrítését.

4. A településállomány nagyságcsoportok szerinti fejlődési problémái

A termelőerők fejlődésében világszerte egyre fontosabb szerepet játszanak a termelő és fogyasztási egységek méretei, amelyek közvetlenül visszahatnak a települések nagyságára, szerepkörére. A szocialista nagyipar megteremtésekor már érvényre jutott a nagyméretű termelőegységek kiépítésére való törekvés, különösen a nehézipar, a gépipar és a vegyipar ágazataiban. Ezt a tendenciát még inkább fokozta a szocialista országok közötti munkamegosztás elmélyülése, a külkereskedelem szerepének, lehetőségeinek kiszélesedése.

A mezőgazdasági termelés fejlődésének ugyancsak fontos forrása a nagyobb gazdasági egység megteremtése, mivel a korszerű, nagy kapacitású mezőgazdasági termelőeszközök bevezetése, hatékony kihasználása, valamint a specializáció kiszélesítése nagyüzemekben érhető el. Az ipari és mezőgazdasági üzemek nagy méreteire való törekvés nem mond ellent a területek közötti különbségek nivellálására irányuló gazdaságpolitikának sem, mivel a földrajzi adottságokhoz, természeti erőforrásokhoz igazodó területfejlesztés az egy főre jutó termelési érték közelítését szolgálja, és ez az optimális üzemméret megtervezése, az adottságoknak megfelelő területhasznosítás stb. útján valósítható meg. A mezőgazdaságban a korszerű, nagy méret egyre alacsonyabb

21. TÁBLÁZAT

A települések és a tanácsok száma

Megnevezés	1965	1967	1969	1971
	december 31-én			május 1-én
Megyei város	—	—	—	1
Város	3	3	4	4
Falu	174	172	169	164
<i>Település összesen:</i>	177	175	173	169
Járások száma:	5	5	4	4
Községekből:				
nagyközség	—	—	4	3
önálló tanácsszékhelyű falu	155	130	110	74
közös tanácsszékhelyű falu	9	19	26	34
nem tanácsszékhelyű falu	10	23	33	56
<i>Összes tanácsok száma:</i>	174	172	169	164
Ebből:				
községi tanács	164	149	136	108
tanácsí kirendeltség	—	12	13	29

agrárnépsűrűséget tételez fel, ezzel szemben az ipari koncentráció és az infrastrukturális hálózat differenciált fejlesztése a városiasodást, egyes körzetekben a népesség erős tömörülését hozza magával.

A földrajzi adottságokhoz igazodó területfejlesztés a területi munkamegosztás elmélyítésével határozott gazdasági (ágazati) karaktert alakít ki a makro- és mikro-körzetek között. Ez kihat a településhálózat hierarchikus rendjére, elmélyítve a különböző fokozatú központok irányító, szervező szerepkörét. A településhálózat nagyság- és funkcionális szerepkör szerinti differenciálódása és ezen belül különösen a városiasodás felgyorsulása tehát korunk egyik legjellemzőbb jelensége.

A hetvenes évek elején az ország népességének közigazgatási értelemben 47%-a volt városlakó; ez az arány a középtávú prognózisok szerint 55% lesz már 1985-ben. Ezután a városiasodás ütemének fokozott felgyorsulása várható; az ezredforduló táján már a népességnek mintegy 70%-a fog a városokban lakni.

Győr-Sopron megye település-hierarchiája, ill. a különböző szintű szervező központjai megítéléséhez tekintsük át a jelenlegi településhálózat jellemző adatait (21. táblázat) a közigazgatási kategóriák szerint.

A táblázat tanúsága szerint az elmúlt évtized fordulóján fontos adminisztratív intézkedésekre került sor a racionális, szocialista településhálózat kialakításának előmozdítására. A múltból örökölt aprófalvas településszerkezet átalakulását elősegítő közigazgatási körzetesítésre annál is inkább szükség volt, mivel a társadalmi-gazdasági átrétegződés magasabb színvonalára jutott megye településhálózatának fejlődése nem követte kellő mértékben a gazdasági átalakulást. Ennek folytán a településhálózat — mint a termelőerők legkonzervatívabb eleme — mindmáig magán viselte a kapitalista, néhol a feudális viszonyok nyomait. A racionálisabb közigazgatási egységesítések nem csupán az alsó szintű igazgatás racionalizálását szolgálják, hanem elősegítik a helybenlakók gazdaságosabb infrastrukturális ellátottságát, ugyanakkor előmozdítják az apró-

falvas településstruktúra megváltoztatását, a termelőszövetkezetek egyesülését. Fontos azonban megjegyezni, hogy a települések számának csökkenése ez ideig nem következett be, s a korábbi 174 falusias település számának 164-re való lecsökkenése közigazgatási körzeteket takar. Győr és Kapuvár közigazgatási egységébe 4–4 település került, miközben Kapuvár maga is városi rangra emelkedett.

A szocialista termelési viszonyoknak megfelelő településstruktúra kialakulása szempontjából igen lényeges lépés volt az önálló tanácsú községek számának felére való csökkentése, mivel a közös székhelyű tanácsok létrehozásával, a falvak egyesítésével gyakorlati intézkedés történt annak érdekében, hogy a települések száma a jövőben folyamatosan csökkenjen és ezzel nagyobb – gazdaságosabb – agrár egységek jöhessenek létre. A közigazgatási egységek racionalizálásával a megye 30 olyan falva közül, amely 500 alatti népesség-nagyságcsoporthoz tartozik, már csak kettő rendelkezik önálló tanáccsal. Ugyancsak két falu közös tanácsi székhely. A fennmaradó 26 aprófal a közös tanácsba vont települések közé tartozik.

Az 500–999, ill. az 1000–1499 közötti népességtömörülések együttes száma 104. Ezek közül már csak 43 rendelkezik önálló tanáccsal, a többi pedig közös tanácsba (41) tartozik, ill. közös a községi tanácsszékhely (20).

Problémát jelent, hogy a megye néhány körzetében nagyrészt hiányzik a közepes és teljesen a nagy települések csoportja, amelyek megfelelő infrastrukturális fejlesztéssel már a közeli jövőben is betölthetnék a település-hierarchián belül az alsó fokú központi szerepkört. A közigazgatási körzetesítések önmagukban nem tudtak e helyzetet változtatni, mivel a tanácsi összevonások zöme a kis, egymás melletti falvakra terjedt ki. A közigazgatási körzetesítés pozitív hatása főleg ott mutatkozhat, ahol a központi szerepkör betöltésére egy 2000 főnél több lakost számláló faluval lehet számolni. Ahol az ilyen nagyobb népességtömörülés hiányzik, ott a több aprófal közül a legkedvezőbb helyzetű kiválasztása jelentheti távlatilag a településhálózat differenciálódását, így pl. a Rábától Ny-ra eső területen a még ma is uralkodó aprófalvas struktúra fokozatos felbontását. Még egyszer hangsúlyozni kell, hogy az elavult település-szerkezet megváltoztatásához az adminisztratív intézkedések önmagukban nem elégségesek. Az aprófalvas településhálózat megszűnése elsődlegesen gazdasági alapon valósulhat meg, vagyis ha a fejlesztésre kijelölt települések szervezik, irányítják a gazdálkodást, biztosítják a vonzáskörzet alapvető szolgáltatásait. Így már jobban kibontakozhat a központi települések vonzása, amely serkenti az átköltözést, az új hajlékok itteni felépítését.

A szocialista településszerkezet szerepkörök szerinti differenciálódásának kérdéséhez, a fejlődés objektívebb megítéléséhez mélyebben szükséges elemezni a település-nagyságcsoporthoz megyén belüli problémáit – nagyobb időtávlatban –, mivel a különböző fokozatú regionális szerepkör betöltésének perspektívái ez úton világíthatók meg. A települések nagyságcsoporthoz szerinti – 70 éves időkeresztmetszetű – vizsgálata szerint (22. táblázat) az alacsony népességtömörülésekben lakók száma nem csökkent, sőt az utóbbi évtizedekben nőtt.

A mindenkorai népszámlálások által jelzett népességszám azonban önmagában nem mutat teljes és valóságos képet a településállomány nagyságcsoporthoz szerinti differenciálódásáról, területi problémáiról. Ezért az egyes települések nagyságkategoróriák szerinti változásának megítélése érdekében a bázis-időponthoz (1900)

22. TÁBLÁZAT

A tényleges népesség számának alakulása a megye településeinek népesség-nagyságcsoportjaiban 1900–1970 között

Index: 1900 = 100,0

Település népesség- nagyságcsoportja	A népesség száma							
	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970
–499	8 711 100,0	8 347 95,8	8 738 100,2	8 563 98,3	8 207 94,2	7 984 91,6	7 223 82,9	8 922 102,4
500–999	32 785 100,0	32 836 100,2	33 747 102,9	34 733 105,9	34 583 105,1	33 880 103,3	34 289 104,5	36 384 110,9
1000–1499	54 219 100,0	55 353 102,1	57 606 106,2	59 336 109,4	58 906 108,6	58 665 108,2	56 638 104,5	44 325 81,8
1500–1999	40 626 100,0	41 610 102,4	43 241 106,4	45 301 111,5	45 043 110,9	45 048 110,9	44 992 110,7	40 594 100,0
2000–2999	38 762 100,0	40 014 103,2	41 777 107,8	44 708 115,3	45 397 117,1	44 212 114,1	46 500 120,0	39 677 102,3
3000–4999	32 932 100,0	34 030 103,3	35 327 107,3	38 410 116,6	39 799 120,9	38 886 118,1	41 470 125,9	39 514 120,0
5000–	18 576 100,0	19 551 105,2	21 097 113,5	22 987 123,7	24 684 132,3	25 198 135,6	26 621 143,3	31 832 171,4
<i>Községek</i>								
összesen:	226 611 100,0	231 741 102,3	241 533 106,6	254 038 112,1	256 619 113,2	253 873 112,0	257 733 113,7	241 248 102,2
<i>Városok*</i>								
	83 419 100,0	93 374 111,9	102 990 123,5	106 927 128,2	121 685 145,9	109 879 131,7	133 154 159,6	169 504 203,2
<i>A megye</i>								
összesen:	310 030 100,0	325 115 104,9	344 523 111,1	360 965 116,4	378 304 122,0	363 752 117,3	390 887 126,1	410 751 132,4

* Győr, Mosonmagyaróvár, Sopron

23. TÁBLÁZAT

*A falusias települések népesség-nagyságcsoporthoz szerinti számának alakulása 1900 és 1970 között**

Település- nagyság- csoport	Győri járás			Mosonmagyaróvári járás			Csornai járás		
	1900	1949	1970	1900	1949	1970	1900	1949	1970
–499	2	2	1	3	2	3	12	7	11
500–999	12	8	8	9	7	4	14	16	19
1000–1499	11	13	12	7	9	6	10	11	4
1500–1999	9	8	10	1	2	6	6	2	2
2000–2999	4	6	4	6	5	4	–	4	4
3000–3999	4	4	4	–	1	2	2	1	1
4000–4999	–	1	1	1	1	1	–	–	–
5000–	–	1	2	–	–	–	1	1	1

Település- nagyság- csoport	Kapunári járás			Soproni járás			Járások összesen:		
	1900	1949	1970	1900	1949	1970	1900	1949	1970
–499	5	5	5	1	3	6	23	19	26
500–999	7	7	8	11	11	8	53	49	47
1000–1499	9	7	11	10	5	6	47	45	39
1500–1999	6	8	3	4	8	6	26	28	27
2000–2999	1	2	2	1	1	1	12	18	15
3000–3999	1	1	1	–	1	1	7	8	9
4000–4999	–	–	–	–	–	–	1	2	2
5000–	1	1	1	–	–	–	2	3	4

* Az 1960-as közigazgatási egységek szerint

kellett viszonyítani, mivel ez adott megfelelő alapot az aprófalvak problémáinak megítélésére.

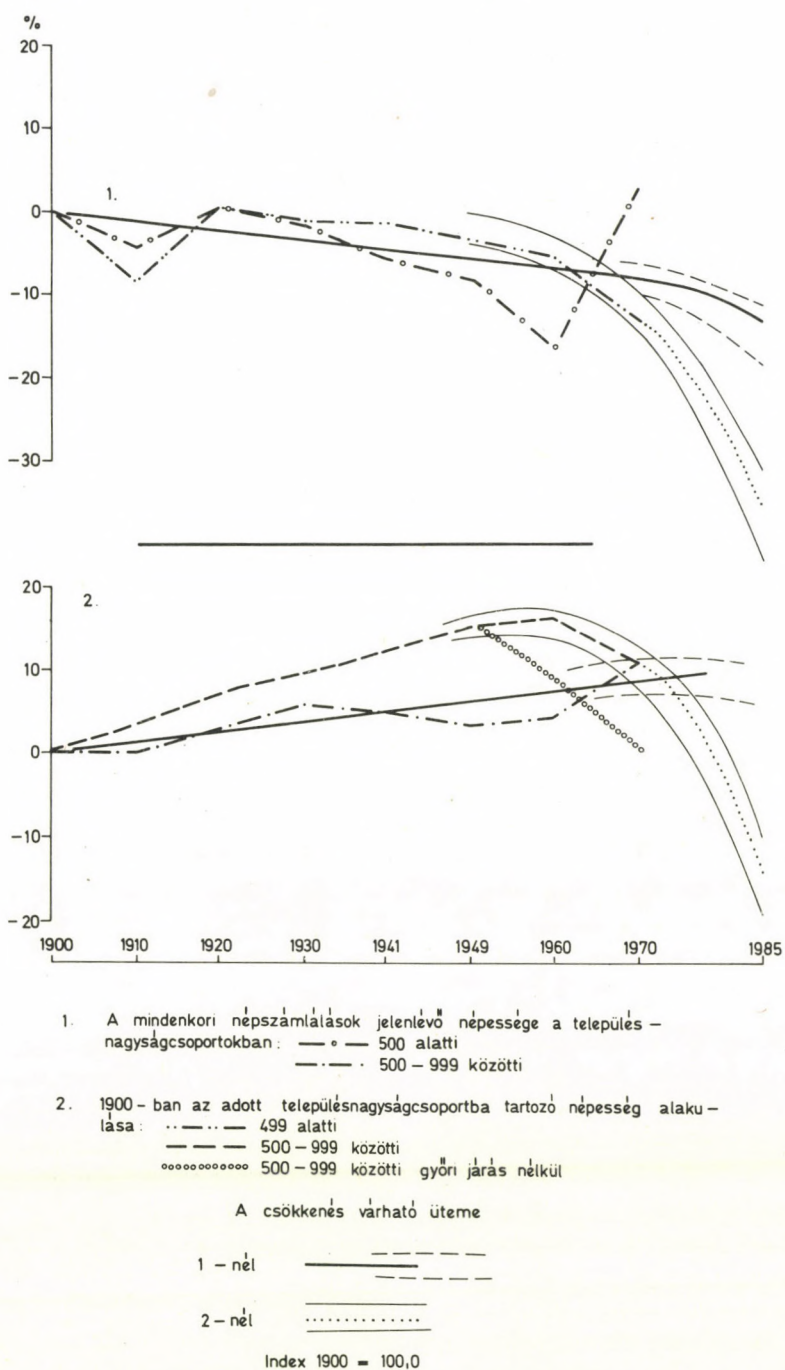
A kérdésben való tisztánlátás korlátai főleg abból adódtak, hogy a mindenkor népszámlálások adatai alapján az alacsony népességi tömörülésben élők együttes népessége nem mutatta megfelelően a kérdés lényegét. Az agrár zónák mezőgazdasági népességének nagymértvű csökkenésével ugyanis a magasabb népességi tömörülésekből számos község került alacsonyabb kategóriákba, s így az 1000 fő alatti két nagyságcsoporthoz élők száma látszólagosan – több falu népességének 500, ill. 1000 fő alá süllyedésével – emelkedett. A fentiek felismerve öt időkeresztmetszetben folytattunk elemző vizsgálatot a falusias települések nagyságcsoporthoz szerinti számának alakulásáról és az öt időpont közül az 1900., az 1949., és az 1970. évek adatait emeltük ki.

Minthogy a korábbi járási földrajzi kiterjedése megközelítőleg azonos a megye jellemző kistérségeivel, a települések számának nagyságcsoporthoz szerinti vizsgálatát az 1968 előtt érvényes járási határok szerint végeztük el (23. táblázat). Az elemzés világosan mutatja, hogy az uralkodó nagyságcsoporthoz tartozó falvainak változásai is jellegzetesek. Győr vonzáskörzetében pl. a legkisebb népességi tömörülésekbe tartozó települések száma már a századforduló táján is viszonylag alacsony volt, és a század folyamán a kis

falvak száma folyamatosan csökkent. Ezzel szemben a Pannonhalmi-dombságot, a Győr–Tatai-teraszvidéket uraló közepes méretű és nagyobb település-kategóriák köre valamelyest emelkedett. A Mosoni-síkságot és a Szigetköz Ny-i nagyobb felét magába foglaló mosonmagyaróvári járás településföldrajzilag átmenet kelet és nyugat között. Itt is alacsony a 499 fő alatti települések száma – mind a három Szigetköz területére esik –, s a század folyamán az 500–999 és 1000–1499 közötti népességcsoportok településeinek száma is folyamatosan csökkent. Ezzel szemben a magas népességi nagyságcsoportokba tartozó települések száma növekedett vagy stagnált a század folyamán. A települések mérete tekintetében mindenképpen a Rábától Ny-ra eső csornai és kapuvári járás a legproblematicusabb, mivel a két járás a Rábaköz egészének és a Cser, a Fertő–Hanság K-i felének aprófalvas területét foglalja magába. E járásokban a legkisebb – 499 fő alatti – települések száma a század folyamán nem csökkent. E településkategória hátrányos helyzetét jelzi, hogy az apró települések csaknem felében ma már a 250-et sem éri el a lakosok száma. Az aprófalvak problematikus voltát hangsúlyozza, hogy a század folyamán az 500 és 999 közötti nagyságcsoportba tartozó települések köre folyamatosan növekedett oly módon, hogy az 1000–1499 fős községek népessége 1000 fő alá esett. A síksági terület településhálózatának elmaradottságát, hátrányos helyzetét jelzi továbbá az is, hogy a megye 3 nagyobb városától távolabb eső, a Kapuvár–Csorna útvonaltól D-re nagy térségben teljesen hiányoznak a 3000 főt meghaladó, nagyobb települések. A három természetföldrajzi kistájból (Cser, Soproni-hegység, Fertő–Hanság) összetevődő soproni járás ugyancsak aprófalvas jellegű. E járásban mindössze két település számlált 2000-nél több lakost. A településhálózat mai problematikus voltát azonban leginkább az emeli ki, hogy a század eleje óta folyamatosan nőtt – egyről hatra – a 499-nél kevesebb lelket számláló falvak száma, miközben tízről hatra csökkent a kisfalvak kedvezőbb – 1000–1499 közötti – nagyságcsoportjainak részesedése.

A fenti elemzés alapján tehát megállapítható, hogy a megye – különösen annak a Rábától Ny-ra eső része – falusias térségeinek településszerkezete igen elavult. Bár aprófalvas jellege nem olyan homogén, mint a nyugat- és dél-dunántúli megyékben, de itt is egyre fontosabb és sürgetőbb kérdéssé válik az elavult településhálózat megváltoztatása. A településhálózat fejlesztése szempontjából különös problémát az okoz, hogy az alsó szintű központi szerepkör betöltésére alkalmas települések köre jelentős térségeken teljesen hiányzik. *Beluszky P.* (1967) a magyar városok központi szerepköréről írt tanulmányában az országban 293 olyan települést különített el, amelyek a központi szerepkör különböző szintjeinek betöltésére a településhálózaton belüli földrajzi helyzet, közlekedési adottság, lélekszám stb. alapján számításba jöhetnek. E 293 település közül Győr-Sopron megyére mindössze 9 jut.

A településhálózat uralkodóan aprófalvas jellegének áttekintése után azt is szükséges megvizsgálni, hogy a tényleges népesség számának alakulása és a települések méretei között milyen összefüggés áll fenn. Ez a századunk folyamán végbement általános tendenciák és különösen a közelmúlt átrétegződési folyamatai, gazdasági átalakulásai figyelembevételével jól előrejelezhető. A 24. ábra a tényleges népesség alakulását az 1000 fő alatti, tehát a két legkisebb, a településhálózaton belüli legproblematicusabb nagyságcsoportban mutatja be. A grafikusan kivetített adatok, valamint a korábban ismertetett gazdasági, korszerkezeti változások alapján előre jelez-

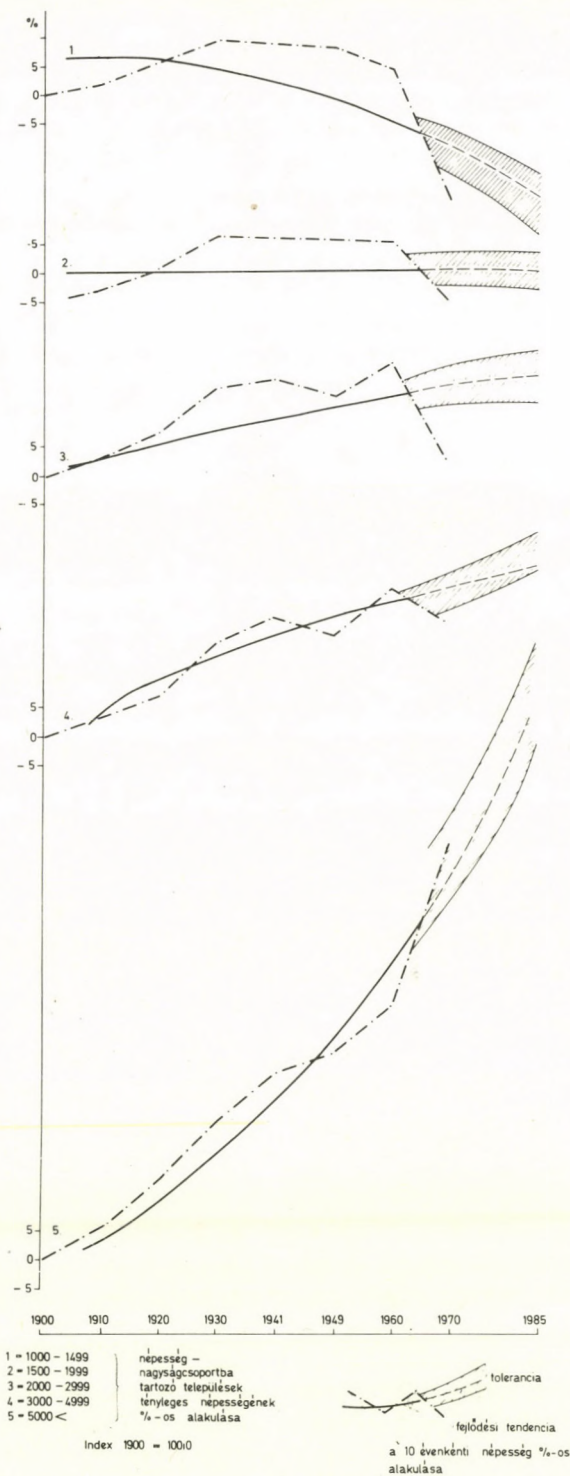

24. ábra. A tényleges népesség alakulása az 500 fő alatti (1) és az 500–999 fő közötti (2) település-nagyságcsoporthoz tartozó népesség alakulása

hető, hogy mind a <499, mind pedig az 500–999 közötti település-nagyságcsoporthoz tartozó falvak tényleges népessége a jövőben fokozott mértékben csökkenni fog. Az ábra adatai szerint a 499 fő alatti településekben a tényleges népesség a század folyamán állandóan csökkent. Az e nagyság-kategóriában élő, a mindenkori népszámlálások idején összeírt népesség száma azonban 1960–1970 között nőtt (24. ábra), mivel az utóbbi tíz évben e nagyságcsoporthoz a magasabb lélekszámú tömörülésekből öt község csúszott vissza. Az 1900-ban is e kategóriába tartozó népesség számának alakulása alapján világosan kitűnik, hogy a legkisebb méretű településekben élők tényleges népessége főleg az utóbbi időkben kezdett erősen csökkenni (24. ábra, 2),

Az aprófalvas kategóriák tényleges népességének perspektíváit szintén két aspektusból szükséges megítélni. Az 500–999 közötti népességtömörülések együttes lélekszáma oly mértékben fog csökkenni, hogy számos falu a 499 fő alatti települések kategóriájába kerül. A <499 fős lakónépességű falvak csökkenése az 1980. évi népszámlálásig összességében így is mintegy 10%-os lesz. Ha viszont a jelenlegi <499 fős település-kategóriába tartozó falvak körét tekintjük, akkor a csökkenés üteme számításaink szerint 1985-ig a 30%-ot is meghaladhatja. Ez az előrebecslés annál is inkább reálisnak ítéltető, mivel jelenleg – 2 település kivételével – a 499 lakos alatti település-nagyságcsoporthoz tartozó községek – szám szerint 26 – közigazgatási körzetesítése megtörtént, ami az esetek nagy többségében egyben azt is jelenti, hogy az aprófalvak nem fejleszthetők. Ugyanez vonatkozik az 500–999 közötti nagyságcsoporthoz tartozó településeire is. A mezőgazdasági népesség lassú, de folytatódó csökkenésével a jelenleg 1000–1499 közötti népességgel rendelkező falvak jelentős része várhatóan kevesebb mint 1000 lakosúvá válik, és emiatt a mindenkori népességszám e nagyságcsoporthoz 1980–1985-re számottevően nem csökken. Ezzel szemben a jelenleg e kategóriába tartozó települések tényleges népességének mintegy 20–22%-os csökkenésére lehet számítani. Ezt az előrebecslést támasztja alá a Győr-Sopron megyei Statisztikai Évkönyv 1970. évi száma, amelynek adatai szerint a csornai járásban pl. – ahol szám szerint húsz 1000 alatti lelket számláló község található – a természetes szaporodás ez évben mindössze 25 fő volt, s az itteni falvak jelentős elöregedése miatt a népesedéspolitikai határozatok sem tudnak oly mértékben hatni, mint ahol (a városi térségekben) a feminin korösszetétel kedvezőbb.

Az ezer fölötti település-nagyságcsoporthoz tartozók tényleges népességének várható alakulását a 25. ábra mutatja be, ugyancsak az eddigi fejlődési trendvonalak figyelembevételével. Az 1000–1499 fős népességtömörülés 1960–1970 közötti zuhanásszerű (23%-os) csökkenése nagyjából az 1000 lélekszámhoz közeli falvak alacsonyabb kategóriába való visszaeséséből adódott (hét település került az 500–999 közötti nagyságcsoporthoz). E tendenciával a továbbiakban is számolni lehet, ugyanakkor az 1500–1999 közötti kategóriából ugyancsak több település csúszhat vissza az 1500 főnél alacsonyabb népességű falvak kategóriájába, és emiatt 1980-ban az 1000–1499 fős népességtömörülések jelenlevő népességének csökkenése csupán (5–8%) lesz. Az 1500–1999 közötti kategória átmenet a csökkenő, ill. a fejlődő nagyságcsoporthoz, és területi megnyilvánulásai különösen érdekesek. A Rábától Ny-ra eső aprófalvas zónában ugyanis az ebbe a nagyságcsoporthoz tartozó „központi” települések lesznek a környező falvak akkumulációs centrumai, ezzel szemben a megye K-i részén, attól függően, hogy a falu várostól való távolsága kedvező vagy kedvezőtlen,

25. ábra. A tényleges népesség százalékos alakulása az 1000 lélekszám fölötti település-nagyság-csoportokban, 1900-1970

a népesség száma stagnál, vagy csökken. Összességében azonban az ebbe a tömörülésbe tartozó falvak összes népessége jelentősen nem fog változni.

A szocialista munkamegosztás és a szolgáltatások számára optimális kereteket biztosító *perspektivikus településkategóriák* jobbra a 2000 fölötti népességszámot meghaladó községek. Győr-Sopron megyében a 2000–2999-es, ill. a 3000–3999-es nagyságrendű települések földrajzi eloszlása nagyon kedvezőtlen, holott éppen az ilyen nagyságú települések lehetnének a távlati tervek szerint a településhálózat perspektivikus, fejlesztésre érdemes községei. Az elkövetkező évtizedben a centrális helyzetben levő 2000–2999 fős népességtömörülések néhány százalékos, a 3000–3999 lelket számláló falvak öt-hét százalékos népességnövekedése várható. Ez utóbbi kategóriába tartozó falvak zöme a győri ingavándorforgalmi zónába tartozik.

A 25. ábra tanúsága szerint az 5000 feletti lakost számláló települések fejlődése a legszembeötlőbb, szemben az alacsonyabb nagyságcsoportokba tartozó községekkel. E kategóriába azonban mindössze négy település – Győrszentiván, Ménfőcsanak, Csorna és Kapuvár – tartozik és a 70%-os értéket meghaladó tényleges népességfejlődés mindenképpen a két utóbbi település központi szerepkörének, ill. Győr közvetlen hatásának volt a következménye.

Amint már arról a korábbiakban említést tettünk, Győrszentiván, Ménfőcsanak és Gyirmót „önálló élete” közigazgatási értelemben is megszűnt, és e települések további átalakulása és fejlődése Győr keretében megy végbe. A megváltozott helyzet eredményeként a következő 10–15 évben Csorna és Kapuvár, valamint a Győr közigazgatási egységébe került települések 20–25%-os tényleges népességfejlődése várható.

A városok és a központi szerepkör betöltésére hivatott települések továbbfejlődésére, a munkaerő átrétegződésével kapcsolatos kérdésekre még visszatérünk. Az egyes település-nagyságcsoportok népesedési prognózisaival kapcsolatban azonban – az eddigi fejlődési trendek alapján – a városok továbbfejlődését is szükséges érinteni. A fejlődési tendenciák és hatótényezők ismeretében Győr-Sopron megye három történelmi városának össznépessége mintegy 30–35%-os értékkel növekszik 1985-ig. Századunk végéig a városok népességnövekedése tovább gyorsul. Ennek forrása nem csupán az urbanizáció kiteljesedése, hanem az is, hogy Győr Északnyugat-Dunántúl regionális központjaként a felső fokú központi szerepkör betöltésével kapcsolatos feladatokat is hivatott lesz ellátni. Így a három város együttes népessége a század végéig mintegy 70–75%-kal fog megnövekedni. Ez a prognózis gyakorlatilag azt is jelenti, hogy az ezredforduló táján a jelenlegi megye területén lakó akkori népességnek kb. 70%-a a városokban él majd. 1970 végén Győr, Sopron, Mosonmagyaróvár lakóinak száma a megye össznépességének 44%-át tette ki.

5. A településhálózat funkcionális differenciálódása, a foglalkozási–területi átrétegződés perspektívái

A korábbiakban részleteiben tárgyaltuk a településállomány sajátosságait, a települések méretében regionálisan megmutatkozó nagymértékű különbségeket és azok népesedésben, átrétegződésben betöltött szerepét. Azt is láthattuk, hogy a korábbi társadalmi rendszerekből reánk maradt településstruktúrának több olyan „árnyoldala” van, amely fékezi a termelőerők fejlődését, az életkörülmények fokozottabb megjavítását.

24. TÁBLÁZAT

Különböző fokozatú regionális szerepkör betöltésére kijelölt települések megoszlása járásonként

Regionális szerepkör	Csornai	Győri	Mosonma- gyaróvári	Soproni	Járások összesen
	járás				
Részleges felsőfokú központ				1	1
Középfokú központ	1		1		2
Részleges középfokú központ	1				1
Kiemelt alsófokú központ	2	2	1	2	7
Alsófokú központ	8	10	5	4	27
Részleges alsófokú központ		3	2	2	7
<i>Regionális központ összesen:</i>	12	15	9	9	45

Különösen előnytelen a falusi térség településállományának nagyságcsoporthoz szerinti megoszlása, mivel az apró és közepes méretű – kétezer lélekszám alatti – települések teszik ki az összes falu több mint 70%-át, és ezekben él a megye össznépességének több mint egyötöde. A probléma lényege azonban abban gyökerezik, hogy a kis és közepes méretű falvak regionálisan élesen elkülönülnek; a Rábától K-re és a Mosoni-síkságon nagyobb számmal közepes, ettől Ny-ra (Cser, Rábaköz, Fertő–Hanság) és a Szigetközben pedig zömmel aprófalvak találhatók.

Az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció 1971-ben kijelölte azokat a településeket, amelyek a társadalmi munkamegosztásban betöltött társadalmi-gazdasági, szervező és irányító, szolgáltató szerepkör, továbbá a lakosság száma és a vonzásterület nagysága, valamint a technikai, műszaki színvonal (település belső szerkezete, lakás- és közműellátottság stb.) alapján alkalmasak különböző fokozatú regionális szerepkör betöltésére, vagy célirányos fejlesztéssel arra alkalmassá tehetők. A „Magyarország tervezési-gazdasági körzetei” c. 1974-ben kiadott atlaszsorozat V. kötetében közzétett térkép adatai alapján táblázatba foglaltuk a regionális szerepkör betöltésére kijelölt településeket és ezek alapján azokat alulról fölfelé elemezzük és értékeljük (24. táblázat).

A hivatkozott térkép, ill. az annak alapján készített táblázat szerint a különböző fokozatú regionális szerepkör betöltésére kijelölt települések száma magas, és azok regionális eloszlása is kedvező. A táblázaton nem szereplő Győr, mint kiemelt felsőfokú központ, a Kisalföld legkedvezőbb forgalmi helyzetű városa a megye K-i felében, a kisalföldi folyóknak a Dunába ömlésénél fekszik. Győr ellenpólusa, a megye Ny-i szögletében elhelyezkedő Sopron részleges felsőfokú központ. A középfokú központok Győrtől Ny-ra közel egyenlő távolságra helyezkednek el; Csorna a Rábaköz É-i részének vasúti, közúti csomópontjában, Mosonmagyaróvár pedig a Mosoni-Duna mellett, a Szigetköz és a Mosoni-síkság gyűjtőpontjában, a Bécsbe és Pozsonyba vezető főközlekedési útvonal utolsó elágazásánál. Részleges középfokú központ (Kapuvár) és

a kiemelt alsó fokú központok a megye városai közötti térségen, azok felezőpontjában, ill. a megye D-i részén, a Sárvár–Csorna (Beled), a Pápa–Csorna (Szany), a Pápa–Győr (Tét) és a Veszprém–Győr (Pannonhalma) közötti út- és vasútvonalak felezőpontjánál helyezkednek el. Az alsó fokú és a részleges alsó fokú központok közel egyenletes eloszlásúak, s a települések mérete, sűrűsége függvényében 1–6 település helyi funkcióit, ill. a vonzásterület szervezését, ellátását hivatottak ellátni.

A központi szerepkört betöltő települések földrajzi megoszlásának rövid áttekintése után most részletesebben vizsgáljuk meg a kérdés lényegét, vagyis azt, hogy a kijelölt települések mennyiben képesek betölteni a regionális szervező és szolgáltató feladatokat, e téren milyen problémákkal kell számolni.

Elemzésünket kezdjük a legproblematisabb, azaz az *alsó fokú központi szerepkör* betöltésére kijelölt települések értékelésével. Már korábban is hangsúlyoztuk, hogy Győr–Sopron megye településhálózatában – hasonlóan más nyugat- és dél-dunántúli és északi-középhegységi területekhez – nagy térségeken hiányoznak azok a falvak, amelyek nagyságuk, környezetükhöz viszonyított infrastrukturális adottságuk révén valószínűleg magasabb fokon állnának a településhierarchiában. A feudális viszonyok maradványait hordozó homogén aprófalvas településszerkezet különösen a Rábától K-re eső területeken ma még uralkodik, és a közelmúltban történt közigazgatási körzetesítés csak jobb feltételeket teremtett arra, hogy a központtá nyilvánított település magasabb szinten lássa el a környező falvak irányító, szervező, szolgáltatói funkcióit.

Az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció irányelvei szerint a kiemelt alsó fokú központok fejlesztésével kapcsolatos célkitűzés az, hogy az ilyen központok lakosság száma 5–10 ezer fő, vonzásterületükkel együtt pedig legalább 10–15 ezer lakos legyen. Ebbe a kategóriába tartozik Jánossomorja, Fertőd, Fertőszentmiklós, Beled, Szany, Tét, Pannonhalma, mindegyik 3–5 falu vonzásközpontjában. A legutóbbi öt-tíz év adatait elemezve is arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a központok és a hozzájuk tartozó vonzáskörzet lélekszáma távolról sem érheti el a kívánt értékeket, mert valamennyi említett központi településnek is csökkent a népessége, és nem látszik reálisnak az sem, hogy a közeli jövőben elérjék az ötezer főt. A szolgáltatási hálózat már eddig is jelentősen bővült, és ezzel megindult ugyan a vonzáskörzeten belüli funkcionális differenciálódás, de a kiemelt alsó fokú központok demográfiai helyzete nem teszi lehetővé, hogy erősebb iparosításukkal a gazdasági bázis alapvetően megváltozzék, mivel a központi falvak nem képesek még 100–150 főt foglalkoztató üzem munkaerő-szükségletét sem fedezni. Ez a megállapítás még inkább vonatkozik a 27 alsó fokú központra, amelyek többsége a homogén aprófalvas struktúrában maga is kisméretű, 2000 fő alatti vagy ezt a lélekszámot alig meghaladó település. Lélekszámuknak a fejlesztési koncepció szerint 3–4 ezer főre való növelése aligha reális, mivel a vonzáskörzetbe tartozó 3–5 faluval együtt ennyi néhol a népességszám.

A Győr–Tatai-teraszvidéken, a Mosoni-síkságon és a Pannonhalmi-dombságon más a helyzet; itt több falu a lakosság magasabb száma miatt már ma is rendelkezik az alsó fokú központok intézményeivel. Az ipari központtal való funkcionális integrálódás folyamatosan elmélyül, a falvak „kétlakisága” miatt a települések foglalkozási összetétele, morfológiai képe megváltozik stb.

A helyi sajátosságok ismeretében tehát más-más problémával találkozunk, és a településstruktúra megváltozásával kapcsolatban is különböző célok kitűzése szükséges. A homogén aprófalvas területeken elsősorban a fejlesztésre kijelölt alsófokú központok igazgatási, oktatási, egészségügyi és szolgáltató hálózatát kell fejleszteni, amely felgyorsítja a vonzáskörzet polarizációját, és a központokba való folyamatos beköltözéssel elsorvad a feudalizmusból örökölt, differenciálatlan településszerkezet. Ezzel nem csupán a nagyüzemi gazdálkodás számára kedvezőbb méretek, a gazdaságos ellátás feltételei alakulnak ki, hanem a lakosság életkörülményei is javulnak. A városok közvetlen vonzáskörzetében a lakófalvas életmód kívánalmai szerint szükséges fejleszteni az infrastruktúrát, amely megkívánja csaknem valamennyi falu intézményhálózatának arányos fejlesztését és a várossal közvetlen kapcsolatot teremtő közlekedés megfelelő és rendszeres biztosítását.

Az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió a Győr–Sopron közötti út- és vasútvonal mentén *középfokú központi szerepkör* betöltésére jelölte ki az 1971-ben városi rangra emelt Csornát, és részleges középfokú központ lett a Csornával párhuzamosan fejlődő, 1968-ban várossá nyilvánított Kapuvár. A két szomszédváros közötti fokozati különbség mindössze annyi, hogy Kapuvár a hatvanas évek vége óta már nem járási székhely, mert a járás területe a közigazgatási racionalizálás során a csornai és a soproni járás között megfelelőződött. Mindkét város forgalmi helyzete kedvező; Csorna vasúti csomópont is, mivel itt keresztezi a GYESEV vasútvonalat a Szombathely és Pápa felől érkező szárnyvonal, és innen indul észak felé Hegyeshalomig a Hanságot átszelő vasútvonal. A kedvező forgalmi fekvés miatt a két város a Rábaköz egészének, a Fertő–Hanság és a Cser nagyobb részének tájszervező centruma, jelentős ipari bázissal, valamint igazgatási, egészségügyi, kulturális, kereskedelmi intézményekkel. Bár a két város népessége 1960–1970 között nem növekedett, a megye középső részén teljes körű középfokú szerepkörük betöltése miatt a fejlődés gyorsul. A városok foglalkozási átrétegződése különösen a tercier ágazatokban jellemző, és a vonzáskörzetbe tartozó agrárzóna itt még biztosítja a fenti funkciókkal és az ipar továbbfejlesztésével kapcsolatos munkaerő-szükségletet. Ezek alapján Kapuvár és Csorna népessége 1990-ig mintegy 15–18 ezer főre nőhet.

Ugyancsak középfokú központi szerepkörrel rendelkező város Mosonmagyaróvár, amely kedvező forgalmi helyzetével a Mosoni-síkság, a Szigetköz Ny-i felének tájszervező centruma. Közigazgatási, egészségügyi, kereskedelmi, felsőfokú mezőgazdasági tanintézetével felsőfokú szerepkört is betölt. A fejlődés legfontosabb alapja azonban továbbra is az ipar; 15 éves távlatban a város a 30 ezer fölötti lélekszámmal rendelkező városok sorába emelkedik.

Sopron részleges felsőfokú központ. Közigazgatási, kulturális, oktatási és tudományos intézményei nagy hagyományokkal rendelkeznek. Periferiális forgalmi helyzete, határzónában levő földrajzi fekvése csökkentette ugyan korábbi közigazgatási szerepét, de ipari fejlődése, frekvenciált idegenforgalmi szerepe és a tudományos kutatásban, oktatásban betöltött országos szerepe ma már kompenzálja az előbbi szerep elvesztésének hátrányát. A részleges felsőfokú központi szerepkör betöltésének tehát magas szinten eleget tud tenni, és a stabilizálódott politikai, gazdasági körül-

mények között megindult ipari fejlődés bázisán a város népessége 1990-ig eléri az 55 ezer főt.

A kormány 1007/1971. sz. határozata öt várost jelölt ki kiemelt felsőfokú központtá, amelyek több megyére kiterjedő szervező szerepkör betöltése mellett néhány országos funkció ellátására is hivatottak. Az öt kijelölt város (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs) sorában Győr a Kisalföld, ill. a Dunántúl Balaton vonalától É-ra eső, különböző gazdasági jellegű és potenciálú tájegységeinek, pontosabban Vas, Veszprém, Győr-Sopron, Komárom és Fejér megyének lesz makroregionális szervező központja. Győrnek, a mintegy 1,8 millió lelket tömörítő, fejlett ipari térségeket magába foglaló tervezési-gazdasági körzet kiemelt felsőfokú központjának, folyamatosan alkalmassá kell válnia arra, hogy a Dunántúl É-i felében magas szinten ellássa az államigazgatási, gazdaságirányítási funkciókat, kielégítse a körzet lakosságát érintő magas szintű szociális, kulturális és szolgáltatási igényeket, és néhány ipari ágazatban, oktatási területen kiemelt országos szerepkör betöltésével ellensúlyozza a főváros jelenlegi uralkodó központi szerepkörét.

A kisalföldi folyók Mosoni-Dunába való torkolásánál, a hegységi és alföldi területek gyűjtőpontjában elterülő *Győr város* adottságai révén *alkalmas a kiemelt felsőfokú központi szerepkör betöltésére*. Centrális földrajzi helyzete, századunk és különösen a felszabadulás utáni idők folyamán elért ipari fejlődése, kiterjedt intézményhálózata birtokában már eddig is betöltött néhány ilyen jellegű feladatkört. Sokirányú fejlődésének eredményeként a város horizontálisan is egyre nőtt, magába olvasztva több, korábban önálló települést.

Az ipar szerepkörének növekedése, a munkahelyek halmozódása útján a város centripetális ereje egyre inkább kiterjeszkedik a földrajzi térben. A város gravitációs hatósugarába került a megye egésze, s az utóbbi időkben Szombathely, Sárvár, Pápa és Komárom is. A kiemelt központi szerepkör érvényesülésével a város geográfiai fekvéséből adódó epicentrikus közlekedési csomópont jellege miatt radionálisan magához vonzza a Dunántúli-középhegység városait is, amelyekkel szoros termelési kooperációban van. Már eddig is számos központi funkciót ragadott magához. Így pl. itt épült fel a Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola, ide került a KPM Autóközlekedési Igazgatósága, az Észak-dunántúli Vízügyi Igazgatóság stb.

Győr kulturális, egészségügyi és kereskedelmi vonzásköre, intézményeinek hatósugara ugyancsak egyre nagyobb térségre terjed ki. Számos kereskedelmi centrum és egészségügyi intézmény (termál- és gyógyfürdő) máris a lakosság rendelkezésére áll és újak építése van folyamatban (kórház). Megnyitás előtt áll az új modern győri színház. A regionális funkciók ellátása mellett azonban fontos feladat a várost és közvetlen vonzáskörzetét szolgáló hálózat folyamatos fejlesztése.

A kiemelt regionális központi szerepkör betöltésében Győrött az ipar alapvető szerepe nem csökken, sőt egyre nő. A városban ma már 124 iparvállalat, ill. ipartelep működik, amelyek közül 11-ben 1000-nél több munkást foglalkoztatnak. A győri ipar előnyös volta főleg sokoldalúságában, a területi potenciálokhoz alkalmazkodó szerkezetében gyökerezik. Ez a termelékenység és a foglalkoztatottság szempontjából alapvető fontosságú. A Magyar Vagon- és Gépgyárban pl. néhány év alatt milliárdokkal nőtt meg a termelési érték (1975-ben már 18,5 ezer Rába–Mann motort gyártottak) és a termékek jóval több mint fele exportra került.

25. TÁBLÁZAT

Természetes szaporodás Győr-Sopron megyében 1970-ben

Járás, város	Az 1000 lakosra jutó							
	házasságkötések		élveszületések		halálozások		természetes szaporodás	
	száma	‰	száma	‰	száma	‰	száma	‰
Csornai járás	559	9,7	840	14,6	815	14,1	25	0,5
Győri járás	582	8,4	1071	15,2	787	11,3	284	3,9
Mosonmagyaróvári járás	437	10,0	820	18,6	397	9,1	423	9,5
Soproni járás	432	10,2	662	15,5	574	13,7	88	1,8
Kapuvár környéke	36	7,0	57	11,4	51	10,2	6	1,2
Községek összesen:	2046	9,4	3450	15,7	2624	12,0	826	3,7
Győr	957	9,1	1819	17,2	981	9,4	838	7,8
Kapuvár	85	7,3	194	16,3	112	9,6	82	6,7
Mosonmagyaróvár	228	9,3	472	19,1	224	9,2	248	9,9
Sopron	401	8,6	715	15,3	474	10,2	241	5,1
Városok összesen:	1671	8,9	3200	17,0	1791	9,6	1409	7,4
Megye összesen:	3717	9,2	6650	16,3	4415	10,9	2235	5,4

A felsőfokú szerepkör kiszélesedésével és az intézményhálózat ezzel kapcsolatos kiépülésével, nem utolsósorban az ipar sokirányú, intenzív fejlődésével tehát Győr rövid időn belül betöltheti az észak-dunántúli körzet területszervező szerepkörét. Ezzel a város méltán lehet a főváros egyik legfontosabb ellenpólusa. A távlati terv végére a város népességének mintegy 35–40%-os növekedése várható, és századunk végére elérheti a 170–180 ezer főt.

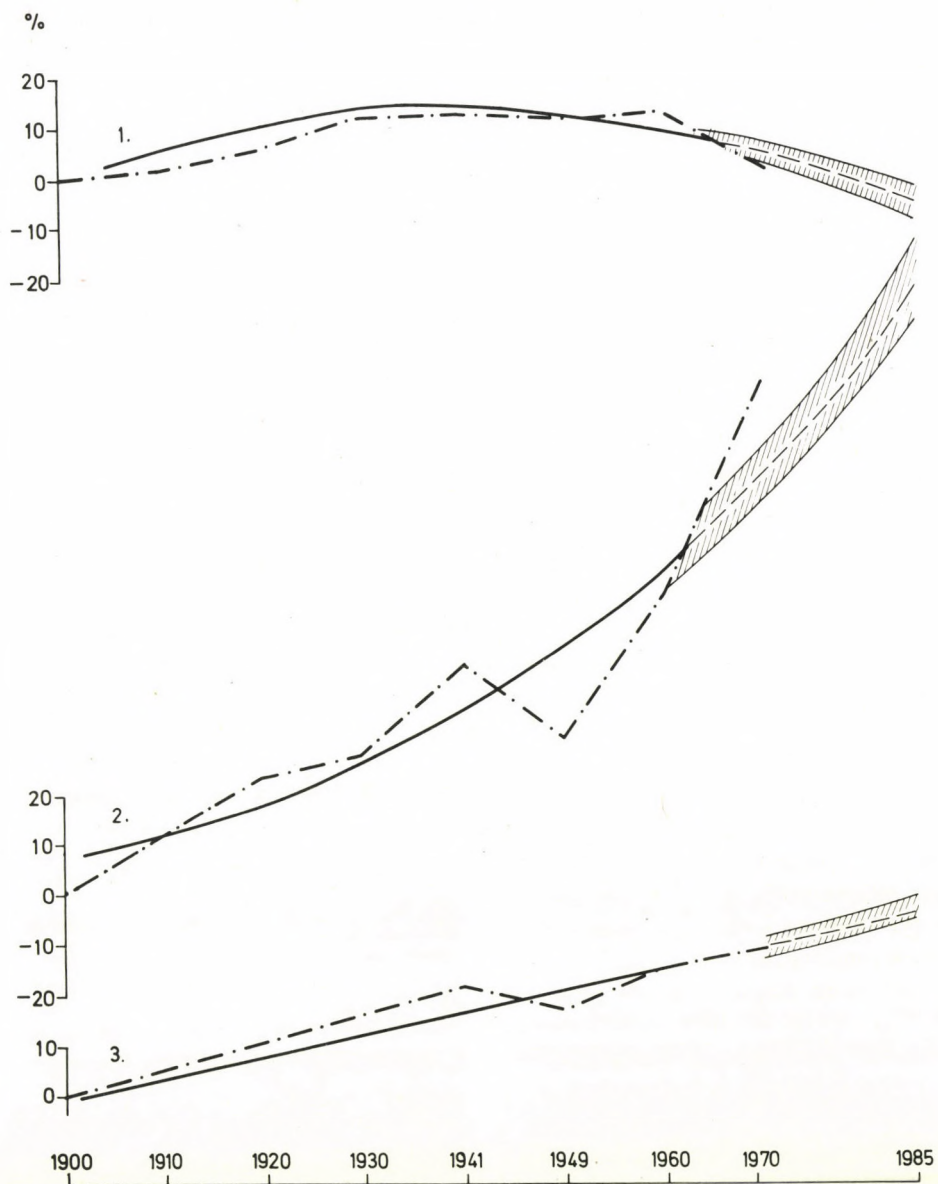
Az eddigi elemzések alapján objektívebben ítélni lehet meg a foglalkozási–területi átrétegződés távlati prognózisa. A városi és falusi térség népességnövekedésének előrejelzésekor azonban ismételten hangsúlyozni kell, hogy a korábbi évtizedek rohamos átrétegződési, vándorlási folyamatai után a demográfiai alapok mélyrehatóan megváltoztak. Nemcsak azért, mert a sűrűségi, korösszetételi különbségek területileg differenciálódtak, hanem azért is, mert közel két évtizeden keresztül a korábbiakban sohasem tapasztalt alacsony mértékű volt a természetes szaporodás (elsődlegesen a születések elmaradása miatt). Ez a hosszan tartó demográfiai hullámvölgy még akkor is éreztetni fogja hatását századunk utolsó negyedében, ha a népesedéspolitikai határozatok és az azokat követő intézkedések hatására a későbbiekben is megmarad az évi 17–18 ezrelékes születési arány.

A demográfiai hullámvölgy regionális megjelenési formái számunkra ugyancsak fontosak. Az agrártérségekről a hatvanas években történt elvándorlás ugyanis területileg rendkívül eltérő korszerkezetet alakított ki, amelynek egy évre vonatkozó következményeit mutatja be a 25. táblázat.

A táblázatból világosan kitűnnek a regionális eltérések. A korábbi 20 év nagyarányú mezőgazdasági népességsökkenése folytán a „megöregedett” agrár járásokban — elsődlegesen a Rábaköz, a Cser és a Fertő—Hanság vidékét magába foglaló csornai és soproni járás területén — a kedvezőtlenebb feminin korösszetétel miatt az élveszületések száma igen alacsony, ugyanakkor a halálozások száma és aránya itt a legmagasabb. Ebből nyilvánvalóan az következik, hogy a megváltozott korszerkezet következményeként ezeken az alapvetően agrár területeken a természetes szaporodás értéke a jövőben is alacsony, mélyen a megyei átlag alatt marad. Ezzel szemben a győri és különösképpen a mosonmagyaróvári járásban a kedvezőbb korösszetétel (16. ábra) miatt az élveszületések száma és aránya kedvező, sőt a születések és halálozások egyenlegét mutató természetes szaporodás a mosonmagyaróvári járásban már 1970-ben is elérte a kívánt szintet. A városok természetes szaporodása a fiatal korcsoportok magasabb részesedése miatt ugyancsak kedvező, sőt a négy város együttes 7,4 ezrelékes természetes szaporodása országos szinten is optimálisnak tekinthető.

1970-ben Győr-Sopron megye átlagos népesedési értéke (5,4 ezrelék) csaknem kétszeresen múlta felül az országos értéket (3 ezrelék), elsődlegesen a városok és a városi vonzáskörzetek magasabb természetes szaporodási értékével. A városi és a falusi térség szaporodásában bekövetkezett inverziót példázza az is, hogy míg 1960-ban a 100 falusi családra jutó 15 évnél fiatalabb gyermekek száma 106 volt, ez a szám 1970-re 84-re esett vissza. A városokban a visszaesés mértéke kisebb volt: 94-ről 73-ra esett a 100 családra jutó iskolás korúak száma. Az utóbbi évek tendenciái alapján egyértelműen leszögezhető, hogy a városi térségben hosszú időn keresztül kedvezőbb lesz a születési arány, és ezzel a korösszetétel is. A hatvanas évek demográfiai apályá viszont 20–30 éves időközökben (legközelebb az 1980-as évek elején) újra és újra visszahat, amely elsősorban a falusi térség jövőbeni munkaerő-ellátása miatt problematikus.

A falusi és városi népesség növekedésének hetvenéves trendjei és ezen belül az utóbbi 25 év területi átrétegződési tendenciái alapján a 26. ábra kísérli meg összefoglalni és prognosztizálni a két térség egymással ellentétes előjelű népesedését. A hetvenes évek 5–8%-os természetes szaporodásával számolva 1985-ig mintegy 10–12% között várható a megye tényleges népességének növekedése. 1970-ben a megye össznépessége 406 800 fő volt, amelynek már ekkor csaknem fele — Csornával és Kapuvárral — a városokban lakott. 1985-ig mintegy 25–30%-kal fog növekedni az öt város együttes népessége, és így a városokban lakók aránya jelentősen meg fogja haladni a falvak össznépességét. A falu–város viszonylatában megnyilvánuló demográfiai inverzió miatt *a városi népesség növekedésének forrása a korábbiakhoz képest megváltozik*. A jelenlegi évi 7–9 ezreléknyi városi természetes szaporodást figyelembe véve a városok tényleges népességnövekedésének jóval több mint felét maguk a városok adják. A faluról való beköltözés intenzitása erősen csökken, de jellege is módosul. Az agrárzónákban már nagyrészt kimerültek a munkaerő-tartalékok, és a természetes szaporodás értéke is igen alacsony, ezért a mezőgazdasági termelés intenzifikálása útján is csak kevés munkaerő szabadul fel, s ezek a vidéki iparosítás hiánya miatt *az agrár-övezetekből városokba költöznek*. A városok lakásépítésének növekvő üteme miatt a városokba történő vándorlás elsősorban a jelenlegi ingavándorzónákból fog származni, főleg azokból a falvakból, amelyek ipari központoktól való távolsága nagyobb. A

1. az összes község
2. a városok
3. a megye
- } százalékos fejlődése

tendencia

tolerancia

a népesség várható alakulása 1,2,3.-ban

26. ábra. Győr-Sopron megye községeinek és városainak tényleges népességfejlődése (1900–1970 között) és jövőbeli alakulásának előrebecslése

falvak alacsonyabb születési aránya és a munkaerő-tartalékok kimerülése miatt a falusi térség népességének csökkenése 1985-ig nem lehet több 10–12%-nál, annál is inkább, mivel a fejlesztésre kijelölt különböző szintű központokat néhány ipari üzem fel fogja keresni, s a szolgáltatási szektor munkaerőigénye is jelentős számban köti le a jelentkező munkaerőt. A helyben lakó népesség foglalkozási átrétegződése tehát tovább folytatódik.

Az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió az arányosabb gazdasági szerkezet kialakítása érdekében célul tűzte ki a szocialista szektor és a tanácsi beruházások területi arányainak megjavítását. Az ide vonatkozó adatok alapján e tendencia csak lassan jut érvényre, mivel a hetvenes évek elején a beruházások még mindig erősen városcentrikusak voltak. Ezt a megállapítást igazolja, hogy pl. 1970-ben a teljesített beruházások volumene a megye városaiban 3258 millió Ft volt, a községekben pedig mindössze 990 millió Ft összeget tett ki. Az üzembe helyezett kommunális beruházásokban csaknem hatszoros volt a városok túlsúlya.

A falu–város közötti vándorlások mérséklődését a közel teljes foglalkoztatás okozza. Győr-Sopron megyében igen magas a foglalkoztatottak száma, hisz 10 000 lakosra már 1971-ben is több mint 5,4 ezer foglalkoztatott jutott. Ebben a tekintetben csak Budapest és Bács-Kiskun megye előzte meg. Míg Bács-Kiskun megyében a foglalkoztatottak 56%-a a mezőgazdaságban dolgozott, s csupán 21%-a az iparban, addig Győr-Sopron megyében a 40%-os iparforgalmi népességgel szemben csak 28%-os volt a mezőgazdasági keresők részesedése; csupán Komárom megye előzte meg, s Borsod megye állt Győr-Sopron megyével azonos szinten.

A magas foglalkoztatottsági arány és ezen belül az ipar (különösen a gépipar) erőteljes fejlődéséből arra lehet következtetni, hogy az eljövendő 10–15 évben Győr-Sopron megye először válik olyan területté, ahol a múlttal szemben most már nem a vándorlási veszteség, hanem éppen a vándorlási nyereség, vagyis a területre való vándorlás lesz a jellemző. E tendencia bekövetkezését a közelmúlt népességmozgásai már előrevetették, mivel a hatvanas évek második felében igen kiegyenlített volt a megye vándorlási egyenlege, azaz a bevándorlások és az elvándorlások száma csaknem teljesen egyenlő volt. Nagy K. 1969-ben közzétett vándorlási előrebecslése is egyedül Győr-Sopron megye esetében nem tüntet fel sem pozitív, sem negatív vándorlást 1975-ig. Tehát az elmúlt évek egyensúlya után már vándorlási nyereséggel lehet számolni. Győr iparának dinamikus fejlődése, a sokoldalúan fejlődő város munkaerőigénye máris bizonyos feszültségekre vezetett a megyével határos, kevésbé iparosodott területek között. Ennek következtében a közeljövőben főleg Vas és Veszprém megye kevésbé iparosodott É-i részéről várható bevándorlás.

A településhálózat átalakulásával, a városi és falusi térség differenciált fejlődésével kapcsolatban a megyei elemzés, úgy érezzük, jó példa arra, hogy a szocialista termelési viszonyok számára szűkeks és az optimális fejlesztés szempontjából korlátozóak a múltból örökölt települési viszonyok. A bővített újratermelés mind az iparban, mind pedig a mezőgazdaságban a jelenleginél nagyobb településeket igényel, és az életmód, az életkörülmények megjavítása ugyancsak a koncentráltabb, szerepkör szerint differenciáltabb településszerkezetben valósítható meg. Minthogy a településhálózat elmaradottságának kárát nem csupán a falu érzi, hanem gátolja a gazdasági növekedést is, a településhálózat fejlesztése osztársadalmi kérdés. Az arányos gazdasági szerkezet

kialakításának is szerves része a településhálózat fejlesztése. Az országon belüli feszültségek ugyanis nem annyira az egy főre jutó nemzeti jövedelem megtermeléséből, még kevésbé a jövedelemelosztás regionális különbségeiből adódnak, hanem sokkal inkább a településhálózat elmaradottságából. A településszerkezet elmaradottsága az életszínvonal, a kulturált életkörülmények javulásának, azaz a jó társadalmi közérzet kialakításának egyik hátráltatója. Tehát ilyen komplex módon függenek össze és hatnak egymásra a gazdasági, a népesedési és a települési viszonyok. Az arányos gazdasági szerkezet, a szocialista településszerkezet megteremtése tehát azért is össztársadalmi érdek, mivel a korszerű településhálózat kifejlesztése elősegíti a nemzeti jövedelem növekedését és csökkenti a területek között az ellátottsági szintdifferenciákat.

Az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció a fenti célkitűzések megvalósítását, ill. a még meglevő ellentmondások kiküszöbölését irányozta elő. *A településhálózat távlati fejlesztése* tehát

- biztosítja a gazdasági erőforrások mind hatékonyabb felhasználását;
- elősegíti a termelőerők racionális elhelyezését;
- növeli a bővített újratermelés és a lakossági ellátás társadalmi szinten elért hatékonyságát;
- elősegíti a lakosság életszínvonalának, életkörülményeinek egyenletes növekedését;
- hozzájárul a város és a falu közötti különbségek fokozatos csökkentéséhez;
- intézkedésével csökkenti az urbanizációs ártalmakat és a környezet szennyeződését.

Végezetül – és egyben összefoglalásként – hangsúlyozni kell, hogy a gazdasági-társadalmi és területi átrétegződés folyamatainak tanulmányozásával főként azt kívántuk bemutatni, hogy adott területek népességének tényleges fejlődését, a népesség mozgását, a településhálózat állapotát a mindenkori gazdasági fejlettség területi különbségei határozzák meg. Győr-Sopron megye évszázados elvándorlásának, településszerkezete elmaradottságának döntő okozója a viszonylagos elmaradottság, ill. a feudális örökség volt. A kapitalizmus idején az ipar fejlődési üteme sohasem volt olyan gyors, hogy elégséges lett volna a mezőgazdaságban felszabaduló munkaerő maradéktalan felszívására. A területi potenciálok számbavétele és értékelése a természeti erőforrások optimális hasznosítása, a földrajzi környezetben rejlő előnyök együttes figyelembevétele alapozhatja meg reálisan a területfejlesztést, olyan gazdaságpolitikai koncepció kidolgozását, amely az adottságok figyelembevételével lehetőséget nyújt a területek közötti gazdasági szintkülönbségek nivellálására, az arányos gazdasági szerkezet megteremtésére.

A gazdaságföldrajz valóságfeltáró, komplex módszereivel tehát a múlt és a jelen népesedési folyamatainak, területi megnyilvánulásainak megismerését segíti elő. Ezzel fontos adalékokat szolgáltat a *területfejlesztési stratégia* megalapozásához, a településhálózat fejlesztésével kapcsolatos helyi feladatok megoldásához.

- ABELLA M. 1964. Az Északi Iparvidék lakossága foglalkozási megoszlásának területi vetületei. – Földr. Ért. 13. pp. 375–388.
- ACSÁDY I. 1896. Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. – Budapest, 496 p.
- ACSÁDY GY.–SZABADY E. 1956. Magyarország népmozgalmának alakulása. – Stat. Szemle 34. pp. 821–852.
- ASZTALOS I. 1966. Az állattenyésztés helyzete Magyarországon a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése idején. – Földr. Ért. 15. pp. 85–95.
- ASZTALOS I. 1968. Az állattenyésztés területi megoszlása Magyarországon. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 250 p.
- BALLA S. 1955. Mezőgazdaságunk munkaerő-helyzete. – Közg. Szemle 2. pp. 216–230.
- BARSY GY. 1938. Magyarország népessége a honfoglalás óta. – Budapest, pp. 343–358.
- BARTA GY. 1973. Magyarország gazdasági fejlődése 1960-tól 1970-ig megyei összehasonlítás tükrében. – Földr. Ért. 22. pp. 215–238.
- BARTKE I.–KULCSÁR V. 1968. Az ország különböző területeinek gazdasági fejlettségi szintjei. – OT Tervgazd. Int. Budapest.
- BECSEI J. 1965. Békés funkcionális településföldrajza. – Földr. Ért. 14. pp. 463–489.
- BECSEI J. 1966. A tanyai település néhány kérdéséről. – Földr. Ért. 15. pp. 385–391.
- BELITZKY J. 1938. Sopron vármegye története. – Stephaneum Ny., Budapest, 1015 p.
- BELUSZKY P. 1965. Falusi településeink osztályozása. – Földr. Ért. 14. pp. 149–163.
- BELUSZKY P. 1966a. Magyarország kiskereskedelmi központjai. – Földr. Ért. 15. pp. 237–261.
- BELUSZKY P. 1966b. Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. – Föld. Ért. 15. pp. 329–345.
- BELUSZKY P. 1967. A magyar városok központi szerepköre. – Statisztikai Szemle 45. pp. 543–563.
- BELUSZKY P. 1971. A város-falu közötti kapcsolatok jellege és mennyiségi jellemzői Nyíregyháza példáján. – Földr. Ért. 20. pp. 159–186.
- BENCZE I. 1962. A magyar pamutipar területi elhelyezkedése és fejlesztésének egyes földrajzi problémái. – Földr. Ért. 11. pp. 337–362.
- BERNÁT T. 1959. Búza termesztésünk néhány gazdaságföldrajzi problémája. – Földr. Közl. 7. (83.) pp. 131–150.
- BERNÁT T.–ENYEDI GY. 1968. A mezőgazdaság területi fejlődésének fő jellemzői (1935/39–1962/66). – FKI Intézeti munkajelentések 3. Budapest.
- BOROS F. 1957. Adatok Magyarország településállományának XVII. századi fejlődéséhez. – Földr. Ért. 6. pp. 459–474.
- BOROS F. 1958. A hazai településállomány XVIII. század eleji képe. – Földr. Ért. 7. pp. 481–496.
- BOROS F. 1961a. Vidéki városaink. – Közg. és Jogi Kiadó, Budapest.
- BOROS F. 1961b. Városaink ipari szerepkörének néhány problémája. – Földr. Ért. 10. pp. 379–395.
- BOROS F. 1968. A magyar városhálózat új elemei. – Földr. Közl. 16. (92.) pp. 251–266.
- BOROS F. 1970. A magyar gazdaság térbeli változásának tendenciái. – Földr. Ért. 19. pp. 23–48.
- CSÁNKY D. 1890–1941. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. – Budapest.

- DALLOS F.–SZABADY E. (szerk.) 1966. Magyar városok. – Közgazd. és Jogi Kiadó, Budapest, 749 p.
- DANYI D. 1962. A beruházások hatása a belső vándorlásra. – Demográfia 5. pp. 554–558.
- ENYEDI GY. 1958. Cukorrépatermesztésünk agrárföldrajzi vázlata. – Földr. Közl. 6. pp. 131–158.
- ENYEDI GY. 1963. A mezőgazdaság földrajzi típusai Magyarországon. – Földr. Közl. 11. pp. 313–334.
- ENYEDI GY. 1968. A természeti erőforrások hatása a népgazdaság területi differenciálódására. 1970–85. Távlati terv. – MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, 37 p.
- GÖCSEI I. 1943. Kapuvári–Rábaköz földrajza. – Szeged, 64 p.
- GÖCSEI I. 1958. Győr-Sopron megyei képekonyv. – Győr, 23 p.
- GÖCSEI I. 1966. Győr ipari dolgozóinak ingavándorforgalma. – Földr. Ért. 15. pp. 69–84.
- GÖCSEI I. 1971. Győr-Sopron megye mezőgazdaságának fejlődése a felszabadulás óta. – Földr. Közl. 19. (95.) pp. 51–59.
- HAMMER GY. 1936. Győr. Városföldrajzi tanulmány. – Bölcsészdoktori ért. Győr, 106 p.
- HORVÁTH T. 1961. A megyék és a nagyvárosok helyzetéről. – Megyei és Városi Stat. Ért. 11. pp. 72–92.
- Hosszú Távú Népgazdasági Tervezés Területi Bizottsága: A népgazdaság területi szerkezete, múltbeli fejlődésének főbb jellemzői, tendenciái, jelenlegi sajátosságai és a hosszú távú tervezés számára összegezhető következtetések (kézirát és melléklete). – Budapest, 1968. augusztus 5.
- Josephinische Aufnahme 1783–1787 (1:28 800 m.a. kéziratos térképlapok). – Hadtudományi Térképtár B. IX. a.527.
- KALMÁR G. 1923. A földrajzi energiák szerepe Győr településföldrajzában. – Földr. Közl. 51. pp. 57–74.
- KGST Komplex Programja (KGST XXV. ülésszakának határozata). – Népszabadság 1971. aug. 7. számának melléklete.
- KOGUTOWICZ K. 1930–1936. Dunántúl és Kisalföld írásban és képben. I–II. Szeged, 298+352 p.
- KOLTA J. 1957. Baranya megye demográfiai sajátosságainak gazdaságföldrajzi vizsgálata és hatása a népgazdasági tervezésre. – Dunántúli Tud. Gyűjt. 14. Pécs, 26 p.
- KOLTA J. 1958. Baranya megye népesedésére ható tényezők 1900–1949 között. – Dunántúli Tud. Gyűjt. 18. Budapest. 35 p.
- KOLTA J. 1962. Baranya megye mezőgazdasági munkaerő mérlege. – Pécsi Műszaki Szemle, 7. Pécs, pp. 11–18.
- KOLTA J. 1963. A népességföldrajz tárgya, módszere és helye a földrajztudományok rendszerében. – Dunántúli Tud. Gyűjt. 40. Budapest, 32 p.
- KOLTA J. 1965. Adalékok Baranya megye távlati településfejlesztési tervéhez. – Pécsi Műszaki Szemle 10. Pécs, pp. 5–19.
- KOLTA J. 1967a. A népesség- és településföldrajzi kutatómunka tudományos eredményeinek gyakorlati alkalmazása Magyarország délkelet-dunántúli részén. – Dunántúli Tud. Int. Közl. 4. Pécs, 22 p.
- KOLTA J. 1967b. Társadalmi-gazdasági tényezők értékelése Pécs város távlati fejlesztési tervéhez. – Pécsi Műszaki Szemle, 12. Pécs, pp. 9–18.
- KOLTA J. 1968a. Baranya népességének földrajzi megoszlásában a felszabadulást követő húsz év során bekövetkező változások. – Értekezések 1967–1968, pp. 89–115.
- KOLTA J. 1968b. Baranya megye és Pécs város népesedése 1869–1968. – Pécs, 179 p.
- KOLTA J. 1969. A falvak lakosságának foglalkozás szerinti átrétegződése. – Földr. Ért. 18. pp. 215–226.
- KÓRÓDI J. 1962. A magyar ipar területi elhelyezkedésének távlatai. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 75 p.
- KÓRÓDI J.–KOVÁCS G. 1961. Mezőgazdaságunk távlati fejlesztésének egyes kérdései. – Közgazd. és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 230 p.
- KÓRÓDI J.–KÖSZEGFALVI GY. 1971. Városfejlesztés Magyarországon. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 136 p.
- KOVÁCS CS. 1966. Térsemlélet és földrajz. – Földr. Közl. 14. (90.) pp. 31–47.

- KOVACSICS J. (szerk.) 1963. Magyarország történeti demográfiája. — Közgaz. és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 442 p.
- KÖSZEGI L. 1964a. A területi tervezés főbb elvi és módszertani kérdései. — Közgazd. és Jogi Kiadó, Budapest, 399 p.
- KÖSZEGI L. 1964b. A gazdasági körzetesítés néhány problémája hazánkban. — Földr. Közl. 12. (88.) pp. 1–10.
- KRAJKÓ GY. 1961. A gazdasági körzetesítés néhány elvi problémája. — Földr. Közl. 9. (85.) pp. 223–246.
- LACKÓ L. 1966. Kartográfiai módszerek alkalmazása a népgazdasági tervezésben és a területi kutatásban, különös tekintettel a gazdasági térképek egyes fajtáira. — OT Tervgazd. Int. Budapest, 69 p.
- LACKÓ L. 1971. A természeti erőforrások és a gazdaság térszerkezete közötti néhány jellemző összefüggés Magyarországon. — OT Tervgazd. Int. Budapest, 63 p.
- LAKOS S. 1975. Társadalmi-gazdasági változások az elmúlt 15 évben Magyarországon. Magyar Tudomány 20. pp. 581–593.
- LENGYEL I.–SZALÓCZI I. 1963. Győr-Sopron megye gépiparának helyzete. — Megyei és Városi Stat. Ért. 13. pp. 112–118.
- LETTTRICH E. 1962. Az ipari települések területkomplexumai Magyarországon. — Földr. Ért. 11. pp. 85–108.
- LETTTRICH E. 1965. Urbanizálódás Magyarországon. — Földr. Tanulmányok 5. Akad. Kiadó, Budapest, 85 p.
- Magyarország vízborította és árvízjárta területei az árvízmentesítő és lecsapoló munkálatok előtt. — M. K. Földm. Min. Int. Budapest, 1938.
- MAJOR J. 1964. A magyar városhálózat. — Településtud. Közl. 16. pp. 32–65.
- MARKOS GY. 1962. Magyarország gazdasági földrajza. — Közg. és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 581 p.
- MATEJKA M. 1959. A Kisalföld főbb városainak földrajzi helyzete és funkciói a különböző történelmi szakaszokban. — Földr. Ért. 8. pp. 451–472.
- MENDÖL T. 1936. A helyzeti energiák és egyéb tényezők szerepe városaink nagyságában és jellegében. — Földr. Közl. 64. pp. 98–108.
- MENDÖL T. 1942. A városföldrajz népességtudományi vonatkozásai. — Stat. Szemle 20. pp. 346–351.
- MENDÖL T. 1946. A városföldrajz tárgyköre és feladatai. — Városi Szemle 32. pp. 334–354.
- MENDÖL T. 1956. A szocialista településföldrajz problémái. — Földr. Közl. 4. (80.) pp. 156–181.
- MENDÖL T. 1963. Általános településföldrajz. — Akad. Kiadó, Budapest, 567 p.
- MÉRŐ J. 1958. Győr településföldrajza. — Egyetemi doktori disszertáció (Kézirat).
- MÉRŐ J. 1966–1967. Untersuchungen über die Anziehungskreise der Stadt Győr. — Annales U.S.B.
- MÉRŐ J. 1973. Győr centralizációjának településföldrajzi vonatkozásai. — Győri Tanulmányok 1. pp. 85–101.
- NAGY K. 1969. A területi vándormozgalom alakulása s előrebecslésének kísérleti módszere. — OT Tervgazd. Int. Budapest.
- Országos Településhálózat-fejlesztési Keretterv anyaga. — Budapest, 1969.
- OT – ÉVM – Minisztertanács Tanácsi Hivatala, 1970. dec.: Előterjesztés a területi tervezés és a tervek rendszerére. — Budapest.
- PÉCSI M. 1962. A Kisalföld geomorfológiai képe. — Földr. Közl. 10. (86.) pp. 113–142.
- PÉCSI M. 1965. A magyar földrajztudományok útja a felszabadulás óta és időszerű kérdései. — Földr. Közl. 13. (89.) pp. 207–223.
- PERCZEL K. 1968. A közlekedés- és a településhálózat helyzetének, kölcsönhatásának és fejlesztési tendenciáinak elemzése. — VÁTI, Budapest.
- PERCZEL K.–GERLE GY. 1966. Regionális tervezés és a magyar településhálózat. — Akad. Kiadó, Budapest, 445 p.

- PERCZEL K.–ILLÉS I. 1968. A fejlesztés koncentrált és decentralizált változatainál mutatkozó főbb gazdasági és egyéb kihatások felmérése és ezek népgazdasági szintű elemzése és értékelése. – VÁTI, Budapest.
- PERLOFF, M.–DUNN, E.–LAMPARD, E.–MUTH, R. 1960. Regions, Resources and Economic Growth. – The Johns Hopkins press, Baltimore.
- RADÓ S. (főszerk.) 1974. Magyarország tervezési–gazdasági körzetei. – Az Észak-Dunántúl atlasza. – Kartográfiai Vállalat, Budapest, 86 p.
- RÉTVÁRI L. 1958. Győr-Sopron megye városainak népességvonzási körzetei. – Tud. Diákköri előadás, Budapest. 26 p.
- RÉTVÁRI L. 1959. Népeségföldrajzi vizsgálatok Győr-Sopron megyében. – Földr. Szakdolg. Budapest, 82 p.
- RÉTVÁRI L. 1964. Győr-Sopron megye népességföldrajza. – Egyetemi doktori disszertáció, Budapest, 127 p.
- RÉTVÁRI L. 1967. Adatok Győr-Sopron megye népességföldrajzához. – Földr. Ért. 16. pp. 69–90.
- RÉTVÁRI L. 1969. Az akadémiai földrajzi folyóiratok néhány kérdése. – Magyar Tudomány 14. (76.) pp. 400–404.
- RÉTVÁRI L. 1973. A társadalmi-gazdasági fejlődés hatása Győr-Sopron megye népesedési folyamatainak alakulására. – Kandidátusi értekezés. Kézirat. 227 p.
- RÉTVÁRI L. 1974a. A társadalmi-gazdasági fejlődés és a regionális népsűrűsödés összefüggéseinek néhány kérdése. – Földr. Ért. 23. pp. 359–385.
- RÉTVÁRI L. 1974b. A foglalkozási–területi átrétegződés néhány kérdése Győr vonzaskörzetében. – Győri Tanulmányok 2. pp. 37–56.
- RUISZ R. 1959. Az iparfejlesztés hatása a magyar városok fejlődésére. – Földr. Ért. 8. pp. 337–356.
- SÁRFALVI B. 1964a. A mezőgazdasági népesség elvándorlásának gazdaságföldrajzi kérdései. – Földr. Közl. 12. (88.) pp. 97–111.
- SÁRFALVI B. 1964b. A társadalmi átrétegződésnek és a népesség területi átrendeződésének különféle mechanizmusai. – Földr. Ért. 13. pp. 487–503.
- SÁRFALVI B. 1965a. A társadalmi átrétegződés és a mezőgazdasági munkaerőhelyzet területi átalakulása. – Földr. Ért. 14. pp. 243–254.
- SÁRFALVI B. 1965b. A társadalmi-foglalkozási átrétegződés történelmi és földrajzi típusai Európában. – Földr. Közl. 13. (89.) pp. 19–40.
- SÁRFALVI B. 1965c. A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon. – Akad. Kiadó, Budapest, 122 p.
- SIMON L. 1962. A belterjes mezőgazdasági ágak hatása a vándorlási mozgalomra Szabolcs-Szatmár megyében. – Földr. Ért. 11. pp. 149–154.
- SOPRONI E. 1940. A kultúrsarok gondjai. Sopron vármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása. – Magyar Társaság Könyvei 3. Magyar Társaság, Budapest, 286 p.
- STEFANOVITS P.–GÓCZÁN L. 1962. A Kisalföld magyarországi részének talajföldrajzi viszonyai. – Földr. Közl. 10. (86.) pp. 195–207.
- V. TAJTI E. 1958. Népeségföldrajzi vizsgálatok a Duna–Tisza közén. – Földr. Ért. 7. pp. 167–198.
- V. TAJTI E. 1962. Budapest munkaerővonzása. – Földr. Közl. 10. (86.) pp. 255–278.
- THIRRING G. 1935. Népsűrűségünk földrajzi vonatkozásban. – Földr. Közl. 63. pp. 269–273.
- UNGER K. 1963. Az áruforgalom szerkezetének alakulása Győr-Sopron megyében 1958 és 1961 között. – Megyei és Városi Stat. Ért. 13. pp. 195–200.
- WALLNER E. 1958. Népeség- és településföldrajzi sajátosságok a paksi járásban. – Földr. Ért. 7. pp. 419–479.
- ZALA GY. 1958. Magyarország ipari dolgozóinak ingavándorlása. – Földr. Közl. 6. (82.) pp. 265–285.

*

KSH, 1960. Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). – Budapest, Stat. K. 389 p.

MSK, 1918. A magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása. – Budapest.

- MSK, 1922. Az 1920. évi népszámlálás, III. rész. A népesség foglalkozása részletesen. Budapest, M. Kir. Közp. Stat. Hiv. 543 p.
- MSK, 1923. Az 1920. évi népszámlálás, I. rész. A népesség főbb demográfiai adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint. – Bp. M. Kir. Közp. Stat. Hiv.
- MSK, 1926. Az 1920-as évi népszámlálás, IV. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokat egybevetve. – Budapest, M. Kir. Közp. Stat. Hiv.
- MSK, 1928. Az 1920. évi népszámlálás, V. rész, Részletes demográfia. – Budapest, M. Kir. Közp. Stat. Hiv. 297 p.
- MSK, 1929. Az 1920. évi népszámlálás, VI. rész. Végeredmények összefoglalása. – Budapest, M. Kir. Közp. Stat. Hiv. 125 p.
- MSK, 1932. Az 1930. évi népszámlálás, I. rész. Demográfiai adatok. Budapest, M. Kir. Közp. Stat. Hiv. 429 p.
- KSH, 1950. Az 1949. évi népszámlálás. „Demográfiai eredmények.” – Budapest.
- KSH, 1952. Az 1949. évi népszámlálás, 6. Foglalkozás-statisztikai eredmények. – Budapest, 108 p.
- KSH, 1952. Az 1949. évi népszámlálás, 12. Összefoglaló fő eredmények. – Budapest, 295 p.
- KSH, 1957. Győr-Sopron megye fontosabb statisztikai adatai. 1956. – Győr.
- KSH, Statisztikai Adatgyűjtemény, 1958. Magyar városok és községek. – Magyar Statiszt. Zsebkönyv. – Budapest.
- KSH, 1960. Az 1960. évi népszámlálás, I. „Előzetes adatok”. – Budapest.
- KSH, 1962. 1960. évi népszámlálás, 3. k. Győr-Sopron megye személyi és családi adatai. – Budapest, 281 p.
- KSH, 1962. 1960. évi népszámlálás, 5. Demográfiai adatok. – Budapest, 200 p.
- KSH, 1962. ápr. Az ipari munkavállalók ingavándorforgalma. (1960 első munkanapjára vonatkozó adatok). – Budapest, 612 p.
- KSH, 1968. Demográfiai jellemzők a települések nagyságcsoportja szerint (1900–1960). – Bp. 507. (Népességtudományi Kut. Int. Közleményei 22.)
- KSH, 1970. 1970. évi népszámlálás, 1. Előzetes adatok. – Budapest, 373 p.
- KSH, 1970. 1970. évi népszámlálás, 1.a: „Előzetes adatok” az 1970. július 1-i államigazgatási állapotnak megfelelően. – Budapest, 151 p.
- KSH, 1971. 1970. évi népszámlálás, 2. „Részletes adatok az 1%-os népviseleti minta alapján”. – Budapest, 238 p.
- KSH, 1971. Győr-Sopron megye Statisztikai évkönyve, 1970. – Győr, 367 p.
- KSH, 1971. 1970. évi népszámlálás, 3. Győr-Sopron megye adatai. – Budapest, 537 p.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Polyánszky Piroska – Műszaki szerkesztő: Merkly László

Terjedelem: 12,6 (A/5) ív – AK 632 k 7780

77.4452 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Az Akadémiai Kiadó
gondozásában jelent meg

Marosi Sándor

**Belső-Somogy
kialakulása
és felszínalaktana**

Földrajzi tanulmányok 11.

169 oldal • 26 fotó, 84 ábra,
3 táblázat • Fűzve 26,— Ft

Góczán László

**A Marcal-medence
talajföldrajza]**

Földrajzi tanulmányok 12.

172 oldal • 14 fénykép, 21 ábra,
13 táblázat • Fűzve 35,— Ft

Beluszky Pál

**Nyíregyháza
vonzáskörzete**

A város-falu közötti kapcsolatok
jellege és mennyiségi jellemzői
Szabolcs-Szatmár megyében.

Földrajzi tanulmányok 13.

118 oldal • 30 ábra, 17 táblázat
Fűzve 22,— Ft

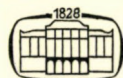
Tóth József

**Az urbanizáció
népességföldrajzi
vonatkozásai
a Dél-Alföldön**

A centrumok szerepe a népesség
foglalkozási átrétegződésében és
területi koncentrációjában.

Földrajzi tanulmányok 14.

144 oldal • 49 ábra
Fűzve 27,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ara: 27,— Ft

ISBN 963 05 1318 8